

AZƏRBAYCAN XALQININ ƏNƏNƏVİ MƏİŞƏT MƏDƏNİYYƏTİ

Günay Çapay qızı Həsənova

Bakı-2024

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ

GÜNAY HƏSƏNOVA

AZƏRBAYCAN XALQININ ƏNƏNƏVİ MƏİŞƏT MƏDƏNİYYƏTİ

(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

BAKİ - 2024

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Şurasının 15 oktyabr 2023-cü il tarixli qərarı ilə çap olunur. UOT 39

Elmi redaktor:

Fəzail İmran oğlu Vəliyev

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Məhəbbət Tofiq qızı Paşayeva

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Gülzadə Sərxan qızı Abdulova

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Dizayner:

İlahə Söyüdmalı qızı Rəhimova

qrafik/animasiya dizayneri, illüstrator

Günay Həsənova. Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). *Monoqrafiya*.

– Bakı: Mütərcim, 2024. – 216 səh.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Günay Çapay qızı Həsənovanın “Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)” monoqrafiyası xalqımızın qədim dövrdən bu günə kimi qoruyub saxladığı və nəsildən-nəslə ötürdüyü ənənəvi məişət mədəniyyətinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müəllifin tədqiqat işi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Etnoqrafiya Elmi fondu”, “Arxeologiya”, “Xüsusi fond”, “Negativ fondu” və b. fond və kolleksiyalarında toplanan və ənənəvi məişət mədəniyyətimizə aid olan materiallar əsasında aparılmışdır. Monoqrafiyada xalq məişəti ilə bağlı olan hər bir maddi mədəniyyət nümunəsinin elmi-etnoqrafik təsviri və şərhli verilməklə, onların bölgələr üzrə yayılma arealı, xüsusiyyətləri, hazırlandığı materialların çeşidi, məişətdə işlədilmə dərəcəsi araşdırılmış, ənənəvi məişət mədəniyyəti kompleksinin tam mənzərəsi yaradılaraq gələcək nəsillər üçün yetərli məlumat bazası hazırlanmışdır. Əsər tarixçi, etnoqraf, muzeyşünaslar və xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə önəm verən geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

DOI <http://doi.org/10.36719/2024/216>

ISBN: 978-9952-28-692-2

© G.Ç.Həsənova, 2024

*Üz qabığındakı portret rəssam Mirzə Qədim İrəvaninin
“Gənc qadının portreti” əsərinin reproduksiyasıdır.*

İllüstrasiya İlahə Rəhimova tərəfindən hazırlamışdır.

◆──────────◆
*Monografiyami, ali təhsil almağında
böyük zəhməti olmuş
babam Qaraca kişinin izzət xatirəsinə ithaf edirəm!*
◆──────────◆

*Turana qılınclan daha kəskin, ulu qüvvət
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!*

Hüseyn Cavid

ÖN SÖZ

Azərbaycan etnoqrafiyasının həlli vacib olan problemləri sırasında ənənəvi məişət mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi məişət mədəniyyəti dedikdə xalqımızın minilliklər boyu ilkin ibtidai təxəyyül və fəhm imkanları, zəngin empirik bilikləri və əməli vərdisləri hesabına yaradıb təkmilləşdirdiyi, zaman-zaman inkişaf etdirərək nəsillərdən-nəsillərə ötürdüyü maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri - təsərrüfat məişətinin əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük və yardımçı təsərrüfat sahələrində istifadə edilən məişət və əmək alətləri, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları, daşdan, gildən, ağacdan, metaldan, dəmirdən və s. hazırlanmış təsərrüfat və ailə məişəti avadanlıqları, məişət geyimləri, evlərin interyerində işlədilən tikmə və toxuma məmulatları və s. başa düşülür. Son yüz ildə dünyada, eləcə də respublikamızda baş verən ciddi qlobal dəyişikliklər, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın böyük sürəti, dünya etnik-mədəni sisteminə inteqrasiya, elmi-texniki, sosial-siyasi və mədəni inqilabların gətirdiyi yeni yaşam tərzii xalqımızın minilliklər boyu yaratdığı, özünün həyat və fəaliyyətinə uyğunlaşdırdığı ənənəvi məişət mədəniyyətini, demək olar ki, köklü dəyişikliyə uğratmışdır. Xalqımızın keçdiyi tarixi inkişaf yolunu hərtərəfli izləmək, baş verən yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin mahiyyətini dərk etmək, məişət və mədəniyyətdə özünü göstərən təkamül və inkişaf qanunauyğunluqlarının səbəblərini və nəticələrini elmi cəhətdən təhlil və şərh edərək ənənəvi məişət mədəniyyəti ilə müasir məişət tərzii arasında bağlılığın bütün gerçəkliyini ortaya qoymaq üçün Azərbaycan muzeylərinin flaqmanı hesab olunan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qayğıkeşliklə qorunub saxlanan eksponatlar – maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri

çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüflər olsun ki, bu vaxta qədər bu milli-mənəvi və maddi-mədəni irsin çox az bir hissəsi etnoqrafik tədqiqatlara cəlb olunmuş, ümumiyyətlə isə bu materialların xalqımızın məişət mədəniyyətinin formalaşmasında yeri və rolu problemi diqqətdən kənarda qalmışdır. Heç şübhəsiz ki, tarixi təkamül və inkişafı hərtərəfli bərpa etmək, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin ayrı-ayrı çalarları haqqında gələcək nəsillərə informativ məlumatlar ötürmək baxımından muzeylərdə qorunub saxlanılan bu maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması olduqca aktuallıq kəsb edirdi. Gənc və istedadlı etnoqraf-alim Günay Çapay qızı Həsənovanın “Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)” adlı monoqrafiyası bu boşluğun doldurulmasına, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin elmi-etnoqrafik araşdırılmasına, onun haqqında aydın təsəvvürlərin yaradılmasına, son nəticədə isə milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsinə xidmət etməklə, uğurlu bir başlanğıcın əsasını qoymağa hədəflənmişdir.

Müəllif Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Etnoqrafiya Elmi fond”, “Arxeologiya”, “Xüsusi fond”, “Neqativ fondu” və b. fond, ekspozisiya və kolleksiyalarında toplanan və ənənəvi məişət mədəniyyətimizə aid olan materialları çox böyük elmi səriştə ilə qruplaşdırmış, onları “Təsərrüfat məişəti”, Ailə məişəti” və “Sənətkarlıq məmulatları xalq məişətində” kimi üç böyük fəsildə elmi-etnoqrafik tədqiqata cəlb edərək elmi təsnifatını vermiş, yaranması, biçimlənməsi, məişətdə yeri və rolu məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. Tarixi-etnoqrafik tədqiqat əsərində xalq məişəti ilə bağlı olan hər bir maddi mədəniyyət nümunəsinin elmi-etnoqrafik təsviri və şərhı verilməklə, onların bölgələr üzrə yayılma arealı, lokal-spesifik və məhəlli xüsusiyyətləri, hazırlandığı materialların çeşidi, qorunub saxlanma vəziyyəti, məişətdə işlədilmə dərəcəsi araşdırılmış, ənənəvi məişət mədəniyyəti kompleksinin tam mənzərəsi yaradılaraq gələcək

nəsillər üçün yetərli məlumat bazası hazırlanmışdır. Tədqiqat işinə bu baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, Günay xanım Həsənova həqiqətən aktuallıq kəsb edən bir mövzunu araşdırmış, unudulmaqda olan ənənəvi məişət mədəniyyəti haqqında öz tədqiqatları ilə nəsillər arasında təbii-tarixi inkişaf prosesində bir-birini əvəzləyən qırılmaz əlaqələrin olduğunu elmi cəhətdən təsdiqləmiş və bununla da xalqımızın XIX-XX əsrin əvvəllərinə xas olan ənənəvi məişət mədəniyyəti kompleksini ortaya qoymuşdur.

“Təsərrüfat məişəti” adlanan birinci fəsildə müəllif Azərbaycan xalqının aparıcı təsərrüfat sahələrindən olan əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətimizin muzey materialları əsasında geniş elmi-etnoqrafik təhlilini aparmış, hər iki təsərrüfat sahəsinə aid edilən muzey eksponatlarının elmi təsnifatını vermiş, onların məişət mədəniyyətimizin formalaşmasındakı rolunu aşkarlamışdır. Xüsusilə əkinçilik mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamış əkinçilik-əmək alətlərinin geniş təsnifatını verən müəllif onları əkin (şum) prosesində istifadə olunan, suvarmada istifadə olunan, biçin prosesi ilə bağlı əmək alətləri və döyüm zamanı istifadə olunan alətlər və avadanlıqlar kimi təsnifatını verməklə yanaşı, həm də onların işçi xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı hissələrinin etnoqrafik təsvirini və məişətdəki yerini göstərmişdir. Eyni fikirləri heyvandarlıq təsərrüfatı ilə bağlı muzey eksponatları haqqında da söyləmək olar. Müəllif bu fəsildə xalqımızın təsərrüfat məişətində qədimlərdən mühüm olmuş bağçılıq təsərrüfatı və yardımçı təsərrüfat sahələri –ovçuluq, balıqçılıq, arıçılıq və s. haqqında da muzey materialları əsasında ətraflı etnoqrafik araşdırmalar aparmışdır.

Müəllifin “Ailə məişəti” adlandırdığı növbəti fəsildə başlıca diqqət ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqlarına, evlərin interyeri üçün toxuma və tikmə məmulatlara, toy mərasimi ilə bağlı muzey eksponatlarına və ailənin gündəlik, eləcə də mərasim geyimlərinə yönəldilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, “bu gün Azərbaycan muzeylərində, xüsuslə də Milli Azərbaycan

Tarixi Muzeyində özünün ilkinliyini qoruyub saxlayan, ənənəvi məişət mədəniyyətimiz haqqında əyani-vizual təsəvvürlər yarada biləcək dərəcədə orijinal olan, dəyərli etnoqrafik mənbə hesab olunan eksponatlar olduqca qiymətlidir və onların böyük bir hissəsini də ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqları təşkil edir”. Bu fəsildə evlərin interyerini tamamlayan və ailə məişətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan toxuma və tikmə məmulatları – yorğan-döşək dəstləri, örtüklər, boğçalar, pərdələr, tikmələr – divar bəzəkləri, gərdəkbaşılar, qurama texnikası ilə hasilə gətirilən digər zəruri ev müxəlləfatı haqqında dolğun elmi araşdırmalara rast gəlirik. Fəslin digər bölmələri də eynilə belə ətraflı araşdırma və şərhlərlə səciyyələnir.

Nəhayət, əsərin sonuncu – üçüncü fəslı “Xalq məişətində sənətkarlıq məmulatları” adlanmaqla, dulusçuluq, ağacışləmə, metalışləmə və toxuculuğun mühüm sahəsi olan xalça-palaz dəstləri istehsalına həsr olunmuşdur. Müəllif bu fəsildə də ənənəsinə sadıq qalaraq əsərdə sözükeçən hər bir sənətkarlıq sahəsinə aid olan muzey materiallarını sistemləşdirmiş, onların elmi-etnoqrafik təsnifatını, təhlilini və şərhini vermiş, xalq məişətindəki yerini və rolunu göstərmişdir. Məsələn, dulusçuluq sənəti nümunələrinin xalq məişətində yeri və rolundan bəhs edən müəllif, bu sənət sahəsi nümunələrinin hərtərəfli elmi təsnifatını vermiş, onların geniş çeşidi olduğunu göstərmiş, xalq məişətində daha çox işlədılən dulus qabları və avadanlıqlarının elmi-etnoqrafik şərhini və analizini aparmışdır. Müəllif dulusçuluq sənəti nümunələrinin, əsasən, oturaq əkinçi tayfaların məişətində üstün yer tutduğunu faktlarla təsdiqləyir. Dulus məişət qablarının xalqımızın məişət mədəniyyətində uzun illər istifadə edilməsi qənaətinə gələn müəllif, haqlı olaraq dulusçuluq sənətinin milli ənənələr üzərində pərvəriş tapdığını da diqqətə çatdırır. Belə yanaşma tərzini fəsilin digər bölmələrində də görmək mümkündür.

Əsərin “Nəticə” hissəsində mövzuya yekun vuran müəllif çıxarılan nəticələri ümumiləşdirmiş və belə məntiqi qənaətə gəl-

mişdir ki, Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin tədqiqi üzrə aparılan araşdırmalar bu mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinin uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olaraq, yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətinin, sosial təbəqələşmənin, xalqın ənənəvi həyat və məişət tərzinin, eləcə də tarixi Azərbaycan etnik-mədəni mühitində etnik-siyasi palitranın yaratmış olduğu qarşılıqlı-müştərək zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmasını təsdiqləmişdir. Muzeydə mühafizə olunan hər bir məişət mədəniyyəti ilə bağlı eksponatın yaranmasında, böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsində xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən sənət-peşə vərdislərinin böyük rolu olmuşdur. Bütün bu kompleks təbii-tarixi və sosial-mədəni faktorların məntiqi nəticəsi kimi, xalqımızın zəngin, mükəmməl və orijinal məişət mədəniyyəti irsi meydana gəlmişdir.

Beləliklə, əsərdə ənənəvi məişət mədəniyyəti xalqımızın yaratmış olduğu və bu gün milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi olan milli-mənəvi dəyərlərimizin milli müəyyənlik göstəricisi kimi təqdim olunmuşdur.

Bu əsər hazırda yaddaşlardan silinən, yeni məzmun kəsb edərək təkmilləşən məişət mədəniyyətimizin XIX-XX əsrin əvvəllərindəki durumunu tədqiq etməklə, xalqımızın məişət mədəniyyətinin inkişafındakı mərhələləri bərpa etməyə imkan verir, gələcək nəsillər üçün xalqın ənənəvi məişət mədəniyyəti haqqında dolğun təsəvvürlər yaradır. Müəllif G.Ç.Həsənova tədqiqata cəlb etdiyi hər bir muzey materialını əsil etnoqraf gözü ilə sərf-nəzər etmiş, onların təsvirini verməklə elmi dəyərini aşkar etmiş və bununla da geniş oxucu auditoriyasının diqqətinə təamamlanmış bir əsər təqdim etmişdir. Onu da qeyd etməliyəm ki, əsərə əlavə olunmuş olduqca zəngin illüstrativ materiallar vasitəsilə müəllif ənənəvi məişət mədəniyyətimizin kompleks əyani-vizual görüntülərini yarada bilmiş, əsəri xeyli maraqlı və sanballı tədqiqat işi səviyyəsinə qaldırmışdır.

Ümidvaram ki, bu monoqrafik tədqiqat əsəri Azərbaycan etnoqrafiyasının mənbəşünaslıq bazasını daha da zənginləşdirəcək, bu gün muzey ekspozatı hesab olunan və xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətini pərakəndə şəkildə özündə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət materialları – xalqın keçmişdə qalan milli-mədəni sərvətini sistemləşdirib elmi-etnoqrafik təhlilini və şərhini verməklə, onları hazırda məişət və mədəniyyətcə inkişaf etmiş xalqımızın özünə qaytaracaq, bu sahədə bir ilk olaraq təqdir olunacaqdır.

FƏZAIL VƏLİYEV

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

GİRİŞ

Azərbaycan etnoqrafiyası elminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri xalqımızın məişət mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılmasıdır. Məişət mədəniyyəti dedikdə, xalqımızın minilliklər boyu ilkin ibtidai təxəyyül və fəhm imkanları, zəngin empirik bilikləri və əməli vərdisləri hesabına yaradıb təkmilləşdirdiyi, zaman-zaman inkişaf etdirərək nəsillərdən-nəsillərə ötürdüyü maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri - təsərrüfat məişətinin əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük və yardımçı təsərrüfat sahələrində istifadə edilən məişət və əmək alətləri, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları, daşdan, gildən, ağacdan, metaldan, dəmirdən və s. hazırlanmış təsərrüfat və ailə məişəti avadanlıqları, məişət geyimləri, evlərin interyerində işlədilən tikmə və toxuma məmulatları və s. başa düşülür. Bütövlükdə götürüldükdə, məişət mədəniyyəti xalqımızın yaratmış olduğu və bu gün milli ideologiyamızın əsas hissəsi olan milli-mənəvi dəyərlərimizin milli müəyyənlik göstəricisidir. Bu milli-mənəvi dəyərlər, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənablarının dediyi kimi, “əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşıbdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz” [41, səh. 244].

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri milli-mənəvi dəyərlər səviyyəsində dərk edilən məişət mədəniyyətimizin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafik materialları əsasında öyrənilməsidir. Problemin aktuallığını şərtləndirən mühüm amillərdən digəri isə son dövrlərdə xalqımızın həyat və məişət tərzinin elmi-texniki inqilablar, ibtidaidən aliyə doğru sürətli inkişaf və qloballaşma prosesinin gətirdiyi yeni ab-hava nəticəsində ciddi dəyişikliyə uğraması, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin yeni çalarlar əxz etməsi və müasirləşməsidir. “Müasir məişəti öyrənərkən onu xalqın keçmiş yaşayışı və tarixi ilə ələqələndirməmək olmaz, çünki məişət xalqın müəyyən ta-

rixi şəraitdəki həyatını və güzəranını əks etdirir” [68, səh. 158]. Ənənəvi məişət tərzini yaşadan nəsilər dünyalarını dəyişdikcə və mədəni-texniki nailiyyətlərin sıra sayı artdıqca, həmin ənənəvi məişət mədəniyyəti də, istər-istəməz unudulur, yaddaşlardan silinərək tarixə qovuşur. Buna görə də, bəşər tarixində baş verən tarixi təkamülə hərtərəfli bərpa etmək, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin əsas sahələrini tədqiq etmək, gələcək nəsillərin təsəvvürlərində canlandırmaq etnoqrafiya elminin həlli vacib olan problemləri sırasında əsas yer tutur. Ənənəvi məişət mədəniyyətinin tədqiqində isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanılan milli sərvətlərimiz mühüm mənbə rolunu oynayır. Şübhəsiz ki, “insanlara incəsənətin unikal nümunələri ilə bilavasitə tanışlıq imkanı verən və nadir eksponatlar toplanan muzeylər müasir dünyamızda özünün universal funksiyaları ilə sosial-mədəni həyatda mühüm hadisə kimi xarakterizə olunur” [174, səh.24] və xalqın milli simasını özündə əks etdirir.

Bu günlər Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli-mənəvi dəyərlərinin daha dərinə elmi araşdırmalarla üzə çıxarılması, qorunması, ümumtürk və ümumdünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi təbliğ edilməsi, dünya miqyasında tanınması üçün dövlət səviyyəsində əhəmiyyətli işlər görülür. Milli-mənəvi və maddi meyarlar diqqət mərkəzinə çəkilir, milli-mənəvi şüura qayıdış, çağdaş milli varlığın təsdiqi kimi reallaşır. Mədəni irsimizə böyük dəyər verən Ulu Öndər Heydər Əliyevin 2000-ci ilin martında imzaladığı “Muzeylər haqqında qanun”a görə “milli sərvətlərin saxlandığı muzeylərin və muzey fondlarının mühafizəsinə dövlət qayğısı, onların, ilk növbədə, maliyyələşdirilməsi” məsələlərinin irəli sürülməsi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2002-ci ili “Milli irsin qorunması ili” elan etməsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 noyabr 2005-ci il tarixli 199 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə və Azərbaycan Tarixi Muzeyinə Milli Muzey statusu verilməsi,

2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncam və fərmanları ilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin restavrasiyası, müasir tələblər baxımından qurulması üçün maliyyə vəsaiti ayrılması, 2010-cu ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yaradılmasının 90 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması dediklərimizə parlaq sübutdur. Tarixi-etnoqrafik araşdırmalara cəlb etdiyimiz tədqiqat işimiz də bu baxımdan özünün aktuallığı ilə diqqət mərkəzində durur.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də hələ bu vaxta qədər Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi fondlarının materialları əsasında kompleks şəkildə tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmamasıdır. Maddi və mənəvi dəyərlər sistemində əsas yer tutan ənənəvi məişət mədəniyyəti hər bir xalqın həyat tərzinin başlıca göstəricisinə çevrilərək tarixi tərəqqi prosesində xalqın toplamış olduğu empirik bilik, təcrübə və əməli vərdislərlə daim zənginləşmiş, mədəni irsin aparıcı sahələrindən birini təşkil etmişdir. Təqdim etdiyimiz tarixi-etnoqrafik tədqiqat əsəri Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin əsas sahələrinin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarının materialları əsasında kompleks şəkildə araşdırmaya cəlb olunması yolunda ilk təşəbbüsdür.

Tarixi-etnoqrafik tədqiqat işinin başlıca məqsədi Azərbaycan xalqının minilliklər boyu yaradıb biçimlədiyi, yeni-yeni çalarlarla zənginləşdirdiyi ənənəvi məişət mədəniyyətimizi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan materiallar əsasında kompleks şəkildə ümumiləşdirərək tarixi-etnoqrafik araşdırmalara cəlb etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq istiqamətində isə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd göstərilmişdir:

Əkinçilik mədəniyyətimizlə bağlı muzeyin fondlarında toplanmış materialların elmi təsnifatını vermək, funksional və semantik özəlliklərini şərh etmək, xalq məişətində rolunu müəyyənləşdirmək;

Maldarlıqla bağlı məişət mədəniyyətinin elmi-etnoqrafik xüsusiyyətlərini açmaq, onun ümumazərbaycan məişət mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi əhəmiyyətini araşdırmaq;

Bağcılıq mədəniyyətinin xalq məişətində rolunu əks etdirən muzey materiallarını sistemləşdirmək, elmi təsnifatını və şərhini vermək;

Yardımcı təsərrüfat sahələri ilə bağlı əmək alətləri və məişət ləvazimatlarını qruplaşdırmaq, onların xalq məişətində istifadə qaydalarını müəyyənləşdirmək;

Ev avadanlıqları və məişət müxəlləfatlarının ailə məişətində rolunu müəyyənləşdirmək, onların elmi təsnifatını və etnoqrafik şərtlərini vermək;

Toy və yas mərasimləri ilə bağlı məişət əşyalarının xalq məişətində yerini və rolunu aydınlaşdırmaq;

Ailə məişətində gündəlik və mərasim geyimlərinin elmi-etnoqrafik təsnifatını və şərhini vermək;

Xalq məişətində sənətkarlıq sahələri (dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, dəriçilik, ağacışləmə) məhsullarının istifadə qaydalarını müəyyənləşdirmək, onların təsnifatını vermək və məişətdə rolunu aşkarlamaq;

Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyətinin formalaşmasında əkinçilik, maldarlıq və xalq sənətkarlığı sahələrinin aparıcı rolunun olduğunu faktoloji materiallarla təsdiq etmək.

Tarixi-etnoqrafik araşdırmanın əsas obyektini Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanmış materiallar əsasında tədqiqata cəlb olunan Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunan əsas sahələr təsərrüfat məişəti, ailə məişəti və sənətkarlıqla bağlı məişət mədəniyyəti nümunələridir. Tədqiqat predmeti olan bu maddi mədəniyyət nümunələrinin araşdırılmasında başlıca diqqət, yazılı ədəbiyyat və muzey materiallarından çıxış edərək xalq məişətinin formalaşmasında, ənənəvi məişət mədəniyyətinin yeni çalarlarla zənginləşməsində bu nümunələrin yerinə və

roluna yönəldilmiş, onların elmi-etnoqrafik təsnifatı verilmiş və geniş şərhı aparılmışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi zəngin maddi-mənəvi irsimizin qorunmasında, inkişafında, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin əyani-vizual materiallarla əks etdirilməsində mühüm rol oynadığından, məhz bu muzeyin kolleksiyaları tədqiqat predmetinin araşdırılmasında maddi baza kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi əsasən XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə etsə də, mövcud elmi ədəbiyyat və arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin elmi-etnoqrafik təhlili və şərhı tarixi təkamül və tarixi varislik prinsiplərinin fəal təsiri nəzərə alınmaqla, tarixilik baxımından aparılmışdır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir çoxu daha qədimlərlə səsləşdiyinə görə, istəistəməz, qeyd olunan xronoloji çərçivədən kənara çıxılmış, əvvəlki tarixi dövrlərin də məişət mədəniyyətinə aid materiallar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Muzeyin fondunda arxeoloji materiallar da üstünlük təşkil etdiyindən, onlardan da, yeri gəldikcə, istifadə olunmuş, xüsusilə şəhər əhəlisinin ənənəvi məişət mədəniyyəti bu materiallar əsasında tədqiq edilmişdir. Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində toplanmış eksponatlar arasında orta əsrlər Şirvan şəhərlərində – Bakı, Şamaxı, Qəbələ, Şabran, Bəndovan və s. aparılmış arxeoloji qazıntılar əsasında əldə edilmiş çoxlu kompleks nümunələr vardır ki, onların elmi araşdırılması orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. E.Cəfərovanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, muzeyin ekspozisiya və fondlarında olan keramika nümunələri, qablar, məişət avadanlıqları, silahlar, kuzələr, bəzəklər, numizimatik kolleksiyalar və b. maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın orta əsrlər inkişaf dövrünü bütövlükdə əks etdirən mühüm eksponatlardır [140, səh. 153]. Həmin eksponatlar –

maddi mədəniyyət nümunələri ilə, eləcə də Azərbaycanın digər şəhər yaşayış məskənlərindən əldə edilmiş muzey eksponatları ilə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin ənənəvi məişət mədəniyyətinin real mənzərəsi yaradılmışdır.

Tədqiqat obyektı və subyektı kimi müraciət etdiyimiz Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi mövzusunun material bazası olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyaları indiyədək kompleks şəkildə tarixi-etnoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Lakin bununla belə, problemin bu və ya digər tərəflərinə mülki tarix, etnoqrafiya, sənətsünaslıq, arxeologiya, iqtisadi tarix üzrə mütəxəssislərin əsərlərində az və ya çox dərəcədə münasibət bildirilmişdir. Belə ki, xalqımızın təsərrüfat məişəti ilə bağlı Ə.S. Sumbatzadənin [181; 182], etnoqraflardan T.Ə.Bünyadovun [19; 20], H.A.Quliyevin [72; 67; 69; 135;], Q.C.Cavadovun [30; 139], Ş.A.Quliyevin [74], H.A.Həvilovun [51; 52], Ə.Ə.İsmayılovanın [146; 148; 147; 145], A.N.Mustafayevin [79] və S.M.Ağamalıyevanın [120], sənətsünaslardan S.D.Əsədovanın [46], S.S.Dün-yamalıyevanın [34], R.Əfəndiyevin [38; 36; 37], Ə.S.Əliyevanın [124] və başqalarının əsərlərində tədqiq etdiyimiz mövzu barədə müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Tədqiq olunan mövzunun araşdırılmasında 1956-2001-ci illərdə nəşr olunan “Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri”, 2002-ci ildən hazırkı dövrə qədər isə “Azərbaycan Tarixi Muzeyi” adlanan məqalələr toplusunda dərc olunan elmi araşdırmalar faktoloji materialların bolluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu topluda işıq üzü görən Ş.H.İshaqovanın [58], H.A.Quliyevin [68; 70;], M.N.Nəsirlinin [93], G.S.Abdulovanın (Axundovanın) [2; 3; 4], F.İ.Vəliyevin [111], Ş.T.Bünyadovanın [15], A.Rüstəmbəyovanın [173; 99], S.A.Məmmədovanın [76], M.A.Seyidzadənin [101; 102] və b. araşdırmalarında xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin bu və ya digər tərəfləri haqqında qiymətli elmi fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Məlumdur ki, bu günkü Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi 1920-ci ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyi kimi təşkil olunmuş, müxtəlif illərdə muzeyin yubileyləri keçirilmişdi. Bu yubileylərlə bağlı nəşr olunan toplularda da xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələr dərc olunmuşdur (1975-ci ildə - 50 illiyə, 1992-ci ildə - 70 illiyə, 2000-ci ildə - 80 illiyə və nəhayət 2010-cu ildə muzeyin 90 illiyinə həsr olunmuş elmi konfranslar keçirilmiş və konfransın materialları nəşr olunmuşdur). Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 90 illiyinə həsr olunan Beynəlxalq konfransın materialları “Muzeylər və mədəni irs” adı altında elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Burada dərc olunan məqalələr içərisində A.Rüstəmbəyovanın [174], E.Cəfərovanın [140], R.Həsənovanın [50], N.Əliyevanın [44], V.Paşayevanın [97] və b. araşdırmaları da mövzunun öyrənilməsi və materialların sistemləşdirilməsi işində bizə yardımçı olmuşdur. N.Əliyeva Azərbaycan Tarixi Muzeyi yaranandan üzü bəri muzey əməkdaşlarının, şöbə müdirləri və direktorlarının elmi fəaliyyətinə öz məqaləsində geniş yer vermişdir [44, səh. 81-86].

Bütün bunlar özlüyündə mükəmməl elmi-tədqiqat araşdırmaları olsa da, Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin öyrənilməsi yolunda olduqca zəif atılmış addımlardır və tədqiq etdiyimiz mövzunu bütünlüklə əhatə etmir. Təqdim etdiyimiz tədqiqat əsəri isə bu boşluğun doldurulması yolunda ilk cəhddir və xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımdan kompleks şəkildə araşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanmış zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinə tarixilik baxımından elmi yanaşma, təsviri, tarixi-müqayisəli analiz, sosial-struktural və sistemativ tarixi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə etməklə milli-mənəvi və maddi sərvətlərimizin azərbaycançılıq-türkçülük milli ideologiyası baxımından araşdırılması təşkil edir. Bu nəzəri-metodoloji bazaya söykənərək Azərbaycan xalqının

ənənəvi məişət mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri – təsərrüfat məişəti, ailə məişəti və sənət-peşə məşğuliyyəti ilə bağlı formalaşan məişət hərtərəfli etnoqrafik tədqiqata cəlb olunur, XX əsrin əvvəllərinə qədər formalaşan xalq məişətinin məhəlli-lokal xüsusiyyətləri, türk etnik - mədəni mühitinə xas olan keyfiyyətləri və özəllikləri aşkara çıxarılır.

Monoqrafiyanın əsas mənbəşünaslıq bazasını Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında qorunub saxlanan, Azərbaycanın müxtəlif tarixi-etnoqrafik bölgələrindən əldə edilmiş eksponatlar, arxeoloji qazıntılardan aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri, eləcə də, ev peşəsi və sənətkarlıq məmulatları təşkil edir. Təbii ki, muzeydə saxlanan bütün materiallar bizim tədqiqat mövzumuz üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli deyildir. Biz burada, əsasən, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrini əhatə edən maddi mədəniyyət nümunələrinə daha çox önəm verməyə çalışmışıq.

Bundan başqa tədqiqatın faktik materiallar bazasında xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə həsr olunmuş tarixi, arxeoloji, etnoqrafik, sənəşünaslıq və folklorşünaslıq tədqiqatları da əsas yer tutur. Yəni, tədqiq olunan və aktual olan problemin nəzəri-praktiki bazasının müəyyənləşdirilməsində akademik T.Ə.Bünyadovun, akademik N.M.Vəlixanlının, eləcə də Q.T.Qaraqaşlının, H.A.Həvilovun, A.N.Mustafayevin, R.Əfəndiyevin, Q.C.Cavadovun, Q.Ə.Qeybullayevin, H.A.Quliyevin, T.M.Kərimovun, E.Ə.Kərimovun, N.Əliyevanın, Ş.A.Quliyevin, Q.Ə.Rəcəblinin, T.A.Babayevin, Ş.T.Bünyadovanın, F.İ.Vəliyevin, S.S.Dünyamaliyevanın, S.D.Əsədovanın, G.S.Abdulovanın, C.M.Ağamaliyevanın, Ə.Ə.İsmaylovanın və b. tədqiqatları əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işinin faktik material bazası üçün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşlarının tərtib etdikləri “Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Əsərləri” və 2002-ci ildən nəşr edilməyə başlanan “Azərbaycan Tarixi Muzeyi” illik topluları da böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

İlk dəfə olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində toplanmış milli-mənəvi və maddi sərvətlər - eksponatlar əsasında Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti hərtərəfli və kompleks şəkildə tarixi etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Muzeyin fond və kolleksiyalarında olan materiallar əsasında xalqımızın təsərrüfat məişətinin əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük və yardımçı təsərrüfat sahələrinin geniş tarixi-etnoqrafik təhlili və şərhli aparılmış, təsərrüfat məişətində istifadə olunan əmək alətləri, məişət ləvazimatları qruplaşdırılaraq onların məişətdəki rolu aşkarlanmışdır.

Ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqlarının, evlərin interyeri üçün toxuma və tikmə məmulatlarının, toy və yas mərasimləri ilə bağlı məişət əşyalarının, eləcə də gündəlik və mərasim geyimlərinin tipoloji təsnifatı aparılmış, məişəti əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin formalaşmasında yeri və rolu göstərilmişdir.

Xalq məişətində sənətkarlıq məmulatlarının yeri və rolu problemi də ilk dəfə olaraq muzey materialları əsasında hərtərəfli araşdırılmışdır.

Təqdim olunan monoqrafik tədqiqat əsərində Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyət tarixinə milli azərbaycançılıq ideologiyasından irəli gələn və son dövrlərdə özünü daha qabarıq göstərən milli baxış da öz əksini tapmışdır.

Əsərdə aparılan ümumiləşdirmələrdən və çıxarılan nəticələrdən Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasını öyrənmək, ənənəvi məişət mədəniyyətində baş verən dinamik inkişaf və keyfiyyət dəyişikliklərini izləyib daha düzgün dərk etmək üçün istifadə oluna bilər. Əsərdə əksini tapmış materiallardan həmçinin Azərbaycan tarixinə və etnoqrafiyasına dair dərsliklərin və metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında, türk etnik-mədəni mühitində məişət və mədəniyyətin özəlliklərinin araşdırılmasında, xalqımızın məişət mədəniyyətinə həsr olunan kataloq, illüstrativ al-

bom, buklet, açıqca dəstlərinin tərtib olunmasında, Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin, təsərrüfat və ailə məişətinin, geyim mədəniyyətinin, sənət yaradıcılığının, bir sözlə, milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində və təbliğində gərəkli vasitə kimi istifadə oluna bilər. Bunlarla yanaşı, əsərin materialları ali məktəblərdə xüsusi mühazirə kurslarının oxunmasında, etnoqrafiya elminin tədrisində, ənənəvi xalq məişəti və mədəniyyəti üzrə proqramların hazırlanmasında, bölgələrin tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin fond və kolleksiyalarının formalaşdırılmasında və təbliğində, qloballaşan müasir zaman kəsiyində ənənəvilərin, maddi-mənəvi varisliyin mühafizəsində əməli məqsədlərlə gərəkli ola bilər. Ənənəvi məişət mədəniyyəti xalqın milli psixologiyasını, dünyaduyumunu, dünya xalqlarına örnək ola biləcək qədər orijinal mədəni dəyərləri, humanist duyğulardan irəli gələn yaşam tərzini özündə əks etdirdiyindən, xalqın milli-etnik kimliyinin araşdırılmasında da yardımçı ola bilər.

Nəhayət, monoqrafiyanın yazılmasında, geniş müzakirələrinə və nəşrə hazırlanmasında yaxından iştirak edib öz mülahizə, irad və təkliflərini bildirən həmkarlarıma, xüsusilə də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik Nailə xanım Vəlixanlıya və elmi rəhbərim, əsərimin redaktoru tarix üzrə elmlər doktoru, professor Fəzail Vəliyevə dərin ehtiram və minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL

TƏSƏRRÜFAT MƏİŞƏTİ

1.1. Təsərrüfat məişətində istifadə olunan əkinçilik alətləri

*H*ər bir xalqın mədəni səviyyəsinin təkmilləşməsində yer tutan başlıca amillərdən biri təsərrüfat ənənələrinin formalaşmasıdır. Bu ənənənin təməllərində duran səbəblər isə xalqın zehni təfəkkürü və genetik bacarıqlarıdır. Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində aparıcı yer tutan əkinçilik mədəniyyətinin formalaşmasında əmək alətlərinin öz xüsusi yeri və rolu olmuşdur. Əkinçilik mədəniyyəti ayrı-ayrı ictimai-iqtisadi formasiyalar, xalqın zəngin əməli vərdisləri, empirik bilik və təcrübələri hesabına zaman-zaman dəyişmiş, milli-mənəvi və maddi dəyərlərimizin milli müəyyənlik göstəricisinə çevrilmişdir. “Heç şübhəsiz, Neolit-Yeni Daş dövrünün ən mühüm yeniliklərindən biri olan əkinçiliyin əsas təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi” [7, səh. 67] ilə bəşər tarixində əkinçilik mədəniyyəti yaranmış, ərzaq məhsullarına olan potensial tələbat onun inkişafına böyük təkan vermişdir. Zaman-zaman inkişaf edən məhsuldar qüvvələrin tarixinin öyrənilməsində, xalqın etnogenezinin və etnik tarixinin bəzi qaranlıq məqamlarının üzə çıxarılmasında, xalq ustalarının sənət və peşə vərdislərinin araşdırılıb təbliğ olunmasında, eləcə də təsərrüfat məişətimizin, daha geniş anlamda, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin formalaşmasında əkinçilik mədəniyyəti mühüm rol oynayır. Bu mədəniyyətin bir tərkib hissəsi də əkinçilik texnikası və əkinçilik alətləridir. Etnoqraf G.C.Cavadov yazır ki, “əmək (əkinçilik – G.H.) alətləri maddi mədəniyyətin elə bir sahəsidir ki, onun təkamülü və inkişafı təkcə sosial-iqtisadi amillərlə deyil, həm də təbii-coğrafi şəraitlə bilavasitə sıx təmasdadır” [139, səh. 11].

Bəşər cəmiyyətinin ilkinlik çağlarında Azərbaycan ərazisində məskunlaşan icmalar, əsasən daş və sümük alətlərdən istifadə etmiş, e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edən Eneolit dövründə ilk dəfə olaraq misdən əmək alətləri hazırlanmış, daha sonralar e.ə. IV minilliyin sonlarından başlayaraq isə tunc əkinçilik alətlərinə – toxa əkinçiliyindən cüt əkinçiliyinə keçid başlanmış, əkinçilik təsərrüfat məişəti əhalinin gündəlik güzaranında aparıcı rol oynamışdır. Əkinçilik mədəniyyəti tarixində ən böyük inqilab isə e.ə. II minilliyin sonlarından Azərbaycanda dəmirdən istifadə edilməsi olmuşdur [24, səh. 67-68]. Dəmir və ağacın kombinasiyasından hazırlanan əkinçilik alətlərinin hesabına xalqımızın zəngin təsərrüfat məişəti formalaşmış, yüz illərlə təsərrüfat sahələrində işlədilmişdir.

Qeyd edək ki, keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi-texniki inqilablar nəticəsində xalqımızın həyat və məişət tərzinin sürətlə dəyişikliyə uğraması, ənənəvi təsərrüfat məişətimizin tamamilə yenilənməsi keçən yüzilliklərin empirik biliklərinin, əməli vərdislərinin unudulmasına gətirib çıxarmış, bir çox əkinçilik alətlərini də muzey eksponatlarına çevirmişdir. Əkinçilik mədəniyyəti tarixində baş verən tarixi təkamülə hərtərəfli bərpə etmək, xalqımızın yaratdığı təsərrüfat məişəti ənənələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq etnoqrafik tədqiqatlarda və muzeyşünaslıq işində ən böyük fədakarlıqdır. Akademik N.Vəlixanlının haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “mədəni irs - xalqın vətəndaşlıq, varlıq şəhadətnaməsidir. Xalqın özü, onun dili, yaşatdığı musiqisi, folkloru, adət-ənənəsi, mədəni irsinin bu günkü canlı timsalında, onun daha qədimliyini, əlçatmaz keçmişini nümayiş etdirən maddi-mədəni abidələrimiz, muzeylərdə qorunub saxlanan sərvətlərimizdir... xalqın tarixini əyani yaşadan, onun dünənini və bu gününü təsdiq və nümayiş etdirən abidələrimizin, muzey sərvətlərimizin – milli irsimizin qorunması və elmi araşdırmalarla gələcək nəsillərə çatdırılması yolunda hələ xeyli görülməli işlərimiz var” [116, səh. 3-4].

Xalqımızın yaratdığı mükəmməl və zəngin ənənəvi təsərrüfat məişəti kompleksinin araşdırılmasında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan əkinçilik alətləri mühüm mənbə rolunu oynayır. Bu əmək alətlərinin öz əməli əhəmiyyətinə və təyinatına görə aşağıdakı şəkildə təsnifatını vermək daha məqsədsəuyğundur :

1. Əkin (şum) prosesində istifadə olunan əkinçilik-əmək alətləri.
2. Suvarma işi ilə bağlı əkinçilik - əmək alətləri.
3. Biçinlə bağlı əmək – alətləri.
4. Döyüm prosesi ilə bağlı əkinçilik- əmək alətləri.

Əkin (şum) prosesində istifadə olunan əkinçilik-əmək alətləri başlıca olaraq xış və ya cüt, qara kotan, mala, mərküz (kərdivar) və s.-dən ibarət olmuşdur. Azərbaycan xalq əkinçilik (şum) alətlərinin uzunmüddətli tədqiqatlarını aparan mərhum etnoqraf Q.C.Cavadov burada şum alətlərindən xış, ulamalı xış, diyircəkli kotan və qara kotanın xarakterik olduğu qənaətinə gəlmişdir [139, səh. 77].

Qoşqu qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən ağac xışlardan Qafqazda nə zamandan istifadə olunması məlum olmasa da, Azərbaycanda ağac xışlardan Tunc dövrünün əvvəllərindən istifadə edildiyi şübhəsizdir [19, səh. 10]. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda istifadə edilən ağac xışların oxşarlarına Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin əksəriyyətində də rast gəlmək mümkündür [139, səh. 78]. XX əsrin əvvəllərinə qədər sosial-iqtisadi münasibətlərdən, təbii şəraitdən, Azərbaycanın relyef-landşaft müxtəlifliyindən asılı olaraq və eləcə də ucuzluğu və yüngüllüyü baxımından ağac xış bütün kəndli təsərrüfatları üçün xarakterik şum aləti olmuşdur. Bu şum alətinin bir neçə nümunəsi muzeyin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunmaqdadır. Bu xışlardan biri qurama xış olub, xış oturacağından, xış qolundan, əl tutacaq hissəsindən və dəmir ağızlıqdan – gavahından ibarətdir (EF-4046). Məlumat üçün qeyd edək ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində xışın işçi hissələri müxtəlif lokal – məhəlli adlarla adlan-

dırılmışdır. Adətən xışın oturacaq hissəsi – kötük, “sürüşk ağacı”, “hənzəçuba”, “kötük taxtası”, “gavahın kötüyü”, “ayaq”, “yastıq”, “diş”, “dənd”, “kolu”, “ox”, “şəşəlça” və s; xışın qolu – “xış çiləsi”, “çəkəkək”, “qoşqu”; əl tutacaq hissəsi – “ayaq”, “dəstə”, “mac” (“maj”), “əlcək”, “tutaq”, “dəstək”, “tutacaq”; xış oturacağının uc hissəsi – “qılinc”, “batar”, “zivinc”, buraya kip geydirilmiş gavahın isə – “dəmir”, “cüt dəmiri” adlanırdı [137, səh. 64-65; 139, səh. 83; 49, səh. 30-31].

Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən qurama gövdəli ağac xış Azərbaycan əkinçilərinin ilk dəfə müraciət etdikləri təbii gövdəli ağac xışın xeyli təkmilləşdirilmiş nümunəsidir. Hər iki xışa, adətən şum prosesində bir cüt öküz qoşulurdu. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, xalqımızın təsərrüfat məişətində geniş istifadə olunan xışların hamısında gavahın olmuşdur. Xışın formasından, işlədiləcəyi sahədən və becəriləcək məhsulun şumundan asılı olaraq gavahınlar iriliyi və kiçikliyi, uc hissəsinin sivri və ya oval olması ilə seçilirdi. Xışın qolunda açılan xüsusi gözcüklərə “güc ağacı” keçirməklə torpağın dərin və ya dayaz şumlanması təmin edilirdi. Güc ağacı “ulama” adlandığından, belə xışlara, adətən “ulamalı xış” deyilirdi. Ona müxtəlif bölgələrdə “qollu xış”, “çatma xış”, “çalqaşlıq xış”, “işgilli xış” və s. də deyilirdi.

Azərbaycan əkinçiləri gələcək bol məhsulun əsasının şumlama prosesində qoyulduğunu çoxəsrlik vərdislər və təcrübələr əsasında yaxşı bildiklərindən, torpağın şumlamasında daha mürəkkəb konstruksiyalı şum alətlərinə də müraciət edirdilər. Belə şum alətlərindən biri, dörd cütə qədər qoşqu heyvanı ilə hərəkətə gətirilən, xüsusi laydırla təchiz edilən, bir cüt ağac təkəri olan, oturacaq (dayaq) hissəsinə ağır və iti gavahın bərkidilən qara kotan idi. Əgər xış və ya cüt torpağın üstündə yalnız şırım açırdısa, qara kotan torpağa laydır salıb onu çevirirdi. Heç şübhəsiz, qara kotan öz dövrü üçün xalqımızın əkin (şum) texnikasının təkmilləşməsində irəliyə doğru böyük addım olmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyaları arasında qara kotanın işçi hissələri mühafizə olunmaqdadır (EF-7708). Onlar üç hissədən ibarətdir: binəyə – daraq, taxta, əyribazı, gava-hın və qılinc; önlərə-çarxlar, ox, qəmbər, toplar və qır qoşulur; üçüncü hissə çatallar adlanaraq, oturacaq taxtası və boyunduruqdan ibarətdir. Bu alətə torpaq şəraitindən asılı olaraq 4-6, bəzi yerlərdə isə 8-10 cüt qoşqu heyvanı qoşulurdu. B.H.Zaxoder qara kotanın təxminən VIII-IX əsrlərdən Cənubi Qafqazda istifadə olunduğunu ehtimal edir [142, səh.71]. Qara kotanın xalq arasında müxtəlif terminlərlə adlandırılan ayrı-ayrı işçi hissələri (əyribazı, taxta – laydır, kötük-dəstə, dəstə-tutacaq, daraq, gava-hın, qılinc, təkər ziyrik, kolbasan və ya alağ taxtası, birləşdirici şoldu, oturacaq taxtası və s.) onun nə qədər mürəkkəb konstruksiyaya malik olduğunu şərtləndirir [139, səh. 95]. Qara kotanın özü isə əhali arasında “ata-baba kotanı”, “ağır kotan”, “kəl kotanı”, “əyribazı kotanı”, “ağac kotan” və s. istilahlarla məlum idi. Qara kotanın gövdəsinin ağırlığı, işçi hissəsinin çoxluğu, hərəkətə gətirmək üçün qoşulan öküzlərin cütləri nəzərə alınmaqla ona bu adı vermişdilər. Xatırladaq ki, qara sözü eski türk leksikonunda “böyük”, “iri” anlamına gəlir [157, səh. 83-85].

Xalqımızın təsərrüfat məişətində ən təkmil şum aləti olmuş qara kotan XIX-XX əsrin əvvəllərində daha geniş istifadəyə cəlb olunmuş, əkinçilik mədəniyyətinin zənginləşməsində yardımçı olmuşdur. Gün ərzində bu tip kotanla təxminən 0,5 ha. torpaq şumlamaq mümkün idi ki, bu da şuma ayrılan vaxtın qısaldırılmasına və şumun keyfiyyətlə aparılmasına şərait yaradırdı.

Torpaq şumlanıb qurtarandan sonra səpin aparılır, daha sonra isə onun malalanması prosesinə başlanılırdı. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda mövcud olan mala-tapanlardan (dişli ağac mala, xış mala, çərçivə mala, dırmıx mala və s.) təkə dırmıx mala, şax mala və ağac mala muzeyin fondunda saxlanılmışdır (EF-122). Dəmirdən hazırlanan və 6 dəmir dişli olan bu əl malasının (dırmıx malanın) dəstə yerinə ağac dəstə keçirilir, irəli-geri

hərəkət etdirilməklə səpilmiş toxumun üzəri malalanırdı. Qeyd edək ki, dırmıx mala kiçik əkin ərazisi üçün nəzərdə tutulurdu.

Taxıl əkilmiş sahələrin baş və ara arxlarının çəkilməsində, sahələrin suvarma üçün “işlənməsi”ndə xüsusi olaraq bu iş üçün nəzərdə tutulan “mərküz” adlanan əkin alətindən istifadə olunurdu (EF-5084). Muzeyin “Neqativ fondu”nda belə bir mərküzün fotosəkli də mühafizə olunmaqdadır (NF-185). Bağ-dirrik və əkin sahələrində məküzdən əsasən kərdi (xüsusi torpaq sədlər) düzəltmək üçün istifadə olunduğundan, ona “kərdivar” da deyilirdi. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, mərküz (kərdivar) Azərbaycanda ancaq Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olsa da, bu əmək alətinin Cənubi Qafqazın digər ərazilərində də istifadəsi məlumdur [143, səh. 218-219; 144]. Bu alətin kənar ucları trapesiya şəkilli olub, 20-25 sm. hündürlükdə və təxminən 50-60 sm.-ə qədər içəriyə doğru yüngül əyilmiş formada dəmirdən düzəldilirdi. Alətin tam ortasında ağac dəstək (sap) keçirmək üçün bir, kənar uclarına yaxın hissədə isə dartqı üçün kəndir və ya zəncir bağlamağa hesablanmış iki halqa olurdu. Həm dəstəyin, həm də kəndir və ya zəncirin ucuna ağac hissə (əlcək) bənd edilirdi. Mərküzü (kərdivarı) adətən iki əkinçi işlədirdi. Biri mərküzün dəstəsindən tutub onu torpağa basır, digəri isə əlcək vasitəsi ilə mərküzü irəliyə doğru çəkirdi. Beləliklə, torpaqda arx üçün şırım və yaxud da ara sədləri üçün kərdilər (ləklər) düzəldilirdi. Mərküzün dartqı hissəsində iş prosesi ağır olduğundan, əkinçilər, bir qayda olaraq, yerlərini tez-tez dəyişirdilər [139, səh. 106-107].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təsərrüfat məişətində və əkinçilik mədəniyyətində istifadə olunan çoxsaylı toxalara və alaqkeşlərə də rast gəlmək mümkündür (EF-1250, 4561, 7519, 1867 və s.). Muzeyin “Arxeologiya fondu”nda mühafizə olunan toxa nümunələri [AF - 740, 750, 747, 52 və s.]. Azərbaycanda toxadan əkinçilik aləti kimi istifadə edilməsinin qədim ta-

rixə malik olduğunu təsdiqləyir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bəşər cəmiyyətinin və onun üzvi tərkib hissəsi olan Azərbaycanın əkinçilik mədəniyyətinin ilkinlik çağlarında – Mezolit (Orta Daş) dövrünün sonu – Neolit (Yeni Daş) dövrünün əvvəllərində insanlar toxa əkinçiliyini mənimsəməyə başlamış, Erkən Tunc Dövrünə qədər – xış əkinçiliyini mənimsəyənə qədər toxa mühüm əmək-əkinçilik aləti olmuşdur [10, səh. 82-86; 104-108]. Bu alətlərlə bağçılıq və bostançılıq sahələrində təsərrüfat işləri aparılmışdır.

Suvarma işi ilə bağlı əkinçilik – əmək alətləri arasında müxtəlif ölçülü və təyinatlı bellər üstünlük təşkil etmişdir. Muzeyin fondunda bel nümunələri də kifayət qədərdir (EF - 7471, 4195). Məlumat üçün qeyd edək ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik bölgələrində təsərrüfat məişətində istifadə olunan təpkəcli və təpkəcsiz bellər müxtəlif adlarla məlum olmuşdur. Məsələn, Quba – Xaçmaz bölgəsində “Dərbəndi bel”, “Müşkür beli”, “qazqır bel”; Şirvanda “Nəvahi beli”, “ləzgi beli”; Qarabağ və Şəki-Zaqatala bölgələrində “gülüstani bel”, “Qarabağ beli”; Naxçıvanda “Şərur beli”, “korgöz bel” və ya “başlı bel”, “Naxçıvan beli” (ona “rəncbər beli” və ya “su beli “ də deyirlər); Lənkəran-Astara bölgəsində “pel”, “əyri bel”, “şum beli”, “çəltik beli” və s. daha geniş istifadədə olmuşdur. Adlarındakı müxtəlifliyə baxmayaraq, təsərrüfat beli adətən küp (tiyə), təpkəc və ağac dəstəkdən (sapdan) ibarət olub, suarmada, arx çəkilişində, bənd vurmaqda, torpaq belləməkdə istifadə olunurdu [75, səh.143-144; 139, səh. 105].

Xalqımızın zəngin təsərrüfat məişətində biçin alətlərinin də özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. Bunlar dəryaz (kərənti), mərəndi, çin, oraq və s.-dən ibarət olub, muzey fondunda nümunələri saxlanılmaqdadır (EF-5090, 5511, 1233). Məlum olduğu kimi, taxılçılıqda məhsulun yığımlı və döyümlü də mühüm əmək prosesidir. Biçin alətlərinin forma və quruluşları, habelə biçin üsulları bir daha təsdiq edir ki, bu sahədəki ənənəvi vər-

diş və təcrübə əsrlər boyu o qədər də böyük dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Belə ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda biçində işlədilən çin, orağ kimi əmək alətləri, arxeoloji qazıntılardan tapılmış eyni alətlərlə demək olar ki, oxşarlıq təşkil edirlər [24, səh. 87-88]. Arxeoloji qazıntılar vaxtilə Azərbaycan ərazisində sümük və daş oraqlardan, quraşdırma dişli daş oraqlardan (AF-55, 628, 742, 626), Tunc və Dəmir dövrlərində isə metal oraqlardan istifadə edildiyinə şəhadət verir (AF-1473, 1823, 1832, 1820, 1842). Ən qədim və yeganə metal-mis orağ Naxçıvan ərazisindəki qədim Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir [119, səh. 206]. Çin və oraqlar metal tiyədən (ağızlıqdan) və ağac dəstədən (sapdan) ibarət olurdu. Aralarındakı yeganə fərq çinin dişli (xırxılı), orağın isə dişsiz (xırxısız) düzəldilməsində idi. Etnoqrafik tədqiqatlar biçinçilikdə çinin daha münasib və işlək əmək aləti olduğunu təsdiqləyir. Bu alətləri kəndlərdə və qismən şəhərlərdə fəaliyyət göstərən dəmirçi ustalar hazırlayı, taxıl məhsullarına mübadilə yolu ilə biçinçilərə satırdılar.

Muzeyin Arxeologiya fondunda saxlanılan e.ə. VI-V minilliklərə aid olan sümük orağ iribuynuzlu heyvan sümüyünə çaxmaqdaşı və dəvəgözü lövhələrini quraşdırmaqla hazırlanmışdır. Ekspонат 1962-ci ildə Ağstafa rayonu ərazisində Şomutəpə arxeoloji düşərgəsindən tapılaraq muzeyə təhvil verilmişdir (AF-628).

Səpələn taxıl seyrək, alaqılı olardısı və yaxud yağış-külək nəticəsində torpağa yatardısı, onu dəryazla (kərənti) biçməyə üstünlük verilirdi. Buna görə də dəryaz təkcə ot biçinində deyil, taxıl biçinində də istifadə olunan əmək aləti olmuşdur. Qeyd edək ki, e-dək ki, Tovuz-Qazax bölgəsində dəryaza kərənti deyirlər.

Azərbaycanın Naxçıvan tarixi-etnoqrafik bölgəsində taxıl biçinində xüsusi olaraq bu bölgə üçün xarakterik olan və “mərəndi” adlanan əmək alətindən istifadə olunurdu.

Muzeyin Etnoqrafiya Fondunda saxlanılan mərəndi ağac (taxta) dəstədən və metal tiyədən ibarətdir (EF-5090). Naxçıvan bölgəsinin əkinçilik mədəniyyətindən bəhs edən etnoqraf S.Həsənov yazır ki, “Naxçıvanın təsərrüfat məişətində taxıl biçini və döyümü də zəngin etnoqrafik xüsusiyyətlərə malik idi. Taxıl qismən oraqla, əksər hallarda isə mərəndi ilə biçilirdi... Biçinə ilk orağı və ya mərəndini el ağsaqqalı, mömin, əməli-saleh şəxs vurur, bunun üçün ona müxtəlif hədiyyələr (yaylıq, corab, çarıq, köynək və s.) verilərdi” [48, səh. 12].

Adətən mərəndinin ölçüləri böyük olurdu. Tiyəsinin uzunluğu bəzən 1 m.-ə qədər çatırdı. Tiyəsi uzun olduğuna görə mərəndi ilə az vaxt ərzində iri əkin sahələrinin taxılını vaxtında və itkisiz biçmək olurdu.

Biçinə hazırlaşan biçinçi, bir qayda olaraq, qoluna dolaq bağlayır, döşlük geyinir, sol əlinin iki barmağına ağacdən, sümükdən və ya dəridən hazırlanan taxta-əlcək və ya barmaqlıq geyinir, səh tezdən, zəmi şəhli ikən biçinə başlayırdı. Muzeyin fondunda mühafizə olunan belə barmaqlıqlardan biri Qazax rayonunda istifadə olunmuşdur (EF-4043).

Taxta-əlcək və ya barmaqlıq uc hissəsi oval şəkilli və ya sivri olub, taxta-əlcəyin barmaq keçirmək üçün üstündə törpü düzəldilirdi. Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş olunan digər bir əlcək isə dəridəndir, dörd barmaqlığı vardır və Gəncədə istifadə olunmuşdur. Bu zəruri alətlər həm daha çox taxılı əldə dəstələməyə imkan verir, həm də iti ağızlı mərəndinin əli kəsməsinin qarşısını alırdı.

Azərbaycan xalqının ənənəvi təsərrüfat məişətində mühüm yer tutan, “mövcud olduğu dövrün xarakterini, məhsuldar qüvvələrin səviyyəsini müəyyən etmək üçün əsas amillərdən biri sayılan istehsal alətləri” [32, səh.6], eləcə də əmək-əkinçilik alətləri içərisində döyüm prosesi ilə bağlı alətlər də mühüm yer tutmuşdur. Bunlardan taxılın döyülməsində istifadə olunan daş və ağac vəllər, ding, carcar, vərdənə adlanan və daşdan olan döyüm aləti, taxılın sovurulmasında və dərzlərin çinlənməsində, eləcə də taxılın tığa (topaya) vurulmasında istifadə olunan ağac kürəklər, şanalar, xəlbir-şadaralar təsərrüfat məişətində faydalı əmək alətləri sırasında idi. Muzey fondunda bunların da nümunələri qorunmaqdadır.

Xırmana daşınıb yığılmış taxıl dərzlərini, əsasən vəl və ya gəm vasitəsi ilə döyüb samandan ayırırdılar. Muzeyin fondunda belə vəllərin bir neçə nümunəsi vardır (EF-1338, 4192). Ekspozisiyada nümayiş etdirilən ağac vəl iki simmetrik hissədən ibarətdir. Ümumiyyətlə, bütün Qazfqazda işlədilən ağac vəllər er.əv. III-II minil-

likdə meydana gəlmiş, formaca oxşar olmuş və iki variantda – tək və qoşa vəl kimi düzəldilmişdir. Ş.H.İshaqova Xanlar rayonundan tapılmış və Tunc dövrünə aid edilən ağac vəl ilə XIX-XX əsrlərdə işlədilmiş vəllər arasında böyük yaxınlıq və oxşarlıq olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, uzun əsrlər boyu xalqın məişət mədəniyyətində mühüm yer tutan təsərrüfat və ailə məişəti avadanlıqları (dən daşları, kirkirə, həvəngdəstə, gil nehrə, təssərrüfat küpləri, ayaqqabı formalı gil qablar, əl iyi və s.) elə bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramadan olduğu kimi saxlanmışdır [58, səh. 125-132]. Muzeydə qorunan qoşa vəlin (EF-4192) uzunluğu 2,14 m, eni 1m, qalınlığı 6 sm-dir. Vəlin düzəldilməsində möhkəm ağac materiallarından istifadə edilirdi. Adətən normal vəlin orta ölçüsü 150-205 sm x 50-80 sm x 10-20 sm olurdu [31, səh. 102].

Etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, "vəlin böyük və kiçik, ağır və yüngül olması taxılın növü və iqlim şəraiti ilə bağlı idi. Dağ və dağətəyi bölgələrdə, bir qayda olaraq, vəllər iri və qalın olurdu ki, bu da döyüm prosesini nisbətən asanlaşdırırdı. Düzənlik ərazilərdə isə əksinə, taxılın daha quru olması ilə əlaqədar vəllər yüngül və kiçik həcmli olurdu" [24, səh. 97-98]. Ağac vəllərin döyüm keyfiyyətini artırmaq, döyüm işini asanlaşdırmaq üçün onun altında – işlək hissəsində açılmış gözələrə sərt daş növləri (çaxmadaşı) yerləşdirilirdi. Bəzi bölgələrdə bu dəliklərə xırda metal pullar da yerləşdirilirdi. Bu məhsulun daha

bərəkətli olacağı inamından irəli gəlirdi. Muzeydəki qoşa vəl nümunəsinin birinin üzərində 48 belə göz açılmış və ora xırda daşlar pərçimlənmişdir.

Adətən vəlin uc hissəsi azacıq yuxarı düzəldilir, ortasında ip (kəndir) bağlamaq üçün vəlbənd olur və qoşa vəl bir at və ya bir boyun öküzlə hərəkətə gətirilirdi. Vəli, onun üstündə duraraq idarə edirdilər.

Azərbaycanın dağ və dağətəyi ərazilərində daş vəllərdən də istifadə edilmişdir ki, bunlar da e. ə. II minilliyin 2-ci yarısından məlum olmuşdur [73, səh. 79; 125, səh. 128-129].

Xırman taxılının döyülməsində əsrlər boyu istifadə edilən əmək alətlərindən biri də carcar olmuşdur. Bütün Cənubi Qafqazda yalnız Naxçıvan bölgəsində geniş yayılan, Misirdə, Əfqanıstanda, İranda, İtaliyada, ümumiyyətlə Qabaq Asiyada və Aralıq dənizi ölkələrində isə çox-çox qədimlərdən mövcud olan carcar döyüm aləti nisbətən mürəkkəb quruluşa malik olub, iki paralel çərçivə formasından, iki ədəd mayallaq adlanan oxdan – topdan və “kürsü” adlanan oturacaqdan ibarət hazırlanırdı. Ağac çərçivələrin hər iki qurtaracağı dəlib - keçirməklə, xüsusi ağac törpülər vasitəsi ilə çinlənir, öndən qoşqu qüvvəsinin kağan və ya zənciri bağlanırdı. Döyüm prosesi iki ədəd “dal-qabaq” yerləşdirilmiş “mayallaq” vasitəsi ilə aparılırdı. Mayallaq oturacağı möhkəm ağacdən (qarağac, vən, palıd, doqquzdon və s.) girdə şəkildə yonulur, uclarındakı çıxıntılar vasitəsi ilə çərçivə taxtalarında açılmış yuvalara geydirilirdi. Carcar mayallağının üstünə adda-budda paz şəkilli dəmir lövhələr çalınardı. Bir boyun öküzə qoşulan carcarın üstündə qurulan kürsüdə oturan uşaq (hodaq) öküzləri sürür və taxılı döyürdü [24, səh. 99-100; 139, səh. 151-154; 19, səh. 38-39; 130, səh.88; 133, səh. 19; 138, səh. 104; 49, səh. 54-55]. Çox təəssüf ki, bu döyüm aləti Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində nümayiş etdirilsə də, hələ indiyədək Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatları arasında yoxdur.

Digər dənli bitkilərdən fərqli olaraq, çəltik döyülüb bəlimdən çıxarılandan sonra həm də sərilib qurudulur və təkrar dibək və ya ding vasitəsilə döyülüb qılafdan təmizlənirdi [87, səh. 28]. Dingin iki növü olmuşdur - əl və ayaq dingi. Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş olunan ding ayaq dingi olub, çəltiyin qabığının təmizlənməsi üçün istifadə olunmuşdur (EF-4175). Bu ding 1955-ci ildə Nuxa (Şəki) rayonunun Yuxarı Küngüt kəndində qoz ağacı gövdəsindən ovularaq düzəldilmişdir və etnoqraf H.Quliyev tərəfindən əldə edilmişdir [70, səh. 178-180]. Dingin qabaq hissəsində balaca çala olurdu ki, döyüm zamanı oraya çəltik dənli tökülür, üstündə olan ağac yuxarı-aşağı qaldırılıb - endirilməklə çalada olan çəltik qabığından ayrılırdı.

Bütün bunlardan başqa, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında nümayiş etdirilən eksponatlar arasında xalqımızın təsərrüfat məişətində geniş istifadə olunan şana (EF-36, 1130, 1377,118), kürək (EF- 1127, 1257), yaba (EF-5238, 60, 624,625), balta (EF-1249, 1030, 1249, 3938, 6702), dəhrə (EF-1248, 5248), oraq (EF-5090) və s. vardır ki, bütün bunlar ənənəvi məişət mədəniyyətimizdə xüsusi yer tutan əkinçilik mədəniyyətinin xeyli zənginliyinə şəhadət verir.

Azərbaycan əkinçilik mədəniyyətində istifadə olunan əmək alətləri xalqın təsərrüfat məişətinin araşdırılmasında əvəzolunmaz mənbə rolunu oynayır. Fondada olan materialların hərtərəfli elmi araşdırılması və sistemləşdirilməsi çox böyük elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın sürəti, cəmiyyətin iqtisadi bazisinin yenilənməsi və siyasi proseslərin nəticəsi olaraq xalqın həyat tərzinin dəyişməsi, ənənəvi məişət

mədəniyyətinin əsrlər boyu formalaşmış və mühafizə olunmuş əksər elementlərini sıxışdırıb aradan çıxarmış, yeni məişət mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Odur ki, itib-batmaqda olan ənənəvi məişət mədəniyyətimizin bütün çalarlarını bu günün və gələcəyin nəsillərinə çatdırmaq, tarixi təkamül və inkişafı hərtərəfli bərpa etmək üçün bu yönümlü tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır. Xalq öz tarixi keçmişini unutmamalı, onu öyrənməli, məişət və mədəniyyətdə baş verən tarixi dəyişiklikləri və inkişafı dərk edərək tarixi varisliklə sonrakı nəsillərə çatdırmalıdır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiya və fondlarında nümayiş etdirilən təsərrüfat məişətimizlə bağlı eksponatların elmi araşdırılması da sözün həqiqi mənasında məhz bu tarixi məqsədə xidmət edir.

1.2. Heyvandarlıqla bağlı muzey eksponatları

Azərbaycan xalqının ənənəvi təsərrüfat məişətinin mühüm istiqamətlərindən birini də heyvandarlıq təşkil etmişdir. Heyvandarlıq dedikdə, qaramal bəslənməsini əhatə edən maldarlıq, eləcə də qoyunçuluq, dəvəcilik, atçılıq və s. kimi təsərrüfat sahələri başa düşülür. Minilliklər boyu qədim türklərin həyatında maldarlıq məhsulları – süd-ağartı, ət, yağ, yun, dəri və s. ilə təchiz edən heyvandarlıq, əkinçilik təsərrüfatının da inkişafında (qoşqu qüvvəsi, minik-yük qismində) mühüm rol oynamış, zaman-zaman xalqımızın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində karvan-dəvə nəqliyyatı müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur. Buna görə də, heyvandarlıq təsərrüfat məişətimizin ən vacib sahələrindən birinə çevrilməklə, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin formalaşmasında özünün aydın izlərini qoymuşdur.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti, zəngin və daimi yem ehtiyatlarına malik dağ-alp çəmənlikləri, meşələri, örüşləri, əlverişli landşaft-relyef quruluşu ilə seçilən geniş düzənlikləri, sərfəli iqlim şəraiti, içməli suları, bir sözlə dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərinin təbii zənginlikləri xalqımızın təsərrüfat məişətində

heyvandarlığın da əkinçilik kimi aparıcı sahəyə çevrilməsini şərtləndirmişdir. Mütəxəssislər maldarlıq təsərrüfatının meydana çıxmasını və inkişafını daha çox qədim Şərq ölkələrinin adı ilə bağlayırlar. Bu mühüm sahənin təşəkkülü və sonrakı inkişafında Azərbaycanın da Qafqazla birlikdə öz yeri və töhfəsi vardır. Bir sıra təkzibedilməz dəlillərdən aydın olur ki, Qafqaz maldarlığın yaranmasının ilk vətənlərindən biridir. Maldarlığın ən mühüm həyati problem kimi inkişafı üçün Qafqaz regionunda daha əlverişli şərait olmuşdur [21, səh.231].

Arxeoloji qazıntılar, daşlar və qayalar üzərindəki qədim təsvirlər, əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri, aparılmış arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar hələ Neolit və Eneolit dövrlərindən başlayaraq xalqımızın təsərrüfat məişətində heyvandarlığın heyvandarlığın yarandığını və inkişaf etdiyini təsdiqləyir [20, səh. 24; 170, səh. 73; 136, səh. 3-4]. Maldarlıq-heyvandarlıq təsərrüfatının yaranması ilə bəşər tarixində Birinci ictimai-iqtisadi əmək bölgüsü - maldarlığın əkinçilikdən ayrılması prosesi baş vermiş, maldarlıq-heyvandarlıq ayrıca təsərrüfat sahəsi kimi formalaşmış və xalqın məişət həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Naxçıvanda er. əv. VI – III minilliklərdə məskunlaşan əkinçi – maldar tayfaların həyatında qaramalın mühüm rol oynaması [92, səh. 32-33], I Kültəpə qazıntılarından tapılan 24 gil fiqurdan 21-nin öküz fiquru olması [119, səh. 141], Gəmiqaya petroqliflərində öküz, at, araba rəsmlərinin müəyyən bir qrup təşkil etməsi [90, səh. 21-22; 70-71; 89, səh. 41-43; 125, səh. 133-134; 42, səh. 64-65], arxeoloji qazıntılar nəticəsində Eneolit dövründə – er.əv. V minilliyin sonlarında Azərbaycanda atın əhliləşdirilməsinin sübut olunması [165, səh.34; 33, səh. 18; 164, səh. 58; 66, səh. 17-23], er.əv. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində dəvəçiliyin yaranması və inkişafı [26, səh. 290; 154, səh. 13; 114, səh. 251-252] və s. faktlar və dəlillər Azərbaycanda heyvandarlığın meydana gəlməsini təsdiq etməklə yanaşı, xalqın məişət mədəniyyətində yerini və

rolunu da təsdiqləyən mühüm göstəricilərdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan eksponatlar Azərbaycanda heyvandarlıq təsərrüfatının ümumi mənzərəsini səciyyələndirməklə, xalqın bu sahədə qazandığı empirik bilikləri, təcrübələri, vərdisləri özündə əks etdirən əyani – vizual materiallardır və xalq məişətinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsərrüfat məişətimizin bu sahəsində istifadə edilən məişət avadanlıqları, müxtəlif materiallardan hazırlanmış məişət qabları, qoşqu vasitələri, yəhər dəstləri, qoşma və yükləmə ləvazimatları, xüsusi mülkiyyət sahiblərinin öz mülkünə sahibliyini təsdiq edən və mal-davara vurulan damğalar, kamil sənət əsəri səviyyəsində hazırlanan yəhər üzlükləri, çullar, təkaltilər, keyvəndlər, məfrəşlər, at bəzəkləri və s. xalqın güzəranında mühüm rol oynamış, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin milli müəyyənlik göstəricilərinə çevrilmişdir. Xalq öz əkin sahəsinin şumlanmasında, zəruri məişət yüklərinin daşınmasında, aramsız uzanan köç yollarında mal-davarın müşaiyət olunmasında, qida tələbatının ödənilməsində, yun, dəri kimi xammalın əldə edilməsində, natural mübadilənin həyata keçirilməsində daim heyvandarlıq təsərrüfatına müraciət etmiş, özünün zəruri məişət ehtiyaclarını yetərinəcə ödəyə bilmişdir.

Hər şeydən əvvəl, əkinçilik mədəniyyətinin formalaşmasında maldarlıq təsərrüfatının böyük rolu olmuşdur. Xalq əkinçiləri torpağın şumlanmasında, malalama prosesində, xırman sürülməsində, dərzilərin daşınmasında və hazır məhsulun anbara yığılmasında qoşqu qüvvəsi kimi kəl, öküz, at və b. heyvanlardan istifadə etmişlər. Muzeyin ekspozisiya və kolleksiyalarında mühafizə olunan xış, boyunduruq, qayış – kağan nümunələri, qara kotanın hissələri, boyunduruğa taxılan samı (çumaça), eləcə də örkən-doğanaq və kəndirlər əkinçilikdə qoşqu qüvvəsi kimi iribuynuzlu heyvanlardan istifadə olunduğunu təsdiqləyir. Bu barədə əvvəlki paraqrafda geniş söhbət açıldığından, əlavə şərhə ehtiyac duymuruq. Təkcə bir faktı qeyd etmək istərdik ki,

Azərbaycanda iribuynuzlu heyvanlardan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə tarixi Eneolit dövrü ilə əsləşir [18, səh. 6] və tədqiqatçı M.İ.Artamonov Şərq aləmində ən qədim qoşqu heyvanının öküz olduğunu təsdiqləyir [126, səh.29].

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, minilliklər boyu Azərbaycan xalqı arasında minik və yük heyvanları həm də əsas nəqliyyat vasitələri hesab olunmuşdur. Bu da xalqın təsərrüfat məişətində heyvandarlığın inkişafını zəruri etmiş, minik və yük heyvanları hər bir ailənin təsərrüfatında bəslənmişdir. “Kəndlər arasında əlaqəni təmin etmək, zəruri məişət və təsərrüfat yüklərini daşımaq, yaxın bazarlara satmaq və dəyişmək üçün məhsullar çıxarmaq, aramsız uzanan köç yolları boyunca sürüləri müşayiət etmək, ölkənin ipək, neft, duz, qızıl boya və s. xammalını beynəlxalq ticarətə tanıtmək, ümumiyyətlə, müxtəlif səpkili əlaqələr yaratmaq məqsədi ilə xalq minik-yük nəqliyyatından geniş istifadə etmişdir” [113, səh. 212].

Uzun əsrlər boyu dövrünün ən sürətli və ən rahat nəqliyyat vasitəsi at olmuşdur. Tədqiqatçıların bəziləri atdan nəqliyyatda istifadə edilməsini er. əv. IV minilliyin axırlarına [171, səh. 36-40], yük və qoşqu heyvanı kimi istifadə olunmasını isə er.əv. III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərinə aid edirlər [156, səh. 35]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunan, Mollaisaqlı və Nərgizava qazıntılarından əldə edilmiş və tuncdan tökmə üsulu ilə hazırlanmış asma atlı fiqurları da (AF-2233, 11377, 11378, 24883, 24360) tədqiqatçıların gəldiyi qənaəti təsdiqləyir. O vaxtdan bəri müasir dövrümüzə qədər xalqımızın təsərrüfat məişətində, məişət mədəniyyətimizin formalaşmasında atın yeri və rolu üstün olaraq qalmaqdadır.

Adətən, atdan minik vasitəsi kimi istifadə etdikdə, onu yəhərləyirdilər. Tədqiqatlar er.əv. II minilliyin axırlarında atların yəhərləndiyini sübut edir [114, səh. 248; 153, səh.106]. Vaxtilə aşşurlara, skiflərə, midiyalılara və farslara da məlum olan minik yəhərinin Azərbaycanda müsəlman yəhəri, çərkəzi yəhər, rus yəhəri, ingilis yəhəri, xan və ya Ərdəbil yəhəri kimi müxtəlif variantları olmuş, yerli yəhərlər “bazarı” və “buyurtma” olmaqla iki çeşiddə hazırlanmışdır [154, səh. 26-27; 84, səh. 443-445]. Yəhəri hazırlamaq üçün sərraclər qaltaqçılarla əlbir işləyir, əvvəlcə onun ağac qaltaq hissəsini hazırlayır, sonra üzərinə dəri çəkib bərkidir, qaşlarını düzəldir, tapqır, quşqun, sinəbənd, qıçaltı və üzəngi qayışlarını əlavə edir, üzəngi və yüyən dəsti (qantarğa) ilə işlərini tamamlayırdılar. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində belə yəhərlərdən bir neçəsi mühafizə olunmaqdadır (EF- 1932). Həmin yəhərlər dən birinin qaltağı ağacdən, qabaq və arxa qaşları isə sümükdən hazırlanmışdır. Yəhərin ön hissəsi arxaya nisbətən hündürdür. Yəhərin üzərinə dəri çəkilmiş və zərif aşılanmış dəri həndəsi naxışlarla nəfis işlənmişdir. Bu dəri üç cərgədə, ulduz şəkilli gülməxla qaltağa tarım şəkildə bərkidilmişdir. Bu yəhər 23 fevral 1938-ci ildə Hüseynqulu xan Təkinskinin naibinin oğlu olmuş Quliyev Əsəddən alınaraq muzeyə verilmişdir. Qeyd edək ki, əksər minik yəhərləri bir cüt üzəngi ilə təchiz edilirdi. Muzeydə üzəngi də qorunub saxlanılmaqdadır (EF-2984). Üzəngini dəmirçilər döymə üsulu ilə hazırlayır, sərraclara satırdılar. Bu üzəngilərin hündürlüyü adətən 19,5 sm,

eni (ayaq yeri) isə 16 sm olurdu. Tədqiqatlar göstərir ki, əvvəllər ağac üzəngilərdən də xalq məişətində istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda daha çox işlənən müsəlman yəhərində yastıq əvəzinə qaltağın üstündən yəhəriçi salınır, qabaq tərəfində düzəldilən yarıq vasitəsi ilə qaltağın qaşına keçirilirdi. Onun üzərinə isə varlı zadəgan zümrəsi “zimpuş” və “qacarı” adlanan yəhərzülyü salırdılar. Muzeydə belə yəhər üzlüklərinin çoxlu çeşidlərini görmək olar (EF–1900, 1901). Azərbaycanda və İranda işlədilmiş belə zimpuşlardan birinin üst hissəsi qara rəngdə olub, üzəri Şərq motivli bəzəklərlə nəfis işlənmişdir. Onun alt tərəfi yaşıl parçadandır. Yəhərə keçirmək üçün qabaq və arxa hissəsində iki yarıq qoyulmuşdur. Digər bir zimpuş-yəhərzülyü üç elementdən ibarət hazırlanmışdır (EF–1499). Qızılgülü rəngli məxmərdən və qırmızı mahuddan hazırlanmış bu dəstlərin üzəri qızılı saplarla işlənmiş, ətrafları toxunma saçaqlarla hüdudlanmış və ucları qotazlarla tamamlanmışdır. Muzeyin inventar kitabındakı qeyddən aydın olur ki, bu yəhərzülyü dəstləri imperator II Aleksandrın müsəlman mühafizə alayının komandirinə məxsus olmuş və 1868-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə - G.H.) quberniyası Qazax qəzasının Salahlı kənd sakini 15 yaşlı Qayıbova Səadət tərəfindən hazırlanmışdır. Həmin dəsti 1934-cü ildə doktor Bahadur Qayıbov general Əliağa Şıxlinskiyə hədiyyə etmişdir.

Bəzən yəhərzülyü xalça toxunuşlu olurdu. Onlardan biri (EF-5607) səkkiz küncü olub, yerliyi qırmızı, üzərində müxtəlif rəngli nəbati naxışlar toxunmuşdur və bu yəhərzülyünün ətrafına qotazlar da bənd edilmişdir.

Etnoqrafiya fondunun “Toxuculuq məmulatları” bölməsində qruplaşdırılan çullar müxtəlif bölgələrə məxsus olub, toxunduğu bölgənin naxış-çəşni elementlərini özündə əks etdirir. Muzeydə saxlanılan və Qarabağa aid olan at bəzəyi (at çulu) (EF-5605) xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yundan hazırlanan çul iki hissədən ibarət olub qayıq toxunuşludur. Onun iki uclarının sapı hörməlidir. Aşağı hissəsi qara rəngli yundan hörmə - tor şəkillidir. Çu-

lun ətəyində müxtəlif rəngli və saçaqlı qotazlar vardır. At çulu haqqında etnoqrafik ədəbiyyatda da məlumatlar vardır: “Atın xüsusi yaraşlıq olması və hava şəraiti ilə əlaqədar çuldan istifadə edilirdi. Çul yun, pambıq və bəzən də ipəkdən hazırlanırdı. Çulu yerli toxucular özləri toxuyur və onu müxtəlif naxışlarla bəzəyirdilər. Düzbucaqlı quruluşda olan çulun yanları saçaqlı qotazlarla hörülürdü” [22, səh. 282-283]. Muzeydə Qazax kəndlisindən alınma at çulu xüsusilə diqqəti cəlb edir (EF-1087). Düzbucaqlı formada toxunan bu çulun zolaqlara bölünmüş üz səthində həndəsi təsvirlər və buynuzlu heyvanlar stilizə olunmuşdur. Çulun yerliyi ağ, rəngləri isə ağ, qırmızı, qara, sarı və parlaq bənövşəyidir. Yundan uzunsov, yerliyi sarı, üzərində müxtəlif rəngli iplərlə paralel xətlər arasında nəbatı, həndəsi və dəvə karvanının təsviri həkk olunmuş naxışlar salınmış digər bir çul nümunəsi (EF-5604) iki hissədən ibarət qayıq toxunuşludur. Çulun aşağı hissəsində qırmızı qotazlı saçaqlar vardır.

Yəhər dəstini tamamlayan mühüm elementlərdən biri də tatarı (qamçı) olmuşdur. Muzeydə saxlanılan belə tatarılardan birinin (EF-6350) dəstəsi ağacdan, qamçı hissəsi isə saç formasında hörülmüş dəridəndir. Dəstəyin üzərinə dəri çəkilmiş və dəri mis məftil ilə sarınıb bərkidilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda at bəzəkləri ilə yanaşı, atı təmizləmək üçün istifadə olunan qaşovlar da saxlanılır. Belə qaşovlardan biri dəmirdən olub, onun əl keçirmək üçün yarığı və atın dərisini təmizləmək üçün dəmir dişləri də vardır (EF-1246).

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, vaxtilə Azərbaycanda iribuynuzlu heyvanlardan da yük daşıma vasitəsi kimi maldar elatlar geniş istifadə etmişlər. İribuynuzlu heyvanları yükləməmişdən qabaq onların belinə “alıq” qoyulurdu. Alıq keyvənd və çuldan ibarət olurdu. Keyvəndi hanada toxunmuş ensiz palazdan düzəldir, içinə küləş, pambıq, yun və s. doldururdular. Öküzün belini əzməsin deyər, keyvənd “xurcuntayı” formasında düzəl-

dilir, öküzün belinə aşırıdır, üstünə isə ağac haça (kırıx, xərkə, xərcü, tayça) qoyulurdu. Keyvənd, həmçinin, uzunqulağı yükləyəndə də istifadə olunurdu. Muzeydə keyvəndin ağac haça hissəsi iki cüt olmaqla saxlanmaqdadır (EF-7495). Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd edilir ki, “arandan yaylaqlara doğru uzanan köç yollarında ev müxəlləfatı və barxana doldurulmuş məfrəşləri iribuynuzlu heyvanlara yükləyir, uşaqları da onun üstünə mindirirdilər” [161, səh. 204-205].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında qorunan və məişətdə, xüsusən də köçmə maldar elatların məişətində öküzləri yükləmək üçün istifadə olunan məfrəş nümunələri də mühafizə olunmaqdadır. Onlardan biri (EF-5608) yundan qayıq toxunuşludur. Bu məfrəşin alt hissəsi qara və sürməyi rəngli zolaqlardan ibarətdir, ətrafına müxtəlif rəngli nəbatı naxışlar toxunmuşdur. Ağzında hörmə ip keçirib bağlamaq üçün qara ipdən 8 ilgək qoyulmuş bu məfrəş Qazax bölgəsinə aiddir. Onun hündürlüyü 48 sm, eni 44 sm, uzunluğu isə 94 sm-dir. Adətən məfrəş dağ və aran köçü zamanı daha çox gərəkli olur, oturmaq, işləmə zamanı isə onun içərisinə əlavə (işlədilməmiş qalan) ev müxəlləfatı, yorğan-döşək, xalça-palaz dəstləri, paltar boxçaları və qonaq-qara üçün nəzərdə tutulan məişət-yataq dəsləri yığırdılar. Köç yollarında məfrəş, bir növ, daşınan (gəzərgi) sandıq rolu oynayırdı.

XX əsrin əvvəllərinə qədər xalqımızın təsərrüfat həyatında xüsusi mülkiyyət forması üstünlük təşkil etdiyi üçün təsərrüfatlarda bəslənən və yetişdirilən mal-davara xüsusi mülkiyyət nişanlarının vurulması bir ənənə şəklini almışdı. Bu xüsusi mülkiyyət nişanları qoyunçuluq, qaramal və atçılıq təsərrüfatlarında geniş şəkildə işlədilir. Etnoqraf H.A.Həvilov XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda mövcud olmuş xüsusi mülkiyyət nişanlarını damğa, ən (və ya ənək) və dağ olmaqla üç qrupa bölündüyünü qeyd etmişdir. Damğa, bir qayda olaraq, sahibkarın ad və soyadından və ya bunların baş hərflərindən ibarət olurdu. Ən

(ənək) isə müxtəlif ölçülü və formalı qulaq kəsikləri və cırımlardan ibarət idi. Damğa (dağ) isə heyvanın sifətində, budunda, burnunun üstündə qızardılmış məftil və ya dəmir çubuqla qoyulan yanıq izləri idi [51, səh 58-59]. Muzeydə mühafizə olunan damğalar Azərbaycanda heyvandarlıq təsərrüfatının əhalinin təsərrüfat məişətində aparıcı yerlərdən birini tutduğunu təsdiqləyir. Damğalar, adətən, mal-davarın baş hissəsinə vurulurdu. Belə damğalar sahibkarın arzusuna müvafiq olaraq müxtəlif təsvirli formalarda düzəldilirdi (EF-1253, 1254, 1255). Damğalanmış heyvanlar itkin düşdükdə asanlıqla tanınır, sürülər bir-birinə qarışanda onları nişanlarına görə ayırmaq asan olur, oğurluq hadisələrinin qarşısı alınır. Xatırladaq ki, iri qoyunçuluq təsərrüfatı sahiblərinin damğaları bir-birini təkrarlamır, yalnız onların özlərinə məxsus olurdu.

Kəndli təsərrüfatlarında arabadan istifadə olunması, ona qoşqu qüvvəsi kimi öküz, kəl, at və uzunqulağın qoşulması da təsərrüfat məişətində heyvandarlığın inkişaf etdirilməsini zəruri etmişdir. Muzeydə mühafizə olunan araba modelləri dediklərimizi təsdiq edir. Buradakı araba modellərindən biri (EF-4023) XX əsrin əvvəlləri üçün Bakı bölgəsinə aid olub, ağac materiallarından yığılmış, dəmirdən yaylarla təchiz olunmuşdur. Araba modelinin üzəri müxtəlif rənglərlə boyadılmışdır. Arabanın yan laydirlərinə taxta qutular bərkidilib, altından dəmir vedrə, yanlarından isə kürək, yaba və külüng asılıb. Çox güman ki, bu cür arabalar neft sənayesində işlədilmişdir. Arabanın yanında yük atını qoşmaq üçün yük yəhəri və xomut da vardır. Azərbaycanlı ustanın əl işi olan bu araba modeli 1954-cü ildə Zeynalov Məşədi Kəlam oğlundan alınıb muzeyin etnoqrafiya fonduna təhvil verilmişdir. Digər bir araba modeli (EF-3013) Qubada işlədilmiş arabaya aiddir. Etnoqrafik materiallara əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda tarixən iki və dörd təkərli kəl, öküz, at və uzunqulaq arabalarından istifadə edilmişdir. Çoxlu miqdarda elmi ədəbiyyat materiallarına və arxeoloji qazıntıların nəticələ-

rinə istinad edən etnoqraf T.M.Kərimov Azərbaycanda ikitəkərli arabaların er.əv. III minillikdən başlayaraq yayıldığını təsdiqləyir [153, səh. 112]. Burada dördtəkərli arabalardan istifadə olunması tarixi isə er.əv. III-II minilliklərlə səsləşir [154, səh. 16]. Həmin dövrdən XX əsrin əvvəllərinə kimi arabaların quruluşu olduğu kimi qalsa da, xeyli təkmilləşdirilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanan örkən, sicim və doğanaq dəstlərinin çoxluq təşkil etməsi də Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində heyvandarlığın aparıcı yerlərdən birini tutduğunu sübut edir. İnsanlar qoyun yunundan, keçi qəzilindən əyirmə, toxuma və hörmə üsulları ilə hasilə gətirdikləri örkən – sicim dəstlərindən həm qoşqu heyvanlarını alıqlayıb – palanlamaq, həm də zəruri məişət yüklərini daşıyan zaman onları arabaya və ya yük heyvanlarının belinə sarımaq üçün geniş şəkildə istifadə etmişlər. Cəlilabad bölgəsinə aid olan örkən (EF-7561) yundan toxunmaqla, yerliyi qırmızı, üstü müxtəlif rəngli çalma və həndəsi naxışlıdır. Örkənin başında yundan hörmə iki qotaz və dördbucaqlı formada, əl tutmaq üçün dəsti olan doğanaq vardır. Örkənin bir ucu 168 sm. uzunluğunda kəndirlə tamamlanır. Uzunluğu 10,8 m, eni isə 11,5 sm olan bu örkən 1975-ci ildə Şirəliyev Həsənağadan alınıb muzeyin Etnoqrafiya fonduna təhvil verilmişdir.

Muzeydə saxlanılan dəvə örkəni (EF-2284) yerliyi ağ, üzərində həndəsi və nəbati təsvirləri olan toxunma əl işidir. Nəbati və həndəsi təsvirlərin arasına dəvəni xatırladan mürəkkəb çeşnilər salınmışdır. Örkənin bir ucunda hörmə ipdən halqa vardır, digər qurtaracağı isə kəndir hörməli, ucu qotazlı hissə ilə tamamlanır. Kəndir örkənə 7 ədəd barmaq şəkilli, müxtəlif rəngli saplarla haşıyılmış elementlərlə birləşdirilmişdir.

Muzeydə qorunub saxlanan çoxsaylı örkən-doğanaq dəstləri (EF-719, 793, 5106 və s.) içərisində bir örkən nümunəsi (EF-8577) özünün nəfis toxunuşu ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Örkənin kənar hissələri ağ, göy və qara rəngli iplərin kombinasiyasından

hazırlanan 2-3 sm-lik haşiyə ilə əhatələnmişdir. Orta hissəsi isə qırmızı və göy rəngli iplərlə növbələşmə şəklində toxunmuşdur. Örkənin üzərində bir-biri ilə əlaqəli olan qırmızı və göy rəngli rombvari çeşnilər-göllər salınmışdır. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, “örkən təxminən 7-10 sm. enində, 5-10 m. uzunluğunda yer hanasında şəddə kimi toxunardı. Qurtaracaq ucunda təxminən 0,8-1 m. əriş üç tağ edilib çatı kimi hörülər, sökülməməsi üçün ucunu tikər, digər ucuna doğanaq bərkidərdilər. Örkəndən yük heyvanlarını alıqlamaq (palanlamaq) və çullamaq üçün istifadə olunardı” [55, səh. 110].

Xalqın ev məişətində və təsərrüfat həyatında yundan və ya keçi qəzilindən hörmə sicim-çatı dəstləri də mühüm olmuşdur. Onlardan ev heyvanlarını bağlamaq, şələ və səhəng götürmək üçün istifadə olunardı. Adətən şələ və səhəng götürmək üçün çatı quzu və dəvə yunundan ayrılmış ipdən hörülər, heyvan bağlamaq üçün lazım olanda isə ipinə keçi qəzili də qatardılar. Sicim isə 7-9 tağdan ibarət hörülərdi. Onu bəzən yunla keçi qəzili qarışığından, bəzən də bütünlüklə keçi qəzilindən hasilə gətirərdilər. Ucuna doğanaq bağlanmış sicimin uzunluğu bəzən

20 m-ə çatırdı [55, səh. 110]. Muzeydə saxlanan doğanaq nümunələri (EF-7495), sicim-çatı dəstləri (EF-7562, 1282, 1284, 4489, 5094, 6744, 7481), eləcə də dəridən hazırlanmış motal (EF-4577), dağarcıq (EF-1310), içərisində süd saxlamaq üçün mis badya (EF-6220) və süd sağmaq üçün müxtəlif cızma naxışlarla bəzədilmiş sərniclər (EF-2897, 1179, 6215, 8915, 8796), qoyunçuluqda istifadə olunan ucu qarmaqlı çomaq (EF-8936) və b. eksponatlar xalqımızın təsərrüfat məişətində heyvandarlığın da əkinçilik mədəniyyəti kimi aparıcı yerlərdən birini tutduğunu təsdiqləyir.

Muzeydə toplanan və heyvandarlıq təsərrüfatı haqqında aydın təsəvvürlər yaratmağa imkan verən çoxsaylı eksponatların tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması ilə biz təsərrüfat məişətimizin bu sahəsinin xüsusiyyətləri, heyvandarlıq məhsullarının xalqın geyim mədəniyyətində, mətbəxində rolu, qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunan heyvanların əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyəti, minik-yük nəqliyyatı vasitələrinin XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədərki mövcud durumu və s. məsələlər barəsində yetərli məlumatlar alır, məişət mədəniyyətimizin formalaşmasında bu eksponatların yerini və rolunu aşkara çıxara bilirik.

1.3. Bağlılıq və yardımçı təsərrüfat sahələri.

Azərbaycanlıların təsərrüfat-iqtisadi həyatında və məişətində bağlılıq və onun sahələri, eləcə də yardımçı təsərrüfat sahələri (arıçılıq, balıqçılıq, ovçuluq) da mühüm yer tutmuş, zaman-zaman empirik biliklər, əməli təcrübələr və ənənələr hesabına inkişaf etdirilərək zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Azərbaycanın dağlı-aranlı təbii zonallığı, torpaq örtüyünün müxtəlifliyi, əlverişli iqlim şəraiti, bolsulu çayları və Xəzər dənizi burada sözügedən təsərrüfat sahələrinin inkişafını şərtləndirmiş, məişət mədəniyyətimizdə onların yerini və rolunu müəyyənləşdirmiş-

dir. Azərbaycanın səriştəli bağbanları onlarla yabanı cır meyvə və bitkilərin mədəniləşdirilməsində fərqləndikləri kimi, arıçılıq, ovçuluq və balıqçılıq sahəsində milli ənənələrin formalaşmasında da bu sənət sahəsinin mütəxəssisləri aparıcı rol oynamışdır.

Azərbaycanda bağçılığın qədim tarixi olduğunu qeyd edən akademik N.İ. Vavilov Cənubi Qafqazı dünyada bir sıra bitkilər, xüsusilə meyvələrin (üzüm, alma, armud, alça, nar, heyva və s.) ilk dəfə mədəniləşdirilməsinin vətəni hesab edir [131, səh. 93]. Tarixi-etnoqrafik tədqiqatlar qədim və orta əsrlər Azərbaycanında bağçılığın mövcud durumu, inkişafı və xalqın təsərrüfat məişətində əhəmiyyəti barədə ətraflı məlumatlar verir [25, səh.171-174; 16, səh. 72-83; 94, səh. 96-101]. Azərbaycanda bağçılıq təsərrüfatının daha sürətli inkişaf dövrü isə, XIX-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. “Etnoqrafik materiallar XIX əsrdə meyvəçiliyin (bağçılığın) artıq Azərbaycanın əksər qəzalarında inkişaf etdiyini göstərir. Lakin Quba, Şamaxı, Göyçay, Şəki, Naxçıvan qəzaları meyvəçiliyin əsas mərkəzləri hesab edilirdi. ... XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın bağçılıq təsərrüfatlarında yerli meyvə növləri daha üstün yer tutmuş və xalq arasında daha yüksək qiymətləndirilmişdir. Bağbanlar hər bir bölgədə dadlı və keyfiyyətli meyvə növləri yetişdirməklə yanaşı, onları nəsil-dən-nəsilə yaşatmışlar. Bu baxımdan Abşeronun sarı ənciri, Naxçıvanın sin armudu, şəkər armudu, əndiryanı armudu, Əbutalıbi əriyi, peyvəst əriyi, kəhat heyvası, Ordubadın salamı, zəfəranı, alanayı, nazlı, tərəlli, şərəlli, qışlıq şaftalı növləri, Qubanın cırhacı, qəndilsinab alması, Şəki-Zaqatalanın ağagörməz, vələçin, yay gübə, qarabağır, naibi, pərzivan, çobankol armudu xalq seleksiyasının uzun illər boyu yaratdığı meyvə növləri olub, hər biri öz bölgəsində şöhrət qazanmışdı... Əbutalıbi əriyi 1898-ci ildə Kaliforniyada təşkil edilmiş Ümumdünya meyvəçilik sərgisində birinci yerə layiq görülmüşdür” [25, səh. 174-175]. Azərbaycanda XIX əsrdə bağçılığın inkişafını statistik məlumatlar da təsdiqləyir. Belə ki, XIX əsrin 60-cı illərində

Naxçıvan qəzasında 119 meyvə və üzüm bağları, Ordubadda isə 470-dən çox meyvə və ancaq üzüm becərilən 70 bağın olduğu göstərilir [177, səh. 46, 57]. S.P.Zelinskinin verdiyi məlumata görə isə, XIX əsrin 70-ci illərində (1873-cü ildə) Naxçıvan, Ordubad, Dərələyəz mahallarında olan 3581 bağın 2253-ü (üçdə iki hissəsi) azərbaycanlı əhaliyə məxsus olmuşdur [143, səh. 224]. XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda olan 47 min desyatin meyvə bağından 8,2 min desyatini Quba qəzasının payına düşürdü. Qəzanın 168 kəndi meyvəçiliklə məşğul olur, hər il Həştərxana və Nijni-Novqoroda 12 min pud armud qaxı, 80 min puda qədər alma qaxı, 30 min puda qədər qoz, 12 min puda qədər turşu ixrac olunurdu [181, səh. 230-232]. XIX əsrin I rübündə Yelizavetpol dairəsinin Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində 165 meyvə və 27 tut bağı, dairənin dağlıq bölgələrində isə 494 meyvə və üzüm, eləcə də 68 tut bağı vardı [184, səh. 838; 181, səh. 120-121]. M.Vəlilinin (Baharlı) XX əsrin 20-ci illərində tərtib etdiyi cədvələ görə, Azərbaycanın meyvə ağacları əkilən 36165 desyatin torpağından 18563 desyatini Bakı vilayətinin, 6809 desyatini Gəncə vilayətinin, 8265 desyatini Zaqatala vilayətinin, təxminən 2528 desyatini isə Naxçıvan vilayətinin payına düşürdü [105, səh. 100]. Bütün bu tarixi-etnoqrafik və statistik məlumatlar əyani şəkildə sübut edir ki, bağçılıq Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində üstün yer tutmuş, onun məhsulları həm qida mədəniyyətimizdə, həm də xalqımızın ticarət-iqtisadi əlaqələrində rəvan əmtəə məhsulu kimi istifadə edilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan bağçılıq təsərrüfatına aid eksponatlar bu sahənin etnoqrafik xüsusiyyətlərinə (bağların salınması, becərilməsi, meyvələrin çeşidlənməsi, saxlanması, satışı və s.) genişliyi ilə aydınlıq gətirə bilməsə də, hər halda bu təsərrüfat sahəsinin məişətdə yeri və rolu barədə mülahizələr söyləməyə imkan verir.

Azərbaycanın bağçılıq təsərrüfatlarında ən geniş şəkildə istifadə olunan əmək alətlərindən başlıcası bel olmuşdur. Adətən,

təsərrüfat belini dəmirçixanalarda hasilə gətirirdilər. Bel də daxil olmaqla, təsərrüfat alətlərinin istehsalı və təmiri üzrə ixtisaslaşmış dəmirçixanalara əkinçilik-bağçılıqla məşğul olan kəndlərin hamısında təsadüf olunurdu [185, səh. 321]. Meyvə tinglərinin əkilməsində, arx çəkilişində, bağların suvarılmasında, ağacların diblərinin bellənməsində bel ən zəruri təsərrüfat aləti hesab olunurdu. Bel, adətən küp (tiyə və ya dəmir də deyilir), təpkəc və ağac sapdan ibarət hazırlanırdı. Sahibinin işlək vəziyyətindən asılı olaraq belin təpkəci sağ və ya sol hissədə olurdu. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində işlədilən bellərin adlarında, formalarında, təpkəclərinin hazırlanmasında məhəlli fərqlər özünü göstərsə də, mahiyyətə hamısı eyni idi. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanan bel tiyələri (EF-1861, 1862, 4193) Azərbaycanın bağçılıq təsərrüfatlarında işlədilən bellərin tipik nümunələridir.

Bağçılıqda ən mühüm təsərrüfat işlərindən biri payızda məhsul yığıldıqdan və ağaclar yarpaqlarını tökdükdən sonra meyvə və bağlarında budanma işlərinin aparılmasıdır. Etnoqrafik tədqiqatlardan aydın olur ki, “cavan vaxtında kəsilməyib özbaşına böyümüş və sərbəst çətir əmələ gətirmiş zəif ağaclar bir neçə il dalbadal budanmaq, seyrəldilmək və gödəldilmək nəticəsində yaxşı inkişaf etməyə başlayır, ömürləri uzanır və bol məhsul verirlər. Ağaclaradakı budaqların uclarında hər il çoxlu şüy cücərir ki, budanma zamanı onlardan birini boy vermək üçün saxlayır, başqalarını isə kəsirlər” [25, səh. 180-181]. Ağacların quru budanmasında təcrübəli bağbanlar ağızlığı düz və ya xırıxşəkilli bağ bıçaqlarından, kiçik ölçülü bağ mişarlarından, kiçik balta və dəhrələrdən, üzümçülükdə isə quru budanmada və məhsulun yığılmasında arasına metal yay yerləşdirilmiş dəmir qayçıdan istifadə edirdilər. Muzeyin eksponatları arasında dəstəyi ağacdən (EF-4532) və sümükdən düzəldilmiş (EF-9124) kiçik mişarların, ağac dəstəkli dəhrələrin (EF-1248, 5248), yaylı tənək qayçıların (EF-4720, 5790a), eləcə də balta və bıçaqların ol-

ması sübut edir ki, Azərbaycan bağçılıq təsərrüfatı çoxəsrlik xalq təcrübələri və milli ənənələr üzərində pərvəriş tapmış və inkişaf etdirilmişdir.

Meyvəçilikdə əsas təsərrüfat işlərindən birini məhsulun toplanması təşkil edir. Yetişmiş meyvələrin yığılmasında Azərbaycan əhalisi əllə yığma (dəstərçin və ya dənləmə), koğar adlı alətlə yığma, silkələməklə və ya çırpma üsulu ilə yığma daha çox üstünlük verirdi. Adətən, uzun müddət saxlamaq və satış üçün nəzərdə tutulan meyvələr əllə bir-bir yığılar, əlçatmaz budaqlarda olan meyvələr isə xüsusi düzəldilmiş, alt hissəsinə hörmə səbət bərkidilmiş “meyvəgir” və ya “armuddərən”lə, eləcə də “koğar” adlı alətlə yığılardı [169, səh. 33; 25, səh. 181]. Yığılmış meyvələri çubuqdan və ya həsirdən hörülmüş səbətlərə yığaraq lazımı yerlərə daşıyırdılar. Xüsusilə üzümü “cəvərə” adlanan səbətə yığırdılar. Cəvərə 60-80 sm. hündürlüyündə, oturacağı ağac dayaqdan ibarət söyüd və ya qoz (fındıq) ağaclarından (şivlərindən) toxunmuş, konusvari görkəmi olan səbət idi. Çiyinə keçirmək və ya ağacdan asmaq üçün səbətin ipdən bağları olurdu. Belə bir səbət nümunəsi muzeyin Etnoqrafiya fondunda qorunub saxlanmaqdadır (EF-5346). Etnoqrafiya fondunda olan digər bir səbət (EF-5241) çubuqdan konusvari şəkildə hörülməklə, 60 sm. hündürlüyündədir. Əsas çubuqla hörülən səbətin (ona “dəngi” deyilir) üzərinə həsirhərmə üzlük də çəkilmiş, kürəyə keçirmək üçün həsirdən 2 ədəd çiyin bağı da əlavə edilərək üzərinə parça dolanıb iplə bərkidilmişdir. Meyvə daşımaq üçün istifadə olunan digər bir səbət növü həsir toxunuşludur (EF- 7321). Dairəvi formada olan bu səbətin ağızlığına 2 ədəd kəndir hörünüşlü həsir qulplar bəndlənmişdir. Digər bir həsir hörmə səbət də (EF-1141) eyni məqsəd üçün istifadə edilmişdir.

Muzeyin eksponatları arasında ağacdan uzunsov formalı yonulub düzəldilmiş, ölçüləri 246 sm. x 31,3 sm. olan üzüm təknəsi (1974-cü ildə Amanov İbrahimdən alınıb muzeyə təhvil verilmişdir) və üzüm əzən alətin (EF-7446) olması xalqımızın

təsərrüfat məişətində üzümçülüyn də mühüm yer tutduğunu təsdiqləyir. Alət ağacdən silindr formasında yonulmuşdur. Hər iki başdan əl tutmaq üçün ağacdən ox keçirilmiş bu alət ev təsərrüfatında üzümü əzib ondan doşab, abqora və üzüm sirkəsi almaq üçün istifadə edilmişdir.

Muzeydə şərabçılıqda istifadə olunmuş digər maraqlı bir eksponat da vardır ki, inventar kitabda mey adlandırılmışdır (EF-5345). Bu əşya qırmızı rəngli saxsıdan kəsik konus formalı düzəldilmişdir. Yuxarı hissəsində lüləyi, iki yanında gövdədən dil formasında qulpları vardır. Eksponat, 1963-cü ildə Qəbələ rayonunun Calud kəndində ekspedisiya zamanı tapılmışdır.

Bağçılıq və bostançılıq təsərrüfatında ziyanverici quşları və digər heyvanları qovmaq üçün müxtəlif variantlardan istifadə edirdilər. Muzeydə saxlanılan yay da bu funksiyanı yerinə yetirmişdir (EF-6443). Əsası ağacdən, daş qoyulan yeri dəridən düzəldilmiş bu alət Balakən rayonunda istifadə edilmişdir.

Bağçılıq təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali arasında meyvənin yığılıb təyinatı üzrə işlədilməsi sahəsində də çoxəsrlik ənənələr mövcud olmuşdur. Bağçılıqla daha çox məşğul olan Ordubad əhalisi “təzə məhsulu yığandan sonra onun bir hissəsini, adətən, ailənin gündəlik tələbatlarına ayırır, digər hissəsini isə taxılçılıqla məşğul olan kəndlərdə taxıla və yaxud qonşu dağ kəndlərində maldarlıq məhsullarına (yun, yağ, pendir və s.) dəyişdirirdilər. Meyvələrin çox hissəsi qurudularaq satış üçün yaxın bazarlara çıxarılır və ya kənara ixrac olunurdu” [96, səh. 157]. Etnoqrafik ədəbiyyatda Ordubad bölgəsinə aid edilən bu hal bütün Azərbaycanın bağçılıq təsərrüfatları üçün səciyyəvi olmuşdur. Meyvələrin qurudularaq il boyu istifadəsi üçün müxtəlif meyvə qurutma üsul və vasitələrindən istifadə edilirdi. Günəş altında, təndirdə və kürədə meyvə qurutma qaydalarından əhali geniş şəkildə istifadə edirdi. Bu qayda ilə hasilə gətirilən alma və armuddan qax, ərikdən qaysı, gavalıdan albuxara, üzümdən kişmiş və mövüc, alçadan turşu və lavaşana, tut və əncirdən quru (piskəndə),

zoğaldan axta, şaftalıdan alana, qozdan basdıq (sucuq) hazırlamaq sahəsində xalqın böyük empirik bilikləri və vərdisləri formalaşmışdı [113, səh. 196]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda meyvə qurutmaq üçün istifadə olunan, təzəkdən hazırlanmış, üzərinə sarı torpaqdan şirə çəkilmiş, dəyirmi və ellips formalı gillə nümunələri saxlanmaqdadır (EF-4492, 4493). Ellips formalı gillələr başlıca olaraq Azərbaycanın Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala bölgələrində, dəyirmi gillələr isə Şirvan bölgəsində tэндirdə meyvə qurutmaq üçün istifadə olunmuşdur. Həmin gillələr bəzən gildən də düzəldilir, çörək bişirmək üçün istifadə olunan tэндirdən 2 dəfə böyük olan tэндirin içərisində meyvə qurutmaq üçün istifadə olunurdu. Bunun üçün yaxşı qalanmış və üzərinə kül səpilmiş tэндir közünün içərisinə meyvə dolu gillələri yerləşdirildilər. Hər ailənin 50-100 gilləsi olurdu və hər gillə də 2 kiloqrama qədər meyvə tuturdu. Etnoqrafik ədəbiyyatda gillə vasitəsilə meyvə qurutmağın təsviri verilmişdir: “Gillələr tэндirə xüsusi qayda ilə düzülərdi. 4-5 gillə üst-üstə qoyulduqdan sonra çərbənd qoyulurdu. Bu 4 ədəd qol yoğunluğunda ağacdən ibarət olub, tэндirin üst tərəfində çarpazı şəkildə onun divarlarına bərkidilirdi. Bundan sonra meyvə ilə dolu gillələr çərbənd ağaclarının üstünə düzülərdi. Tэндir gillə ilə doldurulduqdan sonra ağzı bağlanardı. Ancaq 2 gündən sonra tэндiri açıb meyvənin quruması yoxlanılardı. Bundan ötrü çərbəndin üstündəki gillələr götürülür, daha sonra tэндirin yerinə yığılanlar nəzərdən keçirilərdi. Əgər meyvə tam qurumasaydı, bu halda köz qarışdırılardı. Qurumuş meyvə gillələri götürülər, digərləri yenidən tэндirə düzülüb qurudulardı. Hər tэндirdə 100-ə qədər gillə yerləşdirilərdi. Tэндirlə bərabər Azərbaycanda həmçinin meyvəqurudan kürələrdən də istifadə olunardı. Meyvəqurudan kürə bir-birinə paralel olan 2 iri diametrli kanaldan ibarətdir. Bu kanalların ön hissəsində gildən düzəldilən dairəvi kürələrdə ocaq qalanır, isti kanalların digər ucuna tərəf yayılır, kanalların üst hissəsinə kiçik diametrli ağaclar dösənirdi.

Döşəmənin üzərinə meyvə tökülür və aşağıdan qalxan isti meyvələri qurudurdu” [19, səh. 107; 25, səh. 183-185].

Beləliklə, həm Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan bağçılığa aid eksponatlar, həm də mövcud ədəbiyyat göstəriciləri söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycanda zəngin bağçılıq mədəniyyəti ənənələri olmuş, bağçılıq məhsulları xalqın məişət mədəniyyətində üstün yer tutmuş, xalq ondan qida öynəsində istifadə etmiş – daxili ehtiyaclarını ödəmiş, eləcə də rəvan ticarət – əmtəəlik məhsul kimi satış bazarlarına çıxararaq gəlir əldə etmişdir.

Xalqımızın ənənəvi təsərrüfat məişətində minilliklər boyu yardımçı təsərrüfat sahələri də mühüm yer tutmuş, bu sahələrdən alınan qida məhsulları və xammal məişət ehtiyaclarının ödənilməsində yetərli olmuşdur. Belə yardımçı təsərrüfat sahələrindən biri balıqçılıqdır. Etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanda əhali qədim zamanlardan balıqçılıqla məşğul olmuşdur. Xəzər dənizinin cənub-qərb sahili, oraya tökülən iri və xırda çaylar (Kür, Araz, Alazan (Qanıq), İori (Qabırır), eləcə də göllər (Göyçə gölü və b.) burada balıqçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır [146, səh. 48; 60, səh. 319; 59, səh. 147; 40, səh. 76-83]. Etnoqraf P.İsmayılzadə yazır ki, Muğanda Neolit dövründən etibarən balıqçılıq tərəqqi edərək balıq tutmaq üsulları xeyli təkmilləşmişdir [59, səh. 145]. Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit dövrünə aid ağ balıq və pullu balıq sümüklərinin aşkar edilməsi [127, səh. 31], Qobustanda 6 ədəd balıq təsvirlərinin qeydə alınması və onların bölgə cinsli olması [100, səh. 27; 40, səh. 61], antik tarixçi Klavdi Elianın Albaniyanın Kaspiana vilayətində nəre balığının ovlanması haqqında məlumatları [132, səh. 161], Alban tarixçisi Musa Kalantuklunun “böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin (Albaniyanın – G.H.) düz ortasından axır və iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür” – deyə yazması [61, səh.16], eləcə də orta əsr ərəb müəlliflərinin, Azərbaycanda olan əcnəbi səyyahların

yol qeydlərində Azərbaycanın balıqçılıq təsərrüfatı haqqında verdikləri məlumatlar [40, səh. 62; 59, səh. 150-152; 60, səh. 319-320] Azərbaycanda balıqçılıq təsərrüfatının yerli milli ənənələr üzərində inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Şübhəsiz ki, bəşərin ilkinlik çağlarında balıqçılıq yığıcılıq və ovçuluqla yanaşı, ibtidai insanların güzəranını təmin edən əsas sahələrdən olsa da, sonrakı dövrlərdə yardımçı təsərrüfat sahəsi kimi formalaşmış, XIX-XX əsrin əvvəllərində isə özünün inkişafının yüksək pilləsinə qalxmışdır. Balıqçılıq sahəsindən əldə edilən balıq əti və kürü xalqın məişət mədəniyyətində ərzaq təminatı rolu oynamış, satışa çıxarılmış, balıq yağı və yapışqan isə həm istehsalda, həm də təbabətdə istifadə olunmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında saxlanan maddi mədəniyyət nümunələri arasında xalqımızın balıqçılıq təsərrüfatına aid təsəvvürlər yarada biləcək qədər yetərli eksponatlar vardır. Hər şeydən əvvəl, muzeyin eksponatları arasında balıqçı torları diqqəti cəlb edir. Onlardan biri (EF-7487) ağ ipək sapdan xırdagözlü toxunmaqla, əsasən xırda çay və dəniz balıqlarının ovlanmasında istifadə edilmişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, Azərbaycanda torla balıq tutulmasının qədim tarixi vardır və bu qayda ilə balıq tutma üsulu vurma üsulu ilə balıq ovu, qarmaqla balıq tutma və çəpər çəkməklə çaylarda balıqtutma üsullarından fərqlidir. Tədqiqatçılar Azərbaycanda torla balıq ovlamağın 3 min ilə qədər tarixi olduğunu qeyd edirlər [17, səh. 296]. Çox təəssüflər olsun ki, pambıq, çətənə (kəndir) və ipəkdən hazırlanan balıqçı torları nəm torpaq altında uzun müddət qala bilməyib çürüdüyündən, arxeoloji qazıntılardan onların qalıqları aşkar edilməmişdir. Ancaq qazıntılar zamanı qarmaqların, Əliköməktəpədə isə iribuynuzlu heyvan qabırğasından hazırlanmış, balıq toru toxumaq üçün istifadə olunan alətin tapılması [59, səh. 147], eləcə də Qobustanda aşkar edilmiş gəmi təsvirlərinin torla balıq tutmaq üçün istifadə edilən gəmilər olmasının sübut edilməsi [40, səh. 66-67] balıqçı torundan istifadə edil-

məsinin tarixini bir qədər də qədimə aparıb çıxarır. Etnoqrafik tədqiqatlar balıqovlamada venter, molojk, salıq, nəbid, qazan tor və b. istifadə olunduğunu göstərir [40, səh. 67; 146, səh. 54-57; 59, səh. 182-184].

Muzeyin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan muzey eksponatları arasında olan digər bir balıqçı toru (AF- 7488) ağ ipək saplardan irigözlü toxunmaqla iri balıqların tutulmasında istifadə olunmuşdur. Adətən, bu tip torlar həm həcmnin böyüklüyünə, həm də daha dərin sularda balıq tutmaq üçün istifadəsinə görə fərqlənirdi. Axının toru aparmasının qarşısını almaq və toru suyun dibinə çəkib aparmaq üçün torlara xüsusi lotlar (pərsənglər) bənd edilərdi. Muzeydə 4 ədəd saxsıdan düzəldilmiş belə pərsəng nümunələri də vardır (EF-7942). İpə keçirmək üçün üzərində deşikləri olan bu pərsənglərin ikisi daşlaşmışdır. Qədim Mingəçevir qazıntılarından 1,5 kq-dan 5 kq-a qədər ağırlığı olan iri həcmli, düzbucaqlı, badamı və ellips formalı lotların (pərsənglərin) aşkar edilməsi [127, səh. 31] balıqçı torlarında pərsənglərdən istifadənin qədim tarixi olduğunu göstərir.

Muzeydə "domja" adlanan balıqçı toru da mühafizə olunur (EF-7477). Bu tor 4 ədəd dairəvi və müxtəlif ölçülü ağacdan ibarət olan halqalara keçirilmişdir. Etnoqrafik ədəbiyyatda domça, domuca və ya çömçə adlanan bu alətin geniş təsviri verilmişdir: "Domça, domuca, çömçə adlanan əl torları da balıq tutmaq üçün mövcud olan alətlərdən hesab olunur. Domça torunun çənbəri və sapı söyüd ağacından düzəldilirdi. Xırdagözlü toxuma toru olan domçadan əsasən dayaz çaylarda və axmazlarda balıq tutmaq üçün istifadə olunurdu. Toru sudan çıxarmaq üçün onun qırmağındakı kəndirin ucunu əldə tutur, sonra toru çəkirlər. Domça ilə əsasən qış aylarında balıq ovlayırdılar" [40, səh. 70; 59, səh. 183-184; 60, səh. 325].

Muzeyin eksponatları arasında olan və toxmaq adlanan balıqçılıq aləti də maraq doğurur (EF-7941). Dəmirağacından hazırlanmış bu alətin tutacağı girdə, ağızlığı isə qılincvari formada

düzəldilmişdir. Balıqçılar ondan adətən iri dəniz balıqlarını tutduqda öldürmək üçün istifadə edirdilər. Digər bir toxmaq da (EF-7486) dəmirağacından hazırlanmaqla, eyni məqsədə xidmət etmişdir.

Məlum olduğu kimi, balıqovlama üsullarından biri də qarmaqla balıq ovlama üsuludur. Bunlar həm atma qarmaq, həm də əl qarmağı formasında olurdu. “Qarmaqla balıq ovu dəniz və çaylarda müxtəlif üsullarla aparılırdı. Bunun üçün nisbətən yoğun ciyəyə (ciyə - 10-30 m., bəzən də daha uzun olurdu) bir neçə yerdən iki-üç metr uzunluğunda və uclarında tel-qarmaq olan ip bağlanırdı. Qarmaqlara ət tikəsi, soxulcan və s. keçirilirdi. Həmin ciyə iki-üç yerdən ağac mıxlarla bağlanardı. Mıxlar isə çayın və dənizin dibinə vurularaq bərkidilirdi. Beləliklə də, qarmaqlı ciyə hər gün ovçular tərəfindən yoxlanar və qarmağa düşmüş balıqlar götürülərdi. Daha xırda balıqları tutmaq üçün qoyulan qarmaqlı ciyə nisbətən qısa, ona bağlanan iplər sıx, qarmaqlar isə kiçik olardı. Belə qarmaqlı ciyəyə “salqarmaq” deyilərdi. XX əsrin əvvəllərinə qədər Xəzər dənizi sahili boyunca və çaylarda balıq ovçuları arasında qarmaqla balıq tutmaq daha geniş yayılmışdı” [60, səh. 181]. Xırda atma qarmaqdan (əl qarmağı) istifadə isə “sancaq” adlanırdı. Onun düzəldilməsində əsasən qarğıdan istifadə edirdilər. Belə sancaqlara, demək olar ki, əhalinin bütün təbəqələrində rast gəlinirdi. Onunla əsasən axçalı balıqları tuturdular. Qeyd edək ki, əhali bu gün də belə atma qarmaq-sancaqlardan istifadə etməkdədir [59, səh. 181]. Muzeydə qorunan belə qarmaqlardan (EF-7485) biri dəmirdən, bir başı halqalı, digər başı isə qarmaqlı olmaqla, iri balıqları ovlamaq üçün istifadə edilmişdir. Digər qarmaqlar isə (EF-7489) dəmir, kəndir və üzgəclərdən ibarət olmaqla, həm atma qarmaq, həm də əl qarmağı kimi istifadə edilmişdir. Ov prosesində qarmaq “qovuq” adlanan xüsusi bir elementlə təchiz olunurdu ki, bu qarmağa balıq düşdüyünü bildirirdi. Belə qovuqlardan biri muzeydə saxlanır (EF-7490) və o, şüşədən uzunsov, içərisi boş düzəldilmişdir. Hündürlüyü 3,8 sm. olan bu qovuğun başına

kəndir bağlanmışdır. Muzeyin Arxeologiya Fondunda qorunub saxlanan və Mingəçevir qazıntılarından əldə edilən 2 ədəd qurğuşundan balıqçı alətləri (AF-2147) və üç ədəd ağırlıq (pərsəng) tipli alətlər (AF-2565) də balıqçılıq təsərrüfatı məişətinin öyrənilməsində əhəmiyyətliyədir. Muzeyin fondunda balığın kürüsünü təmizləmək üçün toru ipək sapdan, ətrafı isə taxtadan olan kürü ələyi (EF-5223) balıqçılıq təsərrüfatında kürü istehsalının da mühüm yer tutduğunu təsdiqləyir.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində balıqçılıq təsərrüfatına aid, həm də tam olmayan eksponatların təhlili göstərir ki, Azərbaycanda balıqçılıq geniş şəkildə inkişaf etmişdir, balıqçılıq məhsulları əldə etmək üçün müxtəlif alət və vasitələrdən, ov üsullarından istifadə edilmişdir.

Xalqımızın təsərrüfat həyatında və məişətində arıçılıq da qədim zamanlardan müəyyən yer tutmuşdur. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, iqlimi, zəngin bitki örtüyü (burada 125 fəsiləyə mənsub 4100-dən çox bitki növü vardır ki, onların da 600-ü ballı bitki növüdür) dağ və dağətəyi bölgələrdə arıçılığın inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran - Astara, Şirvanın dağ və dağətəyi bölgələri, Qarabağ, Naxçıvan, Kəlbəcər arıçılığın qədim mərkəzləri olmuşdur [14, səh. 329]. Azərbaycan ərazisində er.əv. III-II minilliklərdə arı mumundan sənətkarlığın müxtəlif sahələrində istifadə olunması [54, səh.147], er.əv. I minillikdən ev arıçılığının inkişaf etdirilməsi, Qazax rayonunda Sarıtəpə yaşayış yerindən tapılmış qabın içərisindən sarı rəngli məhlul-bal aşkar edilməsi, Qafqazda yerli əhalinin səbət və gil qablarda arı saxlaması barədə yunan tarixçisi Herodotun və Albaniyanın (Azərbaycanın) Şakaşena və Matiyena vilayətlərində ağac koğuşlarında məskən salan bal arıları və yarpaqlardan süzülən bal haqqında yunan coğrafiyaşünası Strabonun məlumatları [14, səh. 332-333] Azərbaycanda arıçılığın qədim tarixini təsdiqləyən faktik göstəricilərdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan arı godu (EF-7445) və arı səbətləri (EF-7496, 7497) xalqın məişətində arıçılığın da müəyyən yer tutduğunu göstərir. Azərbaycanda bəslənilən Qabaqtəpə, Sarı İran və ya Lənkəran arılarını yerli əhali yüzilliklər boyu godlarda, təknə və səbətlərdə saxlamış, yüksək keyfiyyətli bal əldə etmişdir. Muzeydə olan arı godunun diametri 28 sm., uzunluğu isə 85 sm. olmaqla, ağacdən yonulub hazırlanmışdır. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, “Azərbaycanın meşə zonalarında arı saxlamaq üçün ta qədim zamanlardan ən xarakterik pətək növü god olmuşdur. Belə pətək növləri ibtidai arı məskəni-ağac koğuşunu xatırladır. Məhz buna görə də god pətəyin ilk forması hesab edilir. Godu, əsasən qoz, cökə, fıstıq ağaclarından hazırlayırdılar. Ayrı-ayrı bölgələrdə isə bəzi yerli ağac növlərindən (məsələn: Lənkəranda qızılağac, palıd) da istifadə edilirdi. Godu düzəltmək üçün diametri 50-70 sm. olan ağac gövdəsinin içərisi silindrik şəkildə oyulur, sonra hər iki başdan taxta ilə bağlanır... Arıların qədim yaşayış məskəni sayılan godun Azərbaycanda iki forması dik və yastı-yatıq god formaları xarakterik olmuşdur” [14, səh. 338-339].

Azərbaycanda geniş yayılmış pətək növlərindən biri də arı səbətləri olmuşdur. Muzeydə saxlanan səbətlərin ölçüləri 90 x 27 sm. olmaqla, hər ikisi söyüd çubuğundan silindrik formada hörülmüş, birinin üzəri isə təzək məhlulu ilə suvanmışdır. Arı səbətinin düzəldilməsi qaydası etnoqrafik ədəbiyyatda dəqiqliyi ilə verilmişdir: “Səbəti toxumaq üçün müəyyən ölçüdə sini götürülür, bunun dövrəsi boyu yerə iki ədəd uclu çubuq basdırır, sonra isə adi qayda üzrə 20-25 sm. hündürlüyündə silindr formasında hörülür. Çubuqların tez çürüməməsi, həm də arıların soyuqdan qorunması üçün səbətin xarici səthi palçıqla (bəzən də qatı təzək məhlulu ilə - G.H.) suvanır. Godlarda olduğu kimi, səbətlərin ortasına da arıların şam düzəltməsi və bal şamını saxlamaq məqsədilə tel, yaxud bir-birinə çarpaz iki çubuq keçirirlər.

Arının gümrahlığından və qüvvəsindən asılı olaraq, həmçinin məhsulun bol vaxtı 2, 3, bəzən 4 səbət toxunub bir-birinin üstünə qoyulur və palçıqla birləşdirilirdi. Səbətin aşağısında arıların girib-çıxması üçün “baca” açıldılar. Buna səbətin “gözü” deyilirdi. Səbətin üstünə və altına saxsı xeyrə qoyurdular. Arıçıların dediyinə görə, xeyrə səbəti sərin saxlayır, günəş şüaları ona təsir edib balı əritmir. Səbət pətəklər həm dik, həm də yatıq şəkildə işlədilirdi. Adətən, səbətlər torpaq və ya kirəmit damlı talvar altında bir-birinin üstünə, yaxud da taxta üzərində sıra ilə düzülürdü. Səbət pətəklər Quba, Şamaxı, İsmayıllı, Daşkəsən, Kəlbəcər rayonlarında, habelə Qarabağda nəsildən-nəsilə keçərək bu günədək qalmışdır” [14, səh. 339-341].

Arıçılıq məhsulları (bal, mum və s.) xalqın qida mədəniyyətində, xalq təbabətində və ayrı-ayrı sənət sahələrində geniş şəkildə işlədildiyinə görə, məişətə möhkəm daxil olmuşdur. Balın ömrü uzatmaq qabiliyyəti, müalicəvi təsiri, tərkibinin 80%-dən çoxunu qlükoza və meyvə şəkəri təşkil etməsi, ondan xalq məişətində şirniyyatların və şərbətlərin hazırlanmasına da rəvac verirdi. Quymaq, xəşil kimi qüvvətli yeməklərin hazırlanmasında da baldan istifadə olunurdu [13, səh. 116-117; 12, səh. 48-52; 27, səh. 355-356].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyaları arasında arıçılığa aid eksponatların olması təsdiq edir ki, bu qədim yardımçı təsərrüfat sahəsi və onun məhsulları məişət mədəniyyətimizdə mühüm yer tutmuşdur.

Beləliklə, fəsilə yekun vuraraq onu qeyd edə bilərik ki, xalqımızın məişət mədəniyyətində çoxsahəli təsərrüfat məişətinin özünəməxsus yeri və rolu olmuş, xalqımız təsərrüfat sahələrinin inkişafını zaman-zaman təkmilləşdirməklə, özünün qidaya olan tələbatını ödəmiş, bu sahədə zəngin bilik və təcrübələr əldə etmişdir. Muzeyin fond və kolleksiyalarında bu günə qədər qorunub saxlanan ənənəvi təsərrüfat məişətinə aid çoxsaylı eksponatlar keçən əsrlərdə xalqın yaratdığı əkinçilik, maldarlıq və bağ-

çılıq mədəniyyəti haqqında aydın təsəvvürlər yaradır, yardımçı təsərrüfat sahələrinin xalqın güzəranında mühüm yer tutduğunu təsdiqləyir. Burada saxlanan eksponatlar təsərrüfat məişətimizin etnoqrafik mənzərəsinin əyani-vizual salnaməsidir.

II FƏSİL AİLƏ MƏİŞƏTİ

2.1. Ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqları

Azərbaycan xalqının ailə və ailə məişəti minilliklər boyu formalaşaraq orta əsrlərdə çox böyük inkişaf yolu keçmiş, yeni dövrün ailə məişətində isə keçmiş dövrlərin varislik ənənələrindən bəhrələnmə, onları təkmilləşdirib inkişaf etdirmə aydın şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Xalqımızın ailə məişətini isə ev təsərrüfatı ilə bağlı məişət avadanlıqlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ailə məişətində həyata keçirilən bütün istehsal prosesi – heyvandarlıq məhsullarının tədarükü və emalı, ehtiyat ərzaq məhsullarının hazırlanması və saxlanması, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsullarının istehsalı bu avadanlıqlar vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Ailənin qida öynəsinin təminatında istifadə olunan avadanlıqlar, ev müxəlləfatı və onları saxlamaq üçün toxuma və hörmə məmulatları, müxtəlif materiallardan hazırlanmış məişət qabları və s. də ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqları sırasındandır. Bütün orta əsrlər boyu xalqın məişət mədəniyyətinin daşıyıcıları olan bu avadanlıqlar XIX əsr və XX əsrin 60-70 və hətta 80-ci illərinə qədər məişətdə istifadə olunmuş, xalq məişətində özünü göstərən yeni keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində ailə məişətində meydana çıxan yeni-yeni avadanlıqlarla rəqabətdə sıxışdırılmış və zaman-zaman məişətdə istifadədən çıxmışdır. Bu gün Azərbaycan muzeylərində, xüsusilə Azərbaycan muzeylərinin baş muzeyi sayılan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində özünün ilkinliyini qoruyub saxlayan, keçmiş məişət mədəniyyətimiz haqqında əyani-vizual təsəvvürlər yarada biləcək dərəcədə orijinal olan, dəyərli etnoqrafik mənbə hesab olunan eksponatlar olduqca qiymətlidir və onların böyük bir hissəsini də ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqları təşkil edir.

Bütün orta əsrlər Azərbaycanında, eləcə də XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın məişətində İslam dininə münasibət və onun dini ayinlərinin icrasına bütün ciddiliyi ilə əməl edilməsi ailə məişətində bir sıra avadanlıqların – Quran qabı, möhür, canamaz və s. kimi məmulatların xalq məişətində istifadə olunan avadanlıqlar içərisində xüsusi yer tutmasına səbəb olmuşdur. Bu cəhətdən də muzeyin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan məmulatlar içərisində çoxlu miqdarda Quran qabı, mücrü və canamazın olması tamamilə təbiidir. Heç şübhəsiz ki, “Qurani-Kərim” İslam dininin müqəddəs kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi, səmavi kitabların ən sonuncusu və ilahi gözəlliyə malik olan bu əsər kimi, ulu Tanrının öz möcüzəsi kimi milyonlarla insanın qəlbinə hakim kəsilmiş, onların canına-qanına hopmuş, beyninə nüfuz etmişdir. Məşhur fransız alimi A.Masse haqlı olaraq “Qurani-Kərim”i İslam dininin Tövratı adlandırmışdır. “Qurani-Kərim”in müqəddəs kitab hesab edilməsi, ona tapınmaq, Allah tərəfindən nazil olmasına səmimiyyətdən doğan inam isə bu müqəddəs kitabın xüsusi qablarda saxlanmasını zəruri etmişdir. Xalq məişətində istifadə olunan quranqabıların xeyli nümunəsinə muzey kolleksiyaları arasında rast gəlmək mümkündür. Belə qablardan birinin (EF-7236) üzü qırmızı rəngli atlas, astarı isə yaşıl rəngli qanovuz parçadan tikilmiş, üzərinə qızılı güləbətin, göy, sarı, yaşıl, çəhrayı və s. ipək saplarla nəbati naxışlı doldurma üsulu ilə tikmə salınmışdır. XIX əsrə aid edilən bu quranqabı 1973-cü ildə əslən Cənubi Azərbaycandan olan Süvari Bənövşə Şərbətəli qızından alınaraq muzeyin kolleksiyalarına daxil edilmişdir.

Muzeyin fondlarında həmçinin müxtəlif Quran nüsxələri də saxlanılmaqdadır. Onların arasında Xüsusi fond da saxlanılan (XF-304) nadir nüsxə özünün bədii keyfiyyəti və tarixiliyi ilə seçilir. Vərəqləri qızıl su ilə işlənilmiş bu nüsxənin saxlandığı Quran qabı da burada mühafizə edilməkdədir. Qab gümüşdən olmaqla hər iki üzü döymə və cızma üsulu ilə, ortada altıguşəli

ulduz və nəbati naxışlarla bəzənmiş, üst hissəsinə 90 ədəd mərcan və firuzə qaşlar düzülmüşdür. Mərcanların hamısı qorunsa da, firuzə qaşların irili-xırdalı 11-i qalmış, bir hissəsi düşmüşdür. Quranqabının qulpu güləbətin baftalıdır. Gümüşdən olan qoşa zəncir quranqabının ağzını “həngamə” üsulu ilə bağlayır. Mərcan qaşlı ay-ulduzlu asma salınmış digər gümüş zəncir bəzək elementi kimi quranqabının alt hissəsinə bərkidilmişdir.

(Məlumat MATM-nin rəsmi internet saytından götürülmüşdür).

Xalq məişətində şəriət normalarına ciddi əməl olunmasının bir göstəricisi də hər bir müsəlman şiə ailəsində möhür və möhürqabının olması idi. Qeyd edək ki, şiə müsəlmanlar namaz qılanda səcdə edərkən alınlarının təmiz və pak yerə dəyməsi üçün

möhürdən istifadə edirlər. Muzeyin kolleksiyasında möhürqabı-lar az və ya çox dərəcədə yer tutmaqdadır. Belə möhür qabından biri düzbucaqlı şəklində olub (EF-7033), üzü narıncı rəngli qanovuz parçadan, astarı isə ağ güllü çitdən tikilmiş, ətrafına qara sapla basdırma tikiş salınaraq calaqlarının üstü örtülmüşdür. Digər bir möhür qabı kvadratşəkilli olub (EF-7034), üzü qırmızı rəngli güllü tirmədən, astarı isə açıq sarı rəngli qanovuzdan tikilməklə, ətrafına qırmızı bafta və sarıma tikilmişdir. Adətən, bu möhürqablarının içərisinə namaz ayını zamanı istifadə olunan möhür qoyulur və taxçada saxlanırdı. Həmin möhürlərin üzərinə “Qurani-Kərim”dən ayələr yazılar (EF-6294), şöhrətli din xadimlərinin məqbərələri haqq olunar (EF-6292), bəzən də sadəcə olaraq nəbati naxışlar salınardı (EF-6293).

Müsəlman əhalisi namaz ayinini icra edərkən yerə canamaz (namazlıq) salıb üzərinə möhür qoyardı. Muzeydə belə canamazların da xeyli nümunəsi mühafizə olunmaqdadır (EF-465, 4753, 6013, 8929, 3221, 2529, 8608, 4150). Bir namazlıq (EF-6909) üzü müxtəlif rəngli, buta naxışlı, tirmənüma, astarı isə bənövşə rəngli qanovuzdan tikilməklə, köbəsi miləmil darayı parçadandır. Bir tərəfində ağ ipək sapla medalyon içərisində ərəb əlifbası ilə “№ 47. Fərmayişi no zühur memar Səttar...” sözləri təkəlduz tikmə ilə bəzədilmişdir. Digər canamazın (EF-7518) kənarları göbə ilə haşiyələnmiş, sürməyi fonlu parça üzərində nəbati naxışlı bədii tikmələrlə gözəl zövqlə bəzənmişdir. Aşağı hissədə “Hacı Starə xanım 1293” yazısı qeyd olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində mühüm yer tutan maldarlıq təsərrüfatının məhsulları ev şəraitində emal olunduğundan, ailənin gündəlik qayğılarından ən önəmlisini, ailə məişətinin isə əsas sahələrindən birini təşkil etmişdir. Maldarlıq məhsullarının emalı və saxlanması istifadə olunan məişət avadanlıqları və qablar muzeyin Etnoqrafiya

fondunun materialları arasında xüsusi yer tutmaqdadır. Südün sağılmasında istifadə olunan gil sərnici (EF-5763), su və ya südün saxlanması üçün mis badya (EF-6220), yağ hasilə gətirilməsində istifadə olunan gil (EF-136), tuluq (EF-4577) və ağac nehrələr (EF-674), ətin qovrularaq qış ehtiyatı üçün saxlanması işlənen saxsı küpə (EF-7293, 7294, 7400, 5764), su daşınmasında istifadə olunan səhəng və güyüm (EF-5645), çörək bişirmək üçün gil təndir (EF-7461), pendir saxlamaq üçün dəri motal (EF-1202), eləcə də xörək hazırlanmasında, süfrəyə verilməsində istifadə olunan və müxtəlif materiallardan (ağac, saxsı, dəmir, mis) düzəldilən qablar ailə məişətinin mühüm avadanlıqları hesab olunurdular. Məhz bu alət və avadanlıqların, qabların köməyi ilə ailənin gündəlik məişəti nizamlanır, həyatı (maddi, fizioloji) ehtiyacı ödənilirdi.

Xalqımızın ailə məişətini rəvnəqləndirən və muzeydə qorunub gələcək nəsillər üçün ərməğan saxlanılan zəruri ailə məişəti dəstləri içərisində mütəkkə və döşəkçələr, qələmkar süfrələr, nazbalış üzlükləri, gəlin xınabəndləri, örtüklər, eləcə də qayçı qabı, daraq qabı, ətir qabı, sabun qabı, sap qabı, qazantutan, tənbəki kisəsi, saat qabı, pul kisəsi və s. də müəyyən yer tutmuşdur. Sosial mənsubiyyətdən və maddi imkanından asılı olaraq bu zəruri məişət dəstləri ailənin məişətində bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir. Belə bir mütəkkə nümunələri (EF-1182, 1183) göy və mavi çitdən üzlənmişdir. Bir qayda olaraq, gəlin cehizliyi üçün nəzərdə tutulmuş mütəkkənin üzlüyünü xüsusi zövq ilə hazırlayırdılar. Şəki tikməsi hesab olunan bir mütəkkə üzü (EF-6040) olduqca nəfis işlənmiş, tünd sürməyi rəngli məxmər üzərində ağ və sarı ipək sapla nəbatı və həndəsi naxışlı təkəlduz tikməlidir.

Ortasında bir iri və iki yarım gölləri vardır. Üzlüyün üzərinə sonradan çit astar və bafta da tikilmişdir. Mütəkkə yanında qoyulan döşək (nalça, nimdər) kiçik ölçülü düzəldilir, adətən bərabəryanlı və düzbucaqlı olur, çox zaman üzəri qurama üsulu ilə

hazırlanır, bəzən də adi çit parçalardan düzəldilirdi. Muzeydə saxlanan döşəkçənin (EF-1185) bir üzü göy, digər üzü isə palıdı rəngli çit parçadan olmaqla, 67 x 66 sm. ölçüdə hazırlanmışdır.

Keçmişdə ailənin bütün güzəranı döşəmə üzərində keçdiyindən, adətən döşəmə suvanıb şirələnər, ailənin maddi imkanından asılı olaraq xalça-palazla döşənər, üstünə mütəkkə-döşək dəstləri qoyular və yemək öynəsi də döşəmə üzərində icra olunardı. Yemək öynəsi zamanı ortalığa açma (dəstərxan) və qələmkar süfrələr salınardı. Muzeyin etnoqrafiya fondunda belə süfrələrin də bir neçə nümunələri vardır. Yeri sürməyi rəngli, üstü ağ basma naxışlı olan bir qələmkar süfrənin (EF-6199) üstündə həndəsi ornamentlər və quş təsvirləri vardır. Digər bir qələmkar süfrənin (EF-1501) uzunluğu 200 sm., eni isə 155 sm.-dir. Dördbucaqlı, tünd boz rəngli parça üzərində müxtəlif rəngli ipək saplarla təkəlduz və qondarma tikişli olan süfrənin (EF-7429) mərkəzindəki xonçada və ətrafında olan medalyonlarda nəbatı, həndəsi naxışlar və quş təsvirləri vardır. Süfrənin ətrafına ipək qaytan tikilmişdir. Süfrə XIX əsrdə Rəşt şəhərində (İran) tikilmiş və Şimali Azərbaycanda istifadə olunmuşdur.

Ailənin məişət ləvazimatları içərisində örtüklərin də özünəməxsus yeri vardır.

Örtüklər hazırlanma materialına, ölçülərinə və təyinatına görə bir-birindən fərqlənilir. Onlardan samovar, güzgü, xonça və yük örtükləri daha xarakterik məişət ləvazimatları olmuşdur. Narıncı rəngli qanovuz parça üzərində nəbatı naxışlı pilək və çaxma piləklər tikilmiş bir örtüyün (EF-6921) astarı qırmızı güllü çitəndir. Bu örtüyün ətrafına tikilmiş güləbətinli saçaq onun görkəminə bir ayrı yaraşıq verir. Lakin bəzi yerlərdə piləkləri tökülmüşdür. Bu cür örtüklər xalq məişətində geniş istifadə edildiyi üçün muzeydə də çoxlu nümunələri qorunub saxlanmışdır (EF-9257, 7761, 5971, 8553, 9138, 637 a, b, 3682, 3888, 8552 və s.). Dairəvi, oval, düzbucaqlı və kvadrat şəklində biçilib hazırlanan bu cür örtüklərdən xalq məişətində müxtəlif məqsədlər

üçün istifadə edilmişdir. Qurama üsulu ilə hazırlanmış örtüklərdə isə bir başqa gözəllik var idi. Adətən, ailənin xoş günləri, elçilik, toy-nişan üçün hazırlanan örtüklərdə xoşbəxtlik, sevgi simvollarını xarakterizə edən rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Muzeydə saxlanan xonça örtüyü tirmə parçadan dairəvi formada tikilmişdir (EF-7075). Tirmə bir neçə yerində qurama üsulu ilə düzəldilmişdir. Örtüyün astarı qanovuzdandır. Örtüyün kənarına (haşiyəsinə) güləbətin saplardan saçaq tutulmuşdur. Kənarına qaragöz və zəncirə də tikilmişdir. “Sallamaça” adlanan güzgü örtükləri də xalq tikmə sənətinin zənginliyini özündə əks etdirir. Onlardan biri (EF-7243) qırmızı rəngli zərbuta naxışlı zərxara parçadan tikilmişdir. Bir başına qaragöz, bafta və güləbətin saçaq, o biri başına isə sadəcə güləbətin saçaq tikilmiş bu örtük uzunsov güzgü formasındadır. Digər bir güzgü örtüyü də (EF –7244) qırmızı rəngli dörd hissə, zərbuta naxışlı zərxara parçadan tikilmişdir, hər iki başında güləbətin saçaq və qaragöz bafta vardır. Adətən düzbucaqlı formada tikilən belə sallamaçaların muzeydə onlarla nümunəsi saxlanmaqdadır (EF-1443, 7546, 3080, 4111, 1597, 1450, 1809, 3233, 2620 4781 və s.).

Muzeydə mühafizə olunan digər bir yataq ləvazimatını balış üzlükləri təşkil edir. Xüsusilə gəlin cehizliyi üçün nəzərdə tutulan və varlı ailələrə məxsus olan balış üzlükləri böyük diqqətlə və zövqlə hazırlanırdı. Hər bir gəlinin cehizlik böğçasında bir neçə belə balış üzünün olması vacib sayılırdı. 1966-cı ildə 206 sayılı akta əsasən məşhur şair, rəssam, xəttat, musiqişünas və ədəbiyyatşünas Mir Möhsün Nəvvabın qız nəvəsi Ağayeva Simuzər Məhəmməd qızından alınan balış üzünün üstü yaşıl rəngli mahud parçadan, astarı isə bənövşə rəngli, ağ zolaqlı qanovuz parçadan tikilmişdir (EF-5741). Üzərində müxtəlif rəngli ipək sapla və piləklə tikmələr vardır. Ortada – dairə içərisində səkkizguşəli ulduz, dörd küncündə isə üç ləçəkli yarpaq naxışı vardır. Ətrafına tutulmuş çəhrayı burma qaytan balış üzünün ümumi görünüşünü daha da gözəgəlimli etmişdir.

Üzəri ipək sapla toxunmuş digər bir balıq üzünün (EF-5705) səthi paxlava naxışlıdır. Üzərində müxtəlif rəngli qanovuzdan üçbucaqlar düzəldilmişdir. Üçbucaqların uclarına ilmə və altı ədəd - üçü çəhrayı və üçü də yaşıl düymə bənd edilmişdir. Balıq üzlüyünün ağız hissəsinə qırmızı qanovuzdan köbə də tikilmişdir. Gəlin cehizliyi içərisində nazbalıq üzlüklərinə daha çox üstünlük verildiyindən, əksər balıq üzlükləri bu cür düzəldilirdi. Muzeydə olan belə bir nazbalıq üzlüyü (EF-6892) tikmə məmulat olub, , qırmızı rəngli mahud parça üzərində pilək və müxtəlif rəngli saplarla doldurmatikmələri vardır. Astarsız tikilən nazbalıq üzünün üstünə nəbati və zoomorf təsvirlər tikmələnməmişdir. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda qorunub saxlanan çoxlu miqdarda balıq üzlükləri vardır ki, onların da əksəriyyəti (EF-6053, 7688, 4227, 8412, 6662, 4244, 2867, 128, 4059, 4143 və s.) bahalı ipək parçalardan hazırlanmaqla, gəlinlik cehiz dəstləri içərisində layiqli yer tutmuş, səriştəli tikmə ustalarının estetik-bədii zövqlərinin, bir növ, tərcümanına çevrilmişdir.

Ailə məişəti ilə bağlı ev avadanlıqlarının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanan müxtəlif çeşidlərindən bir daha bəlli olur ki, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyəti çoxçalarlı olduğu qədər də zəngin olmuş, sənət irsi ilə məşğul olan insanların təxəyyül və fəhm imkanlarını, estetik-bədii zövqünü, mükəmməl və geniş spektrli yaradıcı fəaliyyətlərini özündə əks etdirərək, xalqın bu ev avadanlıq və zəruri ləvazimatlarına olan tələbatını yetərinəcə ödəmişdir.

2.2. Evlərin interyeri üçün toxuma və tikmə məmulatları

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında qorunan eksponatların müəyyən bir qismi Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin interyeri üçün nəzərdə tutulmuş ənənəvi toxuma və tikmə məmulatlardan ibarətdir. Bunlar müxtəlif öl-

çülü və formalı quramalar, divar pərdəsi və ev bəzəkləri - divara vurma, ləməqabağı, mütəkkə, döşəkcə, nazbalış üzlükləri, gərdək torbası, pərdəbaşı, xonça örtüyü, eləcə də ev məişətində istifadə olunan təknə qabı, boğçalar, sap qabı, qaşıqlıq, qotaz nümunələri və s. sənət yaradıcılığı nümunələri olmaqla, xalq yaşamış evlərinin interyerində özünəməxsus yer tuturdu. Qeyd edək ki, evlərin interyerində mühüm yer tutan xalça-palaz məmulatları ayrıca bölmədə işləndiyindən, burada öz əksini tapmamışdır.

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yaşayış evlərinin daxili sahmanında Şərq arxitekturasına məxsus sadəlik və səliqəlilik əsas şərt olmuşdur. Burada yaşayış evlərinin forma, plan quruluşu və tiplərindən asılı olaraq interyerdə də onlara müvafiq dəyişikliklər baş vermişdir. Evlərin daxili sahmanında baş verən dəyişikliklərdə xalqın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, təsərrüfat fəaliyyəti, xalqın adət-ənənələri, maddi-texniki imkanları, böyük şəhərlərlə yaxın yerləşmə və s. əsas rol oynayırdı [113, səh. 73]. Yerüstü tikilən birmərtəbəli evlərdə təmizlik və səliqə əsas yer tuturdu. Burada divarda taxça, ləmə-rəf, yorğan-döşək yığmaq üçün yük yeri - camaxatan, dolab, boğça, məfrəş və s. yerləşdirmək üçün xüsusi açırımlar düzəldilirdi. Həmin divar açırımlarını xüsusi zövqlə tikilmiş cürbəcür pərdələrlə bəzəyirdilər. Belə pərdə nümunələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında hazırda qorunub saxlanılmaqdadır.

Evlərin daxili sahmanındakı məişət elementlərindən olan taxçada gündəlikdə istifadə olunmayan məişət avadanlıqlarını, başqa yardımçı məişət əşyalarını, qadın zینətlərini, xeyir-şər üçün tikilmiş bahalı libasları qoymaq üçün parçadan hazırlanan paltar boğçasını (Naxçıvanda belə paltar boğçaları “pal-paltar çarşovu” adlanırdı) saxlayırdılar [113, səh.74]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində xeyli miqdarda belə paltar boxçası nümunələri saxlanmaqdadır (EF-1441, 8422, 6543, 8701, 4287, 3169, 1663, 5954, 3560 və s.). Kvadratşəkilli biçilib-tikilmiş bir pal-

tar boxçası qırmızı, yaşıl, göy və sarı rəngli parçalardan qurama üsulu ilə hasilə gətirilmişdir. Kənarlarının iki ucuna göy rəngli, digər iki ucuna isə sarı və qırmızı zolaqlı qurama salınmışdır. Bu quramaların arasında qalan hissə düzbucaqlı qırmızı parçadan seçilmişdir. Paltar boxçasının orta hissəsi isə kvadratşəkilli yaşıl ipəkdəndir. Digər bir boxçanın da (EF-4219) üzəri tünd göy və sarı rəngli parçalardan qurama tikilmişdir. Onun mərkəz hissəsi kvadratşəkilli göy parçadan, dörd küncü xırda kvadratşəkilli göy parçadan qurulmuşdur. Bu kvadratların arasına isə düzbucaqlı dörd ədəd parça dilimi yerləşdirilmişdir. Boxçanın kənarları boyunca eşilmiş qaytanabənzər köbə tutulmuşdur.

Muzeydə digər bir maraqlı paltar boxçası da qorunub saxlanmaqdadır (EF-8980). Sarı-qızılı və göy rəngli parçadan qurama üsulu ilə tikilmiş bu boxçanın, digər boxçalardan fərqli olaraq, kənarlarına köbə deyil, müxtəlif rəngli parçalardan xırda üçbucaq şəkilli qurama qıraqlıq əlavə olunmuşdur.

Muzeydə qorunub saxlanan paltar boxçaları ilə tanışlıq göstərir ki, onların bir qismi, dekorativ tətbiqi sənət yaradıcılığının bir sahəsi olan qurama üslubunda hasilə gətirilmişdir ki, bu da məmulatın zahiri görkəminə göz oxşayan ayrı bir görkəm bəxş etmişdir. Üstü buta güllü çəhrayı rəngli parçadan tikilmiş bir boxçanın (EF-9002) kənarlarına sarı rəngli parçadan köbə verilmişdir.

Qeyd edək ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda qurama üsulundan başqa, müxtəlif tikmə üsulları ilə çox yüksək zövqlə hazırlanmış onlarla paltar boxçası nümunələri də vardır ki, bunlar da yaşayış evlərinin interyerində ənənəvi toxuma və tikmə məmulatlarının mühüm bir qismini təşkil etməklə, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin zənginliyindən, xalq təxəyyülünün geniş imkanlarından soraq verməkdədir.

Muzeydə mühafizə olunan ailə-məişət məmulatları içərisində zərbuta tikməli daraqqabıllarının da özünəməxsus yeri vardır. Bəzənib-düzənən, el şənliklərinə, bulaq başına, bayram yığın-

caqlarına hazırlaşan qız-gəlinlərimizin gündəlik istifadəsində olan daraq və onların saxlanması üçün lazım olan daraqqabları ailə-məişət məmulatlarının vacib elementlərindən olmuşdur. Belə daraq və daraqqabının birinin (EF-488) yerliyi qırmızı rəngli parçadan olub, zərbuta toxunuşludur. Üzərində sarı rəngli sapdan toxunma yarım dairə şəkilli çərçivəyə salınmış üç ədəd yanaşı altı guşəli ulduz, onların arasında üç ədəd olmaqla, altı ədəd çoxguşəli xırda ulduzcuqlar, kənarında isə 2 ədəd belə ulduzcuq vardır. Asmaq üçün qulpu olan bu daraqqabıya qoyulan daraq da ayparaşəkilli düzəldilməklə, üzərində əski əlifba ilə yazılar və nəbatı naxışlar vardır. Ayparaşəkilli digər bir daraqqabının (EF-6021) üzəri sarı, göy və qırmızı rəngli xırda dairəvi metal lövhəciklərlə – pıləklərlə işlənmişdir. Daraqqabının içərisində ağacdən düzəldilmiş daraq da vardır. Muzeydə 100-dən çox daraq (EF-7736, 6577, 494, 7310, 4712, 5390, 7738 və s.) və daraqqabı (EF-6590, 4758, 7032, 1940, 8583, 7832, 5296, 3695, 3957, 7564 və s.) nümunələrinin mühafizə olunması faktı göstərir ki, vaxtilə ailə məişətində qadın gözəlliyinə xüsusi rəvnəq verən daraq nümunələrindən geniş istifadə olunmuş, onların saxlanması üçün isə yüksək zövqə malik el sənətkarları tərəfindən daraqqabıları da hazırlanmışdır.

Varlı evlərində camaxatandan fərqli olaraq taxça və buxarı pərdələri haça tikilirdi. Taxçalara zərbutalı və güləbətin tikməli məxmər pərdələr və zərəndazlar vurulurdu [77, səh. 52]. Milli

Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan taxça pərdəsinin (EF-6919) üzü iki növ - sarı və sürməyi rəngli güllü kəmxə parçadan, astarı isə sürməyi bezdən tikilib, qıraqları qələmkarla köbələ-nib. Pərdənin qabaq hissəsinə qızılı güləbətinli saçaq tikilmiş-dir. Başqa bir taxça pərdəsinin (EF-6959) üzü 3 növ: qırmızı, bənövşə rəngli zərxara və buz zərli parça hissələrindən tikilmiş-dir. Bu taxça pərdəsinin astarı qırmızı şilədən tikilmiş, qıraqla-rına qara zərxaradan köbə və güləbətinli saçaq əlavə edilmişdir. “Zərəndaz” adlanan digər bir taxça pərdəsinin üzəri bütünlüklə müxtəlif rəngli ipək saplarla bitki ornamentləri ilə işlənmişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, bu pərdə 1938-ci ildə Z.X.İmano-va adlı bir qadından alınıb muzeyin Etnoqrafiya fonduna təhvil verilmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub sax-lanmayan, lakin Şamaxı şəhərində “balaqlı pərdə” adı ilə tanı-nan taxça pərdələrinin “İçərişəhər” Muzey Mərkəzində bir neçə gözəl nümunələri saxlanmaqdadır. Bənövşəyi rəngli parçadan ti-kilmiş bir pərdə nümunəsinin üzərində zolaq və kvadrat kəsimli quramadan istifadə edilməklə, əsas hissədə güləbətin texnikası ilə həkk edilmiş medalyon və butalar diqqət mərkəzinə çıxarıl-mış, kənarları zərif qaytanla bəzədilmişdir [49^a, səh. 175-176.]

Pərdələr yataq əşyaları, xalça-palaz və s. saxlanılan yerlərin (yük yeri – camaxatan) qabağı üçün də tikilirdi. Ailənin iqtisadi vəziyyə-tindən asılı olaraq, tikilən məmulatlar bahalı ipək yaxud, ucuz pam-bıq parçalardan hasilə gətirilirdi. Dövlətli ailələrdə qızılı tikmələrə üstünlük verilirdi. Şirvanda yerli adətə görə gəlinin cehizləri arasın-da camaxatan pərdələrinin olması vacib idi. Ona görə də, adətən, toydan əvvəl oğlan evindəki camaxatanların ölçüsü götürülürdü. İp taxılmış pərdələrin baş tərəfinə parçalardan qıyqac bükülmüş pər-dəbaşlığı tutulurdu [77, səh. 52]. Muzeydə olan belə bir pərdə XX əsrin əvvəlində hazırlanıb və ağ parçadan tikilib (EF-7219). Pər-dənin başı qara və qırmızı sapla təkəlduz tikmə və ağ sapla pilək saçaqlardan ibarətdir. Pərdənin aşağı hissəsində qara və qırmızı sapla təkəlduz və muncuq tikmə vardır. Tikmələrdə içərisində

gül dəstəsi olan vazalar və onların arasında müxtəlif quşlar təsvir edilmişdir. Pərdənin qurtaracağı dilik-dilikdir. Diliklərin üzərində tikmə və ətrafında muncuqlu saçağı var. Pərdənin baş hissəsində iki ədəd muncuq qotazı vardır. İki yanında ensiz haşiyələri olan bu pərdənin ölçüləri 190 sm. x 123 sm.-dir. Pərdə Şəmkir şəhər sakininin ev məişətində istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda yaşayış evlərinin daxili sahmanında əsas yerlərdən bir qismini də öz gözəlliyi və nəfis biçimi ilə seçilən ləmə (rəf) və qapı pərdələri tuturdu. Adətən, belə toxuma və tikmə məmulatları onun sahibinin zövqünə uyğun bəzədilirdi.

XIX əsrdə Şirvan tarixi-etnoqrafik bölgəsində zili toxunuşlu yun qapı pərdələrinin istifadəsinə üstünlük verilmişdir. Muzeydə saxlanan belə pərdələrdən biri (EF-6979) iki hissədən ibarətdir. Həndəsi fiqurlardan ibarət rəngli saplarla toxunulmuş əsası qara rəngdən olan pərdə iki tərəfdən, biri enli, ikisi ensiz lentlə bəzədilib. Yuxarı iki hissədə enli haşiyə tikilib. Pərdənin ortasındakı bəzəklər arı pətəyini xatırladır. Ölçüsü 185 sm. x 162 sm. olan bu nadir qapı pərdəsi nümunəsi Şamaxı şəhərində istifadə olunmuş və 1972-ci ildə alınaraq muzeyə təhvil verilmişdir. XIX əsrin axırında Lerikdə yundan toxunmuş ləməqabağı da özünün sadəliyi, xüsusi zövq ilə toxunuşu və bəzəklərinin çoxluğu ilə diqqəti çəkir (EF-7746). Asmalığın (ləməqabağının) yuxarı başında müxtəlif rəngli iplərlə həndəsi fiqurlar və heyvan təsvirləri toxunmuş 10 sm. enində zili, ondan aşağı hissəsi qara yun iplərdən hörülmüş qotazlı tordən ibarətdir. Asmalığın hər iki başında hörmə ilməsi və ortasında qaşığı qoymaq üçün torbası vardır. Ləmənin (zehin) daha gözəl görünməsi üçün, adətən, ləmənin aşağı hissəsi ilə yük yerinin (camaxatanın) üst hissəsində olan boşluq bütün divar boyu qurama ilə bəzədilirdi. Bu quramaya “zehqabağı”, yaxud “ləməqabağı” deyilirdi. Belə qurama zehqabaqları xüsusi olaraq bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş rəngli parça qırıntılarından hazırlanırdı. Üçbucaqlar bir-birinə birləşdirilmiş olduğundan, ev daxilinə xüsusi gözəllik verirdi.

Muzeyin Neqativ Fondunda keçən əsrlərin ənənəvi ailə məişətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir or-tabab kəndli evinin interyer quruluşunun maket-fotoşəkli mü-hafizə olunmaqdadır (NF-8079). Burada kəndli evinin bir diva-rının daxili quruluşu verilir. İki yük yeri (camaxatan), onların qarşısına çəkilən pərdələr, divara vurma tikmələr, zeh (ləmə) və oraya düzülən mis və dulus qabların uzun cərgəsi, ailə məişə-tinə aid bütün proseslərin (darama, əyirmə, yemək, istirahət və s.) döşəmədə icra olunması, məişət qabları və ev müxəlləfatının səliqəli şəkildə yerləşdirilməsi və s. görüntülər keçən əsrlərə aid edilən ailə məişətinin əyani-vizual mənzərəsini canlandırmaqla, məişət mədəniyyətimizin gerçək durumunu təsdiqləyir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fundun-da mühafizə olunan və evlərin interyeri üçün nəzərdə tutulan toxuma və tikmə məmulatlarının əksəriyyəti qurama texnikası (üsulu) ilə hasilə gətirildiyindən, bu sənət sahəsinin incəliklə-ri haqqında bir qədər ətraflı məlumat vermək istərdik. Belə ki, qurama və qurama texnikası – Azərbaycan dekorativ tətbiqi in-cəsənət sahəsinin bir qolunu təşkil etmişdir. Məlumdur ki, Azər-baycan xalqının yaşayış evlərinin bəzədilməsində həm Şərq ornamentlərinin, həm İslam mədəniyyətinin, həm də türkdilli xalqların adət-ənənələrinin təsiri daim özünü göstərmişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycan evlərinin interyerinin tikmə-toxuma məmulatları ilə bəzədilməsi bir ənənə olmuşdur. İstər çadır, istər yarımqazma, istərsə də daş evlərdə divarlar, tax-çalar, divar açırmaları, qapı-pəncərələr, döşəmə milli elementlər-lə zəngin olan məişət əşyaları ilə bəzədilirdi. Sosial mənsubi-yətindən və şəhər-kənd həyatından asılı olaraq bəzi fərqliliklər olsa da, əsasən dizayn eyni formada tərtib olunurdu. Divarlardan müxtəlif bədii tikmə üsulları ilə pannoların asılması, döşəmənin xalça-palaza tutulması, ləmə, rəf və taxçaların pərdə ilə örtül-məsi, yataq yerinin, xüsusilə də təzə gəlinin yatağı olan hissənin digər hissədən ayrılması üçün pərdə ilə təchiz olunması, yemək

öynələrində yerə parça və qələmkar süfrələrin salınması, yorğan-döşək dəstlərinin üstünün örtülməsi, qapı-pəncərədən və aynadan pərdələrin asılması evlərin daxili görünüşünə gözəllik qatmaqla yanaşı, nənə-babalarımızdan gəlmiş bir ənənəvi varisliyi ötürmək funksiyasını da icra edirdi. Evlərin daxili interyerinin bəzədilməsində istifadə olunan məişət əşyalarını güləbətin, təkəlduz, pilək düzmə, zərənduz, qurama kimi bədii tikmə üsulları ilə hasilə gətirirdilər. [49^a, səh. 171]. Müxtəlif parça hissələrinin bir-birinə zövqlə birləşdirilməsi yolu ilə hasilə gətirilən qurama sənəti öz adını dilimizdə olan qurmaq, yaratmaq sözlərindən götürmüşdür. Anadoluda “kırkyama”, “kırkparə”, Qazaxıstanda “kurak”, Qırğızıstanda “quraq” sözləri ilə ifadə olunan bu tikmənin hamısının mənası qurmaq, yaratmaq anlamını verdiyi üçün onun təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türkdilli ölkələrdə yayıldığını deyə bilərik.

Bu gün dünyada pəçvörk (patchwork) adı ilə Amerika və Avropa məhsulu kimi təqdim olunan bu sənətin tarixi əslində Şərq ölkələrinə gedib çıxır. Yamaq işi kimi tərcümə olunan pəçvörk adından bəllidir ki, yamaq texnikası ilə ehtiyacı ödəmək, qənaət etmək məqsədilə yaradılmışdır. XV əsrdən başlayaraq Böyük İpək Yolu vasitəsilə Qərb ölkələrinə ixrac olunan bahalı ipək, məxmər, zərxara parçalar Avropada qızıl qiymətinə satıldığından, ondan maksimum qənaətlə istifadə etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə də kəsilmiş, artıq qalmış qırıq parçaları dəyərləndirərək yeni məmulat əldə etməyə başladılar. Həmin dövrdə isə Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda artıq çoxdan idi ki, evlərin daxilinin bəzədilməsində yüksək zövqlə hazırlanan tikmələrdən istifadə olunurdu. Qırıq parçalardan deyil, parçaların ən gözəl hissələrindən seçilməklə həll olunan bəzək əşyaları dini, ritual, həm də tilsim xarakteri daşıyırdılar. Günümüze gəlib çatmış XVIII-XIX əsr qurama nümunələri peşəkar tərtibatına görə bu tikmənin sənətkarlıq baxımından uzun bir inkişaf dövrü keçdiyini deməyə əsas verir. Arxeoloji tapıntılara əsasən deyə bilərik ki, bədii tikmə sənəti hələ eradan əvvəlki dövrlərdən mövcud olmuşdur. Keçən əsrin əvvəllərində Altaylarda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Pazırq kurqanlarından üzə çıxarılmış və er. əv. V-IV əsrlərə aid edilən örtük, geyim, at yəhəri nümunələrini hazırlanma texnikasına görə qurama sənətinin ən qədim nümunələri hesab etmək olar. Belə ki, bu unikal sənət əsərləri rəngli keçə parça hissələrinin aplikasiya texnikası ilə bir-birinə tikilməsi yolu ilə əsilə gətirilmişdir. Burada yaradılmış çox maraqlı maral və at sujetləri, hun gülü - nəbati təsvirləri bizə qurama tikmə sənətinin ən qədim nümunəsinin türklərə məxsus olduğunu deməyə imkan verir. Kurqanın içərisinə sızmış suyun buzlaşması səbəbindən çürüməmiş bu dəyərli eksponatlar hal-hazırda Sankt-Peterburq Ermitajında mühafizə edilir. Azərbaycan ərazisində tikmə sənətinin tarixi haqqında dəqiq məlumat söyləmək mümkün deyildir. Bu haqda ilk maddi dəlillər Mingəçevir arxe-

oloji abidəsindən əldə edilmiş materiallarla təsdiqini tapır. V-VII əsrlərə aid edilən tikmə qalıqları qondarma üsulu ilə dəri parça üzərinə əlavə edilməklə, ipək və güləbətin sapla icra olunmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda mühafizə olunan və müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmış bu tikmə nümunələri [MATM AF-23596, 24335] xalqımızın bu sənətin sirlərinə çox qədim zamanlardan yiyələndiyini sübut edir. Sosial mənsubiyyətindən və maddi imkanından asılı olaraq bu zəruri məişət komplektlərinin hazırlanmasında istifadə olunmuş materiallarda – parçalarda, iplərdə müxtəliflik müşahidə olunur. İmkanlı ailələrdə parça ipək, məxmər, zərxara, seçildiyi halda, imkanı zəif evlərdə ucuz çit və bez parçalar üstünlük təşkil edirdi. Bəzən ailənin imkanının ölçüsü məişət əşyalarının saxlanma vəziyyətindən də məlum olurdu. Əlbəttə ki, imkanlı evlərdə istifadə olunmuş əşyalar həm dəyərli parçalardan hazırlanması və həm də istifadə müddətinin qısalığı baxımından daha salamat vəziyyətdə dövrümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Fərdi kolleksioner Aytən Əsədovanın nənəsinin sandığından ilk dəfə olaraq təqdim olunan qurama tikməli pərdə başlığı öz gözəl işlənmə xüsusiyyətinə və saxlanma vəziyyətinə görə füsunkardır. Qazax rayon sakini olmuş Səriyyə Hüseynovaya cehiz olaraq anasından qalma pərdə başlığını demək olar ki, istifadə etmək qismət olmamışdır. Gəlinliyi II Dünya müharibəsi dövrünə düşmüş Səriyyə xanım həyat yoldaşı müharibəyə getdikdən sonra özünün dediyi kimi, ürəyi heç vaxt açılmamış, ona görə də evini bəzəməyə, şadlanmağa könlü olmamışdır. Bu gün isə yüz ilə yaxın yaşı olan bu qurama pərdəsi bizə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin xatirələrini danışmaqla, həm də öz dövrünün evlərinin vizual görüntüsünü xəyalımızda canlandırmağa imkan verir [49^a, səh. 172-173].

XX əsrin birinci yarısında I və II Dünya müharibələrinin gətirdiyi iqtisadi böhranlar səbəbindən bir çox sənət sahələrində yaranmış böhran özünü qurama sənətində də göstərmişdir. Əsrin

50- 60-cı illərində yaradılmış qurama tikmələrinin parçalarına nəzər saldıqda onların daha çox istifadəyə yararsız geyimlərdən ehtiyacları ödəmək məqsədilə tikildiyini aydın görmək olur. Muzeylərdə saxlanılan bu tip məmulatlar ya ayaq altına salmaq üçün kiçik palazlar, ya yorğan, ya da döşəkcə-mütəkkələr olmuşdur. Qeyd olunan məişət əşyalarının təyinatına nəzər salanda görürük ki, bunlar evlərin dekorasiyası üçün deyil, çətin vəziyyətlərdə istifadə olunmaq məqsədilə hazırlanmışdır.

Əsrin 70-80-ci illərindən sonra Azərbaycan evlərinin daxili görünüşündə dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamış, ənənəvi bəzək əşyaları istifadədən çıxarılmış, onların yerini hazır fabrik məhsulları tutmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq isə Azərbaycanda, xüsusilə də Bakı şəhərində qurama sənətinə maraq bir qədər canlanmağa başlamışdır. İçərişəhər sakini Xalidə Nəsirovanın yaratdığı gözəl əl işləri müasir Azərbaycan qurama sənəti üçün bir məktəb rolunu oynamışdır. Onun yetişdirdiyi tələbələr öz əsərləri ilə dünya sərgilərinə çıxmışlar. Xalidə xanımın yaratdığı məmulatlar arasında yorğanlar çoxluq təşkil etmişdir. O düşünürdü ki, dünyada körpə uşağa hələ beşikdə ikən mədəniyyət nümunəsi təqdim etməkdən müqəddəs heç bir iş yoxdur. İncəsənət nümunəsi kimi yaradılan yorğan uşağa ətraf mühitə sənət yaradıcılığı kimi baxmaqda yardımçı ola bilərdi.

Elimizin-obamızın gözəl adət-ənənələrini sadalamaqla bitməz. Onları araşdırmaq da bizə böyük zövq və qürur hissi yaşadır. Qloballaşan dünyamızda yüksək texnologiyaların inkişafı, sürətli internet vasitəsilə asanlıqla ulaşıbilmək fürsətləri insanları yeni kəşflər etməyə meylləndirmişdir. Lakin son onillikdə insanlarda yaranmış ruhi və mənəvi narahatlıqlar, daim stressli iş həyatı bizləri öz dünyamıza, öz əxlaqımıza, öz dəyərlərimizə qayıtmağa sövq edir. İnsanları əl ilə hazırlanan sənət növlərinə həvəsləndirmək, zərərli vərdislərdən uzaqlaşdırmaq üçün tarixi sənətkarlıq sahələrini canlandırmağın gərəkli olduğunu düşünərək unudulmuş sənət sahələrindən biri olan quramanı bərpa etmək, yenidən həyata qaytarmaq və dünyaya tanıtmək kimi müqəddəs bir vəzifəni İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu öz üzərinə götürmüşdür. 2020-ci ildə Abşeronun qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Qala kəndində yerli xanımları işə cəlb etməklə bu layihəyə başlanılmışdır. Layihə çərçivəsində muzeylərdə saxlanılan qurama nümunələri tədqiqata cəlb olunaraq kitab-katoloq hazırlanmasına başlanılmışdır. Layihənin məqsədi Azərbaycana məxsus olan bəzək elementləri ilə hazırlanan qurama məhsulları ilə müasir evlərimizin – milli evlərimizin bəzənməsində milli naxışlardan istifadə edilməsini təbliğ etmək və bu sənəti gələcək nəsillərə ötürməkdir [49^a, səh. 178-182].

Qurama texnikası ilə hasilə gətirilən məmulatlardan, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, taxça, camaxatan, gərdək, qapı, pəncərə pərdələrinin yuxarı hissələrinin, boxça, yataq əşyalarının və təkdən bir geyim əşyalarının tikilməsi üçün istifadə olunurdu. . Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda 100 növdən çox qurama qorunub saxlanılır. Bunlar, əsasən, pərdələrin yuxarı hissələri, zehqabağı, yük örtüyü, boxça və gərdəkbaşılarıdır. Belə pərdələrdən birinin (EF-6896) üzü müxtəlif rəngli ipək, atlas, məxmər və zərxara parçalardan, astarı güllü çitdən olmaqla, yeddi dilimli qurama kimi tikilmişdir. Ətrafı və üzəri qaragöz bafta ilə bəzədilmişdir. Uzunluğu 120 sm. olan bu pər-

dənin dilimlərinin ucunda ipdən qotazlar düzəldilmişdir. Etnoqrafik fondun materiallarından bəlli olur ki, qurama yaşayış evinin daxili sahmanına xüsusi gözəllik verməkdən əlavə, həm də özündə bu sənət növünün bütün incəliklərini və tikiş texnologiyasını birləşdirirdi. Bu tikmə-qurama üslubu Azərbaycan tikiş sənətinə məxsus olmaqla, qaragöz, zəncirə, buta, zərbafta kimi tikmə üslublarının mənbəyi olmuşdur. Onların hazırlanması üçün həndəsi və bitki ornamentindən istifadə olunurdu. Etnoqrafik ədəbiyyatda belə pərdə başlarının bir neçəsinin etnoqrafik təsviri və şəkilləri verilmişdir [173, səh. 342-344].

Zehqabağı kimi hazırlanan, lakin ondan al-əlvanlığı ilə seçilən gərdəkbaşı toylarda evin bəzənməsində diqqəti cəlb edirdi. Adətən, tək otaqlı evə gəlin gətirən zaman otağı gərdək pərdəsi ilə iki hissəyə bölürdülər. Belə bir qayda Xəzərin cənub-şərq sahillərində məskunlaşan türkmənlər arasında da geniş yayılmışdı [141, səh. 81]. Gərdək pərdəsinin yuxarı hissəsinə gərdəkbaşı bərkidilirdi. Gərdəkbaşı otağın interyerinə xüsusi gözəllik verir, nəfis əndazə ilə biçilib-tikilir, muncuq və qotazlarla bəzədilirdi. Gərdəkbaşı hər bir ailənin ən əziz saxlancı, əmanəti kimi nəsilədən nəslə, anadan qızına (gəlin köçən qızına – G.H.) keçirdi [112, 70]. Cənubi Sibir türklərində də ər-lə-arvadın yaşadığı guşə pərdə ilə evin digər guşələrindən ayrılırdı. Bu pərdə “köjə” adlanır, əsasən qalın və ya açıq rəngli ikiqat parçadan hazırlanırdı. Adətən, onu toy günü hazırlayıb və yeni evlənənləri qoruyan talisman kimi mənalandırırdılar. Buna görə də, pərdəni dəyişmir, hətta evin bərəkət və xoşbəxtliyini su yuyub aparmamaq üçün onu yumurdular. Ər və arvad dünyalarını dəyişəndə “köjə”nin tən yarısını kəsib mərhumların məzarlarına qoyurdular [183, səh. 150].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda XIX əsrdə Qarabağ bölgəsində istifadə olunmuş bir gərdəkbaşı nümunəsi qorunub saxlanılmaqdadır (EF-7656). Üz tərəfi qırmızı, özündən güllü xaradan, astarı qırmızı rəngli güllü çitdən

ibarət olan gərdək pərdəsi üç tərəfdən qızılı zəncirlə tikilmiş, baş hissələri qurama üsulu ilə işlənərək pərdəyə bərkidilmişdir.

Başqa bir gərdək pərdəsinin (EF-5954) ortası moruq rəngli, iki yanı isə qırmızı zərbuta parçadan, astarı qırmızı güllü çitdendir. Gərdəyin başı zərxcara, məxmər parçalardan quramadır. Baş hissəsində sarıma qaytan, qara sətindən köbə tikilibdir. Bundan başqa, gərdəyin başında metal halqalara keçirilmiş zəncirli qotaz da vardır. Gərdəyin başında həmçinin 9 ədəd xırda və 7 ədəd iri firuzə və mərcanla bəzədilmiş sallama, qara saçaqlı qotazlar tikilmişdir. Ölçüsü 186 x 182 sm. olan bu gərdək nümunəsi Qarabağa aiddir və 1968-ci ildə Ağdamda R.İmanovadan alınaraq muzeyə təhvil verilmişdir. Göründüyü kimi, bu gərdəyə gözəlliyi yuxarı hissəsinə birləşdirilmiş gərdəkbaşı verir. Muzeydə bir çox gərdək başları vardır. Onların birinin üstü (EF-7552) müxtəlif rəngli ipək parçalardan qurama, astarı çitdən tikilmişdir. Gərdəyin aşağısından 13 ədədzəncirli, zıncırovlu güləbətin qotazlar tikilmişdir.

Azərbaycan xalqının yaşayış evlərinin daxili sahmanında, adətən, bir səliqəlilik, göz oxşayan təbii mənzərə və ruhi rahatlıq yaratmaq üçün divara vurulmuş bəzəklərdən çox istifadə olunurdu ki, onları tikmə işini bacaran səriştəli sənətkarlar hazırlayırdılar. “Ümumiyyətlə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi XIX əsr tikmələrinin böyük bir kolleksiyasına sahibdir. Onların əksəriyyəti təkəlduz və güləbətin texnikasında işlənmişdir. Amma sırıma, applikasiya, pilə, qurama və s. texnikalarla işlənmiş nümunələr də az deyil. Azərbaycan tikmə sənəti sadəcə yüzilliklərdən bəri keçib gəldiyi yolla deyil, həm də bədii özgünlüyü, bitginliyi, zənginliyi baxımından maraqlı və cəlbedicidir. Azərbaycan tikmələrinin nağılvari gözəlliyi, rəng zənginliyi və uyumluluğu, naxışlarının kamilliyi və orijinallığı sənətsevərləri laqeyd qoya bilməmişdir. Bu tikmələrin bir çoxu həm də Londonda – Viktoriya və Albert Muzeyində qorunub saxlanmaqdadır. Onlar XVI-XIX əsrlərə aiddir” [97, səh. 220-223]. Tikmə sənətinin elmi araşdırıcısı G.Əliyeva isə yazır ki, Azərbaycan tikmə sənəti

əsasən Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki və Şuşa şəhərlərində cəmləşmişdi. Lənkəran, Gəncə, Qazax şəhərlərində tikmə ilə qismən məşğul olurdular. XIX əsrdə bədii tikmənin müxtəlif növləri ilə evlərdə kənd və şəhər qadınları, dükanlarda isə kişilər məşğul olurdu. Təkəlduz dükanlarında peşəkar ustalar (tikməbəndlər) yalnız “təkəlduz”la, evlərdə isə qadınlar bədii tikmənin qalan növləri (güləbətin, xanduz, zərənduz, muncuq, pilək, oturtma, örtmə, cülmə və s.) ilə məşğul olurdu [43, səh. 497]. Böyük zövqlə hazırlanan bu bəzək nümunələri muzeydə layiqli yerlərdən birini tutmaqdadır. Həmin tikmə sənəti nümunələrindən - divar bəzəklərindən bir neçəsi haqqında məlumat versək, sözlərimizin dürüstlüyü sübuta yetər. Belə bir divar bəzəyindən birinin (EF-4391) astarı boyaqsız kətəndandır. Üzərinə güləbətin və ipək sapla doldurma üsulu ilə nəbatı naxışlar, gül və yarpaq tikilmişdir. Kənar hissəsi 2 sm. enində güləbətinlə haşıyılmışdır. Haşıyənın kənarlarına isə sapla qaragöz tikilmişdir. Başqa bir divar bəzəyi (EF-4390) qırmızı məxmər parça üzərində güləbətin ilə tikilib və XIX əsrə aid olub, Şuşada hazırlanıb. Astarı yaşıl qanovuzdan tikilən ev bəzəyi – divara vurmanın ölçüsü 168 sm. x 116 sm.-dir. Bu divar bəzəyi varlı Şuşa sakininə məxsus olmuşdur. Fondada digər divar bəzəyinin (EF-4392) ortası qırmızı, qıraqları qəhvəyi rəngli məxmər parçadan olub, üzərinə güləbətin sapla doldurma tikilmişdir. Onun ortasına isə ərəb əlifbasının hərflərini xatırladan tikmə salınmışdır. İki məxməri birləşdirən hissə və bəzəyin yanları nəbatı naxışlı güləbətin sapla bəzədilmişdir. Azərbaycanın kənd evlərində divar bəzəkləri daha çox yayılmışdı. Onlarda əksər hallarda bitki, quş, heyvan və təbiət təsvirli süjetli ornamentlər tikilirdi. Məsələn, bir divar bəzəyində (EF-7879) sarı atlas üzərində rəngli ipək saplar ilə tovuzquşu və ətrafında güləbətinlə naxışlar salınmışdır. Divar bəzəyi tikmə güzgülü çiçəklərlə bəzədilmişdir.

Böyük zövqlə hazırlanan belə divar bəzəklərində (pannolarında) güləbətin, təkəlduz, pilək düzmə kimi tikmə növləri ilə

yanaşı, qurama üsulu da işlədilirdi. Pannonun yuxarı baş hissəsinə və kənarlarına vurulan quramaların öz dini-ritual mənalı olurdur. Onlar ailəni xətdən-bəladan, pis ruhlardan qorumaq funksiyasını icra edirdi. Ümumiyyətlə isə, divar bəzəklərinin əksəriyyətində ya dini-mifoloji elementlər, ya da təbiət təsvirləri həkk edilərək evlərin estetik gözəlliyini təmin etmək, bəd ruhlardan qorunma, ruzi-bərəkət diləyi ön plana çəkilməşdir.

Muzeyin fondunda habelə toxunma məmulatları da saxlanılır. Həmin məmulatlar yaşayış evlərinin interyerində çox istifadə olunurdu: rüpuş (yerə salınan süfrə), məfrəş, təknə qabı və s. Belə bir rüpuş, toxunma məmulatı olub (EF-7043) ağ rəngli eşilmiş yun sapdan hasilə gətirilmişdir. Rüpuşun qıraqları tünd-qəhvəyi və qırmızı saplarla işlənilib. Sadə həndəsi fiqurlar ilə çərçivə fiquru toxunulub, ətrafına qırmızı saplardan qotazlar asılıb. XX əsrin ortalarına qədər kənd ailələrində ailə məişəti üçün səciyyəvi olan bütün proseslər, eləcə də yemək-içmək öynəsi döşəmədə - oturmaq vəziyyətdə keçdiyindən, rüpuş və qələmkar süfrələrin hər ailədə olması mütləq idi.

Azərbaycan ailələrində məişət əşyalarının məfrəşlərə yığılıb evin içində ona məxsus yerdə saxlanması adət şəklini almışdı. Məfrəşlərdən köç vaxtı da istifadə olunurdu. Muzeydə Qazax bölgəsinə aid olan məfrəş də saxlanılır (EF-5608). Bu məfrəş yundan qayıq toxunuşludur, alt hissəsi qara və sürməyi rəngli, zolaqlıdır. Ətrafına müxtəlif rəngli iplərlə həndəsi naxışlar toxunmuşdur. Ağzında ip çəkib bərkitmək üçün 8 qara ilmə vardır. Muzeydə başqa bir məfrəş nümunəsi də saxlanılır, Onu Qarabağda xalça-zili və yaxud, palaz şəklində toxumuşlar (EF-7000). XX əsrin əvvəlinə aid olan bu məfrəşin üstündə müxtəlif rəngli həndəsi naxışlar toxunulmuşdur.

Kəndli məişətində toxunma məmulatları sırasında təknə qablarından da istifadə edirdilər. Çörək, un məmulatları müqəddəs sayıldığından, onlar qoyulan qablar üçün xüsusi toxunma torbalar hazırlanırdı. Həmin torbalarda çörək təmiz saxlanılırdı. Mu-

zeydə Qazaxdan gətirilmiş təknə qabı (EF-7288) saxlanılır. Bu toxunma məmulat XX əsrin əvvəlinə aid olub, palaz toxunuşlu, ümumi yerliyi sürməyi, ortasındakı çalma müxtəlif rəngli saplar ilə həndəsi fiqurlar şəklində toxunulmuşdur. Torbanın aşağı hissəsi sadədir, ağzında enli haşiyə tikilib.

Sadalanən toxunma və tikmə məmulatlarından əlavə, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin daxili sahmanında əsas yerlərdən tutan “sallamaça”- güzgü üçün pərdə (EF-7243, 7244), sap üçün qab (EF-2560), sabun torbası (EF-1543), buxarı üçün pərdə (EF-1445), paltar boxçası (EF-5616, 7190), samovar örtüyü (EF-6289), mütəkkə, döşəkcə, onların üstünə örtüklər (EF-1182, 1185, 6040) və s. də geniş istifadə olunurdu. Bu məmulatlar milli özünəməxsusluğu ilə seçilməklə, Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin gerçək durumu barədə aydın təsəvvürlər yaratmağa qadirdir.

XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq toxunma və tikmə məmulatları texniki imkanların artması, fabrik-zavodda hasilə gələn ucuz məişət avadanlıqlarının məişətə daha sürətlə daxil olması səbəbindən yavaş-yavaş öz məişəti və əməli əhəmiyyətini itirərək muzey eksponatlarına çevrilmişdir. Bu əmanət sayılan əşyalar xalqın məişət mədəniyyətini öyrənmək üçün vizual və əyani mənbədir. Onları tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb edərək biz Azərbaycan xalqının həyat tərzini, empirik yaradıcılığını, düşüncəsini, hisslərini və başlıcası, ənənəvi məişət mədəniyyətini hərtərəfli öyrənmə bilirik.

2.3. Toy mərasimi ilə bağlı muzey eksponatları

Uzun əsrlər boyu xalqımızın məişətində əsas yerlərdən birini tutan, müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, öz ilkin məhiyyətini qoruyub saxlayan, türk etnik-mədəni mühitinin ibtidai təxəyyül imkanlarının yaratdığı və elin-obanın böyük şənliklərlə keçirdiyi milli adətlər kompleksindən birincisi toyla bağlı adət-

lərdir. Toy, eləcə də onunla bağlı adətlər, mərasimlər xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olub, uzun əsrlər boyu formalaşaraq bu günümüzdə də əzəli-əbədi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda saxlanılan eksponatların xalqımızın maddi və mənəvi dünyasının, təsərrüfat və ailə məişətinin öyrənilməsində mühüm tarixi əhəmiyyəti olduğu kimi, toy mərasimi ilə bağlı eksponatların da bu sahədə rolu olduqca böyükdür. Muzeyin fondu toy mərasimi ilə bağlı geyimlər, aksesuarlar, məişət əşyaları və s. bu qəbildən olan nümunələrlə çox zəngindir və bunlar xalqımızın toy adətlərinin öyrənilməsində maraq doğuran mənbələrdir. Etnoqrafik çöl materialları və yazılı qaynaklardan məlum olduğu kimi, milli toylarımız “üç gün, üç gecə, yeddi gün, yeddi gecə, hətta qırx gün, qırx gecə” davam etmişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərində toyun ilk mərhələsini təşkil edən qızbəyənmədə oğlanın anası, bacısı qonum-qonşuda, qohumda olan qızları bulaq başında, toy və yas məclislərində qabiliyyətinə, bacarığına görə seçər, ictimai hamamlarda isə gözəlliyinə görə bəyənər və oğlana göstərərdilər. Qızbəyənmədən sonra oğlanla qız görüşər, bir-birlərinin xoşlarına gələrdilərsə, oğlanın adamları qızgilə elçiliyə gedərdilər. Bölgələrdən asılı olaraq “hə” alma, “bəlgə” və ya “xatircəmlik” adlanan bu mərasimdə qızın valideynlərinin razılığını aldıqdan sonra nişan keçirilərdi. Oğlan evinin adamları evi gəlinə xonçada cürbəcür şirniyyat və hədiyyələr aparardılar. Etnoqrafik materialların da təsdiq etdiyinə əsasən, qıza gətirilmiş nişan-toy hədiyyələri arasında tutman üçün xara parça, bahalı parıltılı parça olan – andrimadan kostyumluq, lavada üçün qırmızı məxmər, zıvını üçün bənövşəyi rəngli məxmər, çərkəzi üçün ondan bir az tünd parça, baş üçün püstumarı ağ cuna, əlvən rəngli böyük ipək kəlağayı, baş yaylığı olan xas qırmızı rəngli saçaqlı və böyük yun şal olardı. Bunlarla yanaşı, XIX əsrdə Azərbaycanda gəlin köçməli olan hər bir nişanlı qıza oğlan evi tərəfindən göndərilən nişan-toy

libası içərisində bir neçə cüt başmağın, uzunboğaz çəkmə və quş-keçənin (dikdaban), gümüş (bəzən hətta qızıl) kəmərin, baş geyimi olan təsəyin və s. olması vacib hesab olunurdu [8, səh. 116]. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanılan geyim nümunələrindən lavada, tuman (EF-4146), çərkəzi, çarşab (EF-8069), kəlağayı, şal (EF-6014), zıvını daha çox al-əlvən, qırmızı, bənövşəyi rəngdə olmaqla milli naxışlarla bəzədilmişdir. Burada olan geyim dəstləri, ayrı-ayrı geyim elementləri el qızlarının toy günü geydikləri “baş paltarı” olub, xalqın toy adətləri haqqında əyani təsəvvürlər yaradır.

Xalqın adət ənəsinə görə toy zamanı sağdış, solduş, yengə, toy babası kimi simvolik personajlar mühüm yer tuturdu. Əsasən gənclərin yaxın dostları olan sağdış və solduş toyun gedişatının bütün mərhələlərində gəlinin və ya bəyin yanında olar, dəvətililərlə maraqlanar, toyun daha əyləncəli keçməsinə çalışdılar. Öz fəlsəfi mənasına görə xalqımızın qədim ənənələrinə söykənən yengə simvolu ana ilə qızın və ya oğulun arasında olan “pərdə”nin qalxmaması üçün təşkil olunmuş bir obrazdır. Burada məqsəd gənclərə düzgün yol göstərmək, gələcək ailənin təməlinin daha möhkəm və sağlam qurulmasını təmin etməkdir. Toy mərasimlərinin keçirilməsində bir ağsaqqalın daim öndə olması, dəvətililərdən tutmuş, yemək-içmək tədarükünün görülməsi, bazarlıq edilməsi, toyxananın təşkili və digər məsələrdə onun rəhbərliyi vacib şərtlərdən idi. Bu obraza nəslin içində sözü keçən, doğru məsləhətləri ilə hörmət qazanan şəxs seçilərdi və ona “toy babası” deyərdilər. Gəlinin bəy evinə gətirilməsi zamanı bəy tərəfdən balaca oğlan uşağı gəlinin qucağında və ya yanında otuzdurulardı. Bu adət yeni ailənin ilk övladının tezliklə oğlan olması arzusundan irəli gəlirdi. Muzeyin Neqativ fondunda saxlanılan XX əsrin əvvəllərində Şuşada keçirilmiş toydan çəkilmiş foto ənənələrin bir hissəsini özündə əks etdirir.

Nişan müddəti bir ilə yaxın davam edir və bu ərəfədə gənclər bir-birini yaxından tanıyır, qız anası isə qızına cehiz hazırlayırdı. Muzeyin eksponatları arasında diqqəti cəlb edən qırmızı və bənövşəyi rəngli məxməri, qanovuz, mahud, ipək parçalardan hazırlanmış, zərxara, zərbuta, təkəlduz tikməli süfrə, yorğan, balış (EF-128), döşək (EF-8117) və mütəkkə üzləri (EF-8054), divar bəzəyi (EF-5202), milli naxışlarla toxunmuş xalça-palaz (EF-8986, 5751, 7500 və s.), üzəri nəbati, həndəsi, astral motivlərlə bəzənmiş müxtəlif qazan (EF-5486, 738), güldan (EF-3720), samovar (EF-7108, 6912 və s.), güləbdan (EF-355), şərbətxor (EF-1577) və digər bu kimi məişət əşyaları xalqımızın gözəl zövqə və qabiliyyətə malik olmasından xəbər verməklə yanaşı, məişət mədəniyyətimizin də əyani-vizual göstəricisi rolunu oynayır.

Qız evində keçirilən toy mərasimlərdən ən böyüyü müasir dövrdə “qız toyu” adlanan “parça biçimi” və ya “paltar kəsdii” idi ki, bu zaman oğlan evi gəlin və onun ailə üzvləri üçün aldığı hədiyyələri, pal-paltarı, şirniyyatı xonçalara toplayaraq

çal-çağır ilə, oynaya-oynaya böyük şənliklə qız evinə gələrdilər. Yeməkdən qabaq oğlan yengəsi ortaya xalça sərər, xonçaları onun üstünə qoyaraq bütün hədiyyələri bir-bir çıxarıb hamıya nümayiş etdirərdi. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qızla bərabər oğlana da hədiyyə alınardı. Mərhum etnoqraf Q. T. Qaraqaşlı öz məlumatçısı Güləbətin Əkbər qızının adından yazırdı ki, onun (Güləbətinin – G.H.) atası kürəkəninə kostyumluq parça bağışlamışdı [151, səh. 58].

Keçmişdə olduğu kimi, hazırda da “parça biçmə”dən sonra oğlan toyuna 2-3 gün qalmış qız evində “xınayaxdı” mərasimi başlayır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda bu mərasimin keçirilməsində istifadə olunan ləvazimatlar xüsusi yer tutur. “Xınayaxdı” xonçası XX əsrin ortalarına qədər mis məcməyi və ya sinilərdə (EF-295, 3960) üzəri örtüklə (EF-8552, 9257) örtülmüş vəziyyətdə gətirilirdi [101, səh. 428-429]. İçərisinə müxtəlif nəbat, həndəsi təsvirlər, buta və xonçalar həkk olunmuş məcməyiə şirniyyat, xına camı (EF-9343), xınabənd (EF-8500), qolçaq (EF-7710) və qırmızı ipək parça (EF-2841) qoyulurdu. Muzeyin fondunda 20 ədəd xına ləçəyi mühafizə olunmaqdadır. Bunların etnoqrafik xüsusiyyətlərini araşdıran M.Seyidzadə yazır ki, məşşatə və yengə gəlin üçün ayrılmış xüsusi yerdə xınanı gəlinin əlinə, ayaqlarına yaxaraq xınabəndlə, xınalanmış saçlarını isə xına ləçəyi ilə bağlayırdı. Xınabənd iki cütdən ibarət olmaqla qırmızı rəngli parçadan hazırlanırdı. Baş xınabəndi də qırmızı rəngli zər-xara parçadan hazırlanır və üç-künc formada biçilib tikilirdi (EF-4152) [101, səh. 429].

Muzeyin fondunda olan xınabəndlərin çoxunun üzü qırmızı rəngli məxməri, astarı güllü çit parçadan olub, üzəri nəbat və həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir. Toy şənliyi zamanı bəy və gəlinin geyimi özünün biçim tərz, rəng çalarlarının əlvanlığı, təzəliyi və bitkin geyim dəsti olmaq baxımından seçilirdi. Adətən, toyda nişanlı oğlanın əynində qanovuzdan bənövşəyi rəngli arxalıq olardı. Muzeydə həmçinin “qızqaytaran” adlandı-

rılan çarıq (EF-1288) da vardır ki, onu xüsusən təzə bəylər üçün tikirdilər [76, səh. 424].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatları arasında ən maraqlısı ekspozisiyada qurulmuş gərdəkdə (EF-8025) oturmuş gəlin maketidir. Burada divardan “Sirt-çıçı” adlanan Quba xalçası (EF-7921) asılmış, gəlinin arxasına Şəki şəhərinə aid olan mahud parçadan üstü təkəlduz tikməli balış (EF-6109) qoyulmuşdur. Gəlinin əynində qırmızı rəngli zərxara tuman (EF-1586), zərxara arxalıq (EF-5884), başında tirmədən güləbətin tikməli araxçın (EF-5528), zərli, qaz-qazı örpək (EF-2619), ipək Şəki kəlağayısı (EF-9435) vardır. Gəlinin başının üstündən gərdək pərdəsi (EF-5954) və gərdək torbası (EF-6578) asılmışdır. Bu, simvolik olaraq gəlini bəydən başqa heç kimin görməməsi üçün düzəldilirdi. Gərdək pərdəsi ortası moruq rəngli, iki yanı qırmızı zərbuta parçadan, astarı qırmızı güllü çitdən, başı zərxara məxmər parçadan olub, üstündən metal həlqələr tikilmiş zərli qotaz asılmışdır. XIX əsrə aid olan bu eksponatlar özünün milli zənginliyi və gözoxşayan gözəlliyi ilə Azərbaycan xalqının toy adətlərinin öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın cənub bölgəsində milli ənənələrimizə söykənən və maraqlı məişət adətlərini təmsil edən eksponatlar olmuşdur. Onlardan biri də evin ətirləndirilməsi və zərərverici həşəratların kənarlaşdırılması üçün hazırlanmış olan reyhan süpürgəsidir. Qurama üsulu ilə çox gözəl tərtib olunmuş bu eksponat ilk dəfə olaraq tərəfimizdən etnoqrafik tədqiqata cəlb olunur. Qeyd edək ki, öz unikallığı ilə seçilən reyhan süpürgəyə digər bölgələrimizdə rast gəlinməmişdir. Masallı rayonunun Mollu kəndinin sakini Məmmədova Dilgüşə Bayram qızının verdiyi məlumata görə, keçən əsrin ortalarına kimi istifadə olunmuş adətə görə qızlar gəlin köçən zaman onların cehizinə qoymaq üçün mütləq reyhan süpürgə hazırlayırdılar. Bunun üçün əvvəlcə gül reyhan yığılar, qurudular, sonra onun üstünə rəngli parçalardan qurama tikilərək bəzədilərdi. Reyhan süpürgə evin girişindən və otaq-

ların divarından asılardı. Bu həm evə yaraşıq vermək, həm də ətirləndirmək məqsədi daşıyırdı [49^a, səh. 180].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Neqativ Fodunda mühafizə olunan Azərbaycan toyları (NF-6788), Ağdamın Abdal kəndində toy (NF-12735), Oğuz (keçmiş Vartaşen) rayonunda toy (NF-12690), Maştağa kəndində gəlin gətirməyə getmək (NF- 12042), Şamaxıda meydanda keçirilən toy mərasimi (NF-12012) və s. fotosəkillər də Azərbaycan toylarını muzey materialları əsasında araşdırmağa imkan verməklə yanaşı, xalq məişətində toy mərasimlərinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Toy mərasimlərinin bütün mərhələlərində oğlan evi gəlinin xonçalarını, libaslarını, cehizini, otağını, eləcə də özünü bədnəzərdən qorumaq üçün üzərlik yandırar, pis nəfislərdən, şər qüvvələrdən qorumaq üçün ayinlər icra edərdilər. Həmçinin müxtəlif göz qaytaran amuletləri, xüsusilə də göz muncuğunu gəlinin və onun əşyalarının üzərindən asardılar. Muzeyin materialları arasında quran qabı (EF-2005), tilsimlər (EF-2699, 1044), qırxaçar camı (EF-6060), göz muncuğu (EF-2129), üzərlik, hal dabanı (EF-3939) və s. bu kimi dini və mifik əşyalar da qorunub saxlanılır ki, bunlar da xalqımızın mənəvi dünyasını, məişətini, dünyabaxışını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda qorunub saxlanan materiallar xalqımızın gündəlik həyatının və məişətinin bir çox sahələrini öyrənməklə yanaşı, toy adətlərimiz kimi milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

2.4. Ailənin gündəlik və mərasim geyimləri

Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi irsinin qorunmasında, təbliğində və gələcək nəsillərə ənənəvi məişət və mədəniyyətimiz haqqında yetərli məlumatların çatdırılmasında muzeylərimiz müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Burada mühafizə olunan eksponatlar xalqımızın təsərrüfat və ailə məişətini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, sənət yaradıcılığını, mübarizələrlə dolu tarixini, bir sözlə, ən qədim zamanlardan müasir dövrümüzə qədər keçdiyi böyük inkişaf və tərəqqi yolunu əyani-vizual görüntülərlə əks etdirir. Azərbaycanın milli muzeyləri içərisində flaqman hesab olunan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanan maddi-mədəni sərvətlər – xalqımızın təfəkkür və fəhm imkanlarının, mütərəqqi düşüncə tərzinin ortaya çıxardığı nümunələr özünün zənginliyi və çoxçeşidliliyi ilə seçilməklə, məişət və mədəniyyətimizin bütün sahələrini tarixi-etnoqrafik baxımdan kompleks şəkildə araşdırmaq üçün dəyərli materiallar verir.

Muzeydə mühafizə olunan milli-mənəvi və maddi dəyərlərin müəyyən bir qismini də xalqımızın geyim mədəniyyətinə aid olan nümunələr təşkil edir. Ənənəvi xalq geyimləri, maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik materiallar verir. Onlar hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, bir etnosun, başqa etnosla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, etik normalarını, estetik və bədii zövqünü, et-

nik və sosial mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır [113, səh. 88].

Azərbaycanın geyim mədəniyyəti qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri ilə təmsil olunur. Bu geyimlər həm də mərasim geyimləri (toy, yas, bayram), gündəlik geyimlər, əhəlinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər və s. kimi də fərqlənilir. Muzey materialları içərisində qadın geyim dəstləri həm özünün növ müxtəlifliyi, həm də sayı cəhətdən kişi və uşaq geyimlərini üstələyir. Qadın geyimləri içərisində qadın tuman və köynəyi, eləcə də üst geyim növləri olan baharı, küləcə, kürdü-əşmək, arxalıq, çəpkən, sıırıqlı (pambıqlı, içlik), ləbbadə və s. fondun geyim növləri içərisində üstünlük təşkil edir. Xalqımızın ailə məişətində və ümumiyyətlə, məişət mədəniyyətində belə gündəlik və mərasim geyimləri onun estetik və bədii zövqünü, mədəni inkişaf səviyyəsini və milli özünəməxsusluğunu daha aydın şəkildə əks etdirir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanın milli qadın geyimləri “alt paltarı” və “üst paltarı” olmaqla iki variantda hasilə gətirilmişdir. Alt paltarı alt köynəyindən (müxtəlif bölgələrdə ona “can köynəyi” və “ət köynəyi” də deyirdilər), cüt balaq (taylı tuman), dar balaq (dizlik) və çaxçurdan ibarət olmuşdur. Muzeydə bir neçə qadın alt köynəyi qorunub saxlanır. Onlardan biri ağ kətandan olub, sadə formada tikilmişdir (EF-1135). Digər bir alt köynəyi isə sarı rəngli bezdən olub, kişi geyimlərinə aiddir (EF-1229). Çaxçur, bir qayda olaraq, şəhər əhalisinin, xüsusilə də varlı və kübar ailələrin geyim dəstində olmuşdur. Ondan Gəncədə, Naxçıvanda, Abşeronda və Şirvanda (Basqal, Şamaxı, Lahıc) daha çox istifadə olunmuşdur [113, səh. 100].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qadın köynəklərinin çoxlu çeşidi ilə rastlaşırıq. Belə köynəklərdən biri (EF- 4465) zərli, üstü güllü, fabrikin istehsalı olan qırmızı atlasdan tikilib. XIX əsrin axırlarında Qarabağda (Ağdamda) tikilən və gəlin

üçün nəzərdə tutulan köynəyin qolunun ağzı 3 sm. enində biləzliklidir. Qoltuqaltı xıştək sarı rəngli ipək parçadan qoyulmuş, yaxasına 2 cərgə qaragöz bafta tikilmişdir. Köynəyin yaxasında iki ilgək olsa da, düyməsi yoxdur. Digər bir qadın köynəyi (EF-7728) qırmızı rəngli zərxdən tikilmişdir. Köynəyin qolu qırçınlı, yaxası isə boyunduruqludur. Aşağı əmək hissədə – hər iki yanda çapığı (peş) var. Bu köynəyin qoluna ipək sapla “M.B.” hərfləri tikilib.

İstər muzeydə olan köynək nümunələri (EF-3015, 8466, 4465, 7273), istərsə də aparılmış etnoqrafik tədqiqatlar Azərbaycanın əksər bölgələrində gödək, tuniki formalı köynəklərin yayıldığını təsdiqləyir. Onların yaxa kəsiyi düz, qolları isə dirsəyə çatırdı. Lakin bəzi bölgələrdə bununla yanaşı, qolları biləyə qədər çatan və qırçın (nülufər) qollu köynəklər də yayılmışdır. Belə köynəklər əsasən Qarabağ, Gəncəbasar, Şəki bölgələri üçün xarakterik olmuşdur. Azərbaycanın Talış və Zaqatala bölgələrində, Naxçıvanın qərbində, Qazax və Qusar ərazilərində uzun əmək köynəklərdən də istifadə olunmuşdur [148, səh.175].

Azərbaycan qadın geyimlərinin böyük əksəriyyətini üst çiyin geyimləri təşkil etmişdir. Özünün növ müxtəlifliyi, forma və biçim gözəlliyi, əlvanlığı, bədənə kip oturması və simmetriya-harmoniya şərtlərinə ciddi əməl olunması baxımından bu geyimlər fərqlənirlər. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında onlarla belə çiyin geyimləri mühafizə olunmaqdadır. XIX-XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan qadınlarının sevimli geyimləri olan bu libas nümunələri ümumazərbaycan səciyyəsi kəsb etməklə, bəzi məhəlli-lokal spesifikasiya ilə də diqqəti cəlb edirlər. Belə üst geyim növlərindən biri arxalıqdır. Arxalıq qadınların milli libasları içərisində əsas yer tuturdu. Biçim tərzinə cəhətdən kişi arxalığı ilə eyni olan qadın arxalığı zəngin bəzəyi və yaxasının formasına görə ondan fərqlənirdi. Qadın arxalığı daha çox məxmər, daray, qanovuz, tirmə, zərxara və s. kimi bahalı parçalardan tikilirdi. Kəsiblər onu satından və qara lastikdən tikdirirdilər [77, səh. 88]. Abşeronda “don”, Qərb bölgəsində “küləcə” adlanan arxalıq qol, bel, yaxa kəsiklərinin quruluşuna görə bölgələr üzrə lokal xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Əmək quruluşuna görə arxalıq büzməli ətkli, zərif qırçın, qısa ətkli, boy-vəboy, yəni əlavə ətəksiz, eləcə də sıxıqlı; qol kəsiyi formasına görə uzun qollu və düz biçimli, çəpkən qollu, dirsəyə qədər düz, burdan aşağı qondarma qollu, nülufər qollu (yelpazəli); yaxa kəsiyinin formasına görə isə düzyaxa, düzbucaqlı, oymalı, meydan

yaxa, bəhləli olurdu [113, səh. 106]. Belə arxalıqlardan birinin (EF- 4423) üzü tünd bənövüş rəngli məxmərdən, astarı isə yaşıl rəngli, üstü qara güllü sətindən olmaqla, yaxa, qol, ətək yanlarına zərli bafta tikilmişdir. Qol ağzına məxsusi olaraq üç qat bafta əlavə olunmuşdur. Aran bölgəsində (Kürdəmir) kəndli məişətində istifadə olunmuş bu arxalığın ümumi uzunluğu 53 sm-dir.

Qadın üst geyimləri arasında arxalıq və çəpkənlə tipoloji oxşarlıq təşkil edən küləcə Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan, Qərb və digər bölgələrdə bayramlıq geyim dəstinin əsas tərkib hissəsi idi. Onun yaxa kəsiyi oval formada biçilir, yaxası boyaboy açıq olur, qolları düzdəmə tiki-lib, ensiz bilərzik (məcə) ilə tamamlanır, ətəyi xeyli uzun olub, gövdəyə büzmə edilərək tikilirdi. Küləcənin yaxası, bel kəsiyi, ətəyi, qollarının ağzı, tikmə sənətinin o dövr üçün son nailiyyəti hesab olunan güləbətın, muncuqlu pilək, məlilə tikmə, zəncirə, bafta, sərmə, qaragöz, buta, piləkli doldurma və düzmə, örtmə və s. ilə işlənirdi [113, səh. 108-109]. Bəzək elementlərinin sayının çoxluğunu, əlvanlığını, üstündə baharı xatırladan gül-çiçək təvsiirlərinin zənginliyini nəzərə alaraq küləcənin “güllüəcə” sözündən əmələ gəldiyini söyləmək mümkündür [34, səh.358]. Muzeydə bənövşə rəngli məxmərdən tikilmiş bir küləcənin (EF-7748) yaxa, əmək və qol ağzına xəz, astarına isə qoyun dərisi tikilmişdir. Ətəyinə və yaxasına tirmədən köbə verilmişdir. Uzunluğu 52 sm. olan bu küləcə “eşmək-küləcə” adlanır. Digər bir eşmək-küləcənin (EF-6120) üzü tünd zoğalı məxmərdən, tikilmiş, qol ağzına, yaxasına, ətəyinə xəz tutulmuşdur. Astarının kürəyi quzu dərisindən, bel hissəsi isə xəzdəndir. Qol ağzına, boynuna tirmə parçadan köbə verilmişdir. EF-5795 sayılı eksponat da eşmək-küləcəyə aiddir. EF-2053 sayılı küləcə isə tünd qırmızı rəngli məxmər parçadan tikilməklə, astarı cəhrayı rəng parçadandır. Qolları dirsəyə qədər olan küləcənin beli büzməli tikilmişdir ki, bədənə kip otursun. Buraya verilmiş bəzək elementləri bel tikişlərinin üstünü basdırmışdır.

Küləcənin ətək yanında iki cib qoyulmuş və kənarları zəncirə ilə işlənmişdir. Küləcənin üstü butaşəkilli və səkkizguşəli ulduza bənzər bəzəklərlə nəfis işlənmişdir. Ətək, yaxa və qol ağzında bu bəzəklər növbələşdirilmişdir. Ətəkdə iki böyük butanın içərisində “dibçəkdə gül” stilizə edilmişdir. XIX əsrdə tikilən və Qarabağ bölgəsinə aid edilən bu küləcənin ümumi uzunluğu 68 sm., çiyni 29 sm., beli (ətəyi) isə 35 sm.-dir.

Çəpkən də bəhs olunan dövrdə ailə məişətində geyilən və başlıcası, mərasim geyimi sayılan geyimlərin bir növü olmuşdur. Gövdəsi qəhvəyi rəngli iri damalı çitdən, qolları zərbutalı 8 rəng xara ipək parçadan tikilən bir çəpkənin (EF-4597) ətrafına zəncirə, qaragöz bafta tikilmişdir. Qolunun astarı çitdən, ətəyi və yan hissəsi bənövşə rəngli fay parçadan və qara sətindən kombinə edilmişdir. Qolunda qırmızı qaytana taxılmış metal düymə vardır. Astarı qırmızı damalı çitdir. Üz və astar arasına nazik pambıq döşənərək sıyrılmışdır. Moruq rəngli zərxcara parçadan tikilən digər bir çəpkənin (EF- 5813) üstünün gülləri sarı, yaşıl və göydür. Astarı sarı rəngli bezdəndir. Yaxa, qol və ətəyinə sarı rəngli bafta tikilib. Qol, ətək və yaxasında qara fay parçadan köbə salınmışdır. Xatırladaq ki, Muzeydə mühafizə olunan əksər çəpkən nümunələri kəmxə adlanan parçadan hasilə gətirilmişdir.

Qadın üst geyimlərindən biri də ləbbadədir. Gəncəbasar, Bakı, Şirvan, Qərb və Şəki bölgələrində geniş yayılmış ləbbadəni (bəzən əhali arasında ona “lavada” da deyilir) iki qabaq (döş), bir arxa (kürək) və iki qoldan ibarət biçir, içərisinə nazik yun və yapambıq döşəməsi qoyur, astar çəkərək sıırırdılar. Onun yaxası açıq olur, çarpaz (çarışqa, car-car) vasitəsilə düymələnir, iki ətək yanlarında çapıq qoyulurdu. Muzeydə mühafizə olunan belə ləbbadə nümunələri (EF-7922, 8166, 8209, 8374, 8167 və s.) bu geyim nümunəsi haqqında ətraflı mülahizələr yürütməyə imkan verir.

Bütün bunlardan başqa muzeydə qadın üst geyimi olan sıırıqlı (EF-7725), kürdü (EF-4405, 7933, 7966, 7991, 5880, 5881, 5911 və s.), baharı (EF-5919) və s. də mühafizə olunmaqdadır ki, bun-

lar əhalinin ailə məişətində geyilən gündəlik və mərasim geyim növlərinə aid edilir. EF-4629 inv. saylı eksponatda Azərbaycan qadınının milli geyimdə təsviri verilmişdir. Burada milli geyimlərimizin əksəriyyətinə təsadüf edirik. Şəkil böyük ədib M.F.Axundovun nəvəsi Dilşad Mirzə Mustafa qızı Axundovaya məxsusdur. O, 1889-91-ci illərdə Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Tiflis qız məktəbində təhsil almış, şəkil də o zamanlar çəkilmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan və şairə Xurşid Banu Natəvana aid edilən geyim növləri – tuman və üst geyimi arxalıq da yüksək təbəqə qadınlarının məişət tərzindən soraq verir (EF-3476, 3475).

Milli geyimlərin bir qismini də bel geyimləri – tuman, cüt-balaq və ya taylı tuman təşkil edir. Muzeydə 80-ə qədər tuman nümunəsi qorunub saxlanmaqdadır. Qadın üst tumanı xıştəksiz (miyançasız) tikilməklə, iki variantda – büzməli və qırçınlı hazırlanırdı. Onlar 6-12 taxtadan ibarət biçilib tikilir, bəzən bir neçəsi üst-üstə geyilirdi. Əhali arasında ara tumanı (EF-8004), yorğan tuman və don adlandırılan geyim növləri geniş istifadədə olmuşdur. Tumanın başı büzülərək (çinlənərək) 5-6 sm. enində olan nifəyə tikilirdi. Nifədən keçirilən ucu qotazlı ipək tumanbağı ilə tuman belə bağlanırdı. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, muzeydə ağacdən və ya sümükdən düzəldilmiş çoxlu miqdarda tumanbağı milinin, eləcə də tumanbağlarının (EF-4513, 7803, 7805, 4665, 7717, 7735, 7768, 7769, 2237, 2881, 8174, 8495 və s.) olması Azərbaycan ailə məişətində tumanlara tələbatın nə qədər böyük olduğunu göstərir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında saxlanan tumanlardan biri (EF-4523) tirmə şaldan, əsası qırmızı, üzəri butalı və nəbatı naxışlı, müxtəlif rəngli, iri və xırda kəsik parçalardan tikilmişdir. Tumanın belindəki qatlara ensiz nifə tikilmişdir. Digər bir tuman (EF-4623) üstü güllü zərli parçadan tikilmiş, belinə qəhvəyi rəngli atlasdan köbə verilmişdir. Ətəyində gümüşü, ensiz sarıma qaytan vardır. Beş taxtadan ibarət olan tuman XIX əsrin sonunda Şamaxıda

geyilib. Etnoqrafiya fondunda olan digər qadın tumanları da (EF-7861,7724, 8961, 3921, 2252 və s.) xalq məişətində həm gündəlik, həm də mərasim geyimlərinin tərkib hissəsi kimi XX əsrin 50-ci illərinə qədər istifadədə olmuş, sonralar yeni geyim növləri tərəfindən məişətdən çıxarılmışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Azərbaycanın milli azlıqlarına – Quba tatlarına məxsus olmuş geyim nümunələri də qorunub saxlanmaqdadır. Bunların içərisində “bulşei” adlanan müasirləşdirilmiş don (EF-4385), “qoboycuri” adlanan don (EF-4386, 4387), “şei” adlanan üst köynək (EF-4388), “şovel” adlanan cütbəlaq (EF-4389) xüsusilə maraqlıdır. Bu geyimlər biçim tərzinə və tikij texnologiyasına görə ümumazərbaycan qadın geyimlərindən fərqlənirlər.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan qadın baş geyimləri tipoloji xüsusiyyətlərinə, formasına və gəzdirilmə tərzinə görə geymə (qoyma) və bağlama(örtmə) olmaqla iki qrupa bölünür. Adətən, geymə (qoyma) qadın baş geyimlərinə təsək (çəpçik, düyməcə), araqcın, çutqu (tülü) və dingə; bağlama (örtmə) baş geyimlərinə isə müxtəlif ölçü və adlı ləçəklər, çalmalar, kələğayılar, şallar, örpəklər, eləcə də niqab, rübənd, çutquqabağı, duvaq və s. aid edilir [110, səh. 41-42; 115, səh. 134].

Muzeydə saxlanan bu baş geyimlərinin bəzilərinin etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar verməyə çalışacağıq.

Azərbaycanda geniş yayılmış və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında da əksəriyyət təşkil edən qədim baş geyimlərindən biri araqcın olmuşdur. Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Qərb bölgələrində təsək, papaq, çəpçik, qaysava və s. adlandırılan araqcının sayı və işləməli formaları xalqın geniş istifadəsində olmuşdur. [110, səh. 42; 51, səh. 149-150; 77, səh. 91-92; 145, səh. 94]. Muzey materialları içərisində isə işləməli (bəzəkli) araqcınlar daha çoxluq təşkil edir. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, saçların cığa və birçəyi üstündə telbasan rolunu oynayan araqcın

“baş paltarı” dəstləri içərisində mühüm element kimi əsas yer tutur, onun qız üçün gələn nişan boğçası içərisində olması vacib şərt sayılırdı [77, səh. 91-92; 110, səh. 42-43]. Bəzəkli qadın araqçınlarının Qərb bölgəsində “inci” və “qaysava təsək” kimi iki forması geniş yayılmışdı [106, səh. 37].

Bəzi elmi-etnoqrafik ədəbiyyatlarda müəlliflər araqçınla təsəyi eyniləşdirirlər. Əslində, təsək yarım dairəvi formada, aşağı hissəsi büzməli, yuxarı hissəsi açıq tikilirdi. Təsək, əsasən saçların düzümünü qorumaq funksiyasını yerinə yetirirdi. Muzeydə saxlanılan təsəklərdən biri (EF-6550) üzü dama-dama sətindən, astarı ağ-qara güllü çitdən tikilmiş, ətrafına bafta düzülmüşdür. Araqçın, adətən, dairəvi və düzbucaqlı formada biçilib-tikilir, sağanaqdan, təpə dairəsindən və qübbədən ibarət olurdu. Araqçının yan dairəsi və qübbəsi buta, sarma bafta, ulduz, əsrəfi, ay-gün, qönçə çiçək, zəmirə, bababörkü, merişka, güləbətın və b. bəzəklərlə mükəmməl işlənir, bəzən hətta pələk düzgüsündən də istifadə edilirdi. Muzeydə saxlanılan yun tirmə şaldan tikilmiş bir araqçının (EF-3223) qübbəsində (tərkində) güləbətın sapla altı ədəd quş təsviri həkk olunub. Həmin təsvirlər ayaq hissədə bir-birilərinə bənd edilmişdir. Yan hissəsinə güləbətın sapla ağ

ipək sapların bir-birini əvəzləməsi üsulu ilə tikmələr salınmışdır. Sağanaq çevrəsi ağ və qara saplarla işlənən, astarı çitdən hazırlanan bu qadın baş geyimi XIX əsrə aiddir. Qadın araqcınları, bir qayda olaraq, məxmər, tirmə, zərxara, şal, atlas və b. parçalardan tikilər, başda möhkəm dayanması üçün çəngəlli çənəbəndlə təchiz olunardü.

Araşdırmalar göstərir ki, araqcın XVI əsrdə də çox yayılmış qadın baş geyimlərindən olmuşdur. Qadın araqcınları daha mürəkkəb olub, arxa tərəfdən qəşəng, uzun torba ilə birləşdirilirdi. Qadınlar hörüklərini qoymaq üçün bu torbadan istifadə edirdilər. Dövlətli qadınlar belə baş geyimlərini qızıl və yaxud başqa qiymətli metallardan nazik hörmə şəklində düzəltərək geyirdilər. Belə araqcınlarda artıq, torba olmazdı. Bunun əvəzində papağın arxası hörük kimi uzadılıb yuxarı qaldırılırdı [103, səh. 42]. Buradan məlum olur ki, vaxtilə araqcın və çutqu baş geyimləri bir element təşkil etmiş, sonralar zaman-zaman baş geyimlərində özünü göstərən keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində çutqu araqcından ayrı şəkildə, müstəqil baş geyimi kimi formalaşmışdır. Artıq XIX-XX əsrin əvvəllərində çutqu müstəqil baş geyim növü kimi işlənmiş, qadının saç hörüklərini naməhrəm nəzərlərdən qoruyan xüsusi baş geyimi olmuşdur. Hətta çutqu bir çox hallarda elə araqcını əvəz etmişdir, belə ki, başa çutqu geyiləndə araqcına lüzum olmamışdır. Etnoqrafik ədəbiyyatda çutqunun tam elmi təsviri verilmişdir: “Azərbaycanın şimal və şimal-şərq bölgələrində geniş yayılmış bu geyim növü (çutqu – G.H.) qadının saçlarını və hörüklərini içərisinə qabqardığı ayağı açıq torbanı xatırladır, həm gigiyenik, həm də əməli mahiyyət daşımaqla, qadın görkəminə xüsusi gözəllik verirdi. Başa çutqu geyildikdə, təsək qoyulmazdı. Çutqunun həm gündəlik, həm də bayramlıq növləri olurdu. Astarlı tikilən çutqunun başa geyilən hissədə tikişi 15-18 sm. ölçüdə açıq saxlanılırdı ki, geymək asan olsun. Ayaq hissəsi saçaqlı (pürçümlü) hazırlanır, baş hissədə isə kəməçiklərinə qotazlı qaytan bağlanırdı. Bir qayda olaraq, saçlara (hörüklərə) geyilən

çutqunun qaytanları ya boğazın altında, ya da alında bağlanırdı. Alının üstündə çutqunun görünən hissəsinə “çutquqabağı” tutulurdu. Adətən, çutquqabağı məxmər və tafta ilə, eləcə də gümüş və qızıl kəsmə bəzəklərlə işlənirdi. Bayramlıq qadın çutqusunu bahalı ipək parçalardan hazırlanırdı, rəng parlaqlığı ilə (qırmızı, yaşıl, sarı, göy və s.) seçilirdi. Şəki etnoqrafik bölgəsində, eləcə də Qax rayonunun azərbaycanlı və saxur əhalisi arasında qadın çutqusunu “tülü” adı ilə məlum idi. Çutqunun özü və çutquqabağının bəzək elementləri görünsün deyər, çox zaman onun üzərindən zərif işləməli cuna (püstumari cuna, misqalı cuna) çəkər, tor örpək örtər və ya narın toxumalı kəlağayı bağlayardılar” [77, səh. 91; 145, səh.97-98; 51, səh. 150; 113, səh.112].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan eksponatlar içərisində qadın baş geyimlərinin bir elementi olan çutqunun müəyyən bir qismi vardır. Onlar hazırlandığı parçanın materialına, ölçüsünə, bəzək elementlərinə və rəng çalarlarına görə bir-birindən fərqlənilir. Belə çutqulardan biri (EF-7727) çəhrayı rəngli xara parçadan uzunsov formalı tikilmişdir. Çutqunun hər iki baş tərəfinə qaragöz bafta, bir başına ensiz gümüşü bafta, o biri başına isə enli qızılı bafta toxunmuşdur. Çutqunun üzərinə ipək sapla “M.B” hərfləri tikilmişdir. Görünür, bu çutqu sahibinin adı və soyadını göstərən işarələrdir. Digər bir çutqu nümunəsi (EF-8211) tünd qırmızı rəngli xara parçadan düzbiçimli tikilmişdir. Çutqunun hər iki baş tərəfinə enli zərbafta, bir başına isə əlavə zərbafta və bağlamaq üçün qırmızı lent tikilmişdir. Qara-qırmızı xaradan tikilmiş bir çutqunun (EF-6399) üstündə 10 ədəd çaxma sarı metal pilək düzülmüş, astarı çitdən hazırlanmışdır. Görünür, bu çutqu Şirvan bölgəsində istifadə edilmişdir. Çünki, etnoqrafik tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, Şirvan çutqularının uzunluğu hətta 0,9-1 m-ə qədər çatırdı [145, səh. 97]. Çəhrayı rəngli daray parçadan biçilib-tikilən digər bir çutqunun (EF-7162) aşağısında saçaqlı zəncirə, yuxarisında isə özündən bağı vardır.

Muzeyin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan qadın baş geyimlərinin böyük əksəriyyətini örtmə (bağlama) baş geyimləri təşkil edir. Bu baş geyimləri içərisində kəlağayıları xüsusilə qeyd etməliyik. Maraqlı haldır ki, muzeydə kəlağayı toxuyan dəzgah nümunəsi mühafizə olunmaqdadır (EF-6186). Qoz və palıd ağaclarından hazırlanmış bu ağac dəzgah tərəkən, yerbənd, şüldür, şana, hərəmə, nırə, külkə-bağara və s. hissələrdən ibarətdir. Etnoqrafik materiallar sübut edir ki, şərbafıq (ipək parça toxuculuğu) sənətinin bir qolunu təşkil edən kəlağayı istehsalı Azərbaycanın Şamaxı, Nuxa, Naxçıvan, Gəncə və Təbriz şəhərlərində, eləcə də Şamaxının Basqal, Mücü və b. kəndlərində geniş yayılmışdır [77, səh. 93; 67, səh. 819].

Şəki Məşhur coğrafiyaşünas H.Z.Şirvaninin məlumatlarına görə XVIII əsrin 90-cı illərində Şamaxıda 1500 toxucu dəzgahı fəaliyyət göstərmişdir [11, səh. 20]. XIX əsrin əvvəllərində tər-

tib edilmiş bir mənbədə isə oxuyuruq: “Şirvan xanlığı özünün naxışlı “darayı” və “kəlağayları” (basma naxışları olan parçalar), ipək örtükləri, cecimləri (möhkəm parça materialı) və digər əlahiddə gözəl parçaları ilə şöhrət qazanmışdı” [158, səh.217; 88, səh. 74]. Muzeydə kəlağayılar üzərinə basma naxış salınmasında istifadə olunan çoxsaylı və çoxçeşidli, müxtəlif bəzək ornamentlərinə malik olan şamp-möhürlərin - basma naxış salan alətlərin olması da (EF-2756-2769; 2780-2823) sübut edir ki, Azərbaycanda kəlağayı istehsalı XIX-XX əsrin əvvəllərində rəvan sürətlə inkişaf etdirilmişdir. Bu qəlib və ya şamp-möhürlərin 60 ədədini kirovabadlı (gəncəli – G.H.) usta Məhəmməd Molla Abbas oğlu Abdullayev hazırlamışdır. Bu qəliblər Azərbaycan xalq naxışlarının gözəlliyini, incəliyini, müxtəlifliyini (çiçək haşiyə, yarpaq haşiyə, quyruq haşiyəsi, ürəkgülü, künc paxlava, badam buta, köbək dövrəsi, şah buta və ya balaca buta və s.) və ustaların böyük qabiliyyətə malik olmasını göstərən maddi-mədəni fakt kimi də qiymətlidir [67, səh. 820-822]. “Burada (Azərbaycanda – G.H.) yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli kəlağayılar daha geniş yayılmışdır. Həm yerli kустar istehsalə məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bəsqal kəlağayıları, həm də gətirilmə kəlağayılar (qonşuçatlardan, saçaqlı, güləngi, bağdatı, heratı, hələbi və s.) varlı qadınların gündəlik geyim dəstlərində, yoxsulların isə bayramlıq (boğçalıq) paltarları içərisində əsas yer tuturdu [113, səh. 113]. Muzeyin kolleksiyasında olan kəlağayılardan biri XIX əsrdə Gəncədə istehsal olunmaqla, yerliyi qara rəngli ipəkdən hazırlanmış və üzərinə güllər basılmışdır. Ətrafında haşiyəsi olan bu kəlağayının ölçüləri 160 x 157 sm.-dir.

El adətincə, gəlin köçən qızların başına kəlağayıdan çalma bağlayırdılar. Belə kəlağayı-çalmalardan birinin (EF-6319) üzəri bənövşəyi, sarı, yaşıl və moruq rənglərində boyadılmışdır. Varlı qadınların baş geyimləri dəstində “heratı” kəlağayılar xüsusilə üstünlük təşkil edirdi. Adətən təsəyin (araqcının) üstündən örtülən belə kəlağayını diaqonalı boyunca qıyğac edir, uclarını boğaz altında çalkeçir edərək kürəyə atırdılar. Muzeydə mühafizə olunan belə bir “heratı” kəlağayı (EF-9321) XIX əsrə aid olub, ipək toxunuşludur, yerliyi tünd qara, üzərində qırmızı və ağ rəngli buta ornamentli basma naxışlar həkk olunmuşdur.

Xanlıqlar dövrünün baş geyimlərindən bəhs edən sənətşünas S.S.Dünyamalıyeva qeyd edir ki, bu dövrdə eyni zamanda üç baş geyimi geyilirdi: birinci cuna (və ya kətan), ikinci kəlağayı, üçüncü ləçək (və ya qəsabə, sərəndaz, zərbaf). Kəlağayının əlvan rənglərinə üstünlük vurulirdi. Ləçəyin kəlağayının üstündən bağlanmasına da təsadüf edilirdi. Bu zaman ləçək saçaqlı da ola bilərdi. Ləçək üçkünc olurdu. Bu məqsədlə çarqatdan da istifadə edilirdi. Qiymətli parçalardan tikilən dördkünc çarqatın uzunluğu qəddə bərabər idi. Üstdən sərəndaz, zərbaf, qəsabə kimi qiymətli parçalardan örtük salınardı. Sərəndaz, zərbaf, qəsabə qızılla, zərlə toxunmuş parçadan tikilirdi. Başa örtüləndə sərəndazın

ətəyi gərdənə (belə) qədər olurdu. Soyuq havalarda bütün bu geyimin üstündən şal salırdılar (tirmə şal, kəşmiri şal, təbii yundan əldə toxunmuş şal) [34, səh. 268]. Xatırladaq ki, qadın baş geyimlərində bu cür hal XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında saxlanan, yaşıl və sürməyi rəngli, ipək saplardan tor toxunuşlu, ətrafın-da həmin saplardan saçaqları olan “düşbərə örpək” (EF-7825); açıq-qəhvəyi rəngli, özündən gülləri olan ipək parçadan tikilmiş, ətrafında qəhvəyi rəngli ipək saçağı olan “əsməşal örpək” (EF-7905); yerliyi qırmızı, çəhrayı damalı, üstü sarı haşiyəli qaz-qaz parçadan tikilmiş, qırmızı və sarı saçaqlı, “naz-naz örpək” (EF-7704); qırmızı ipəkdən, üzərində qızılı qüləbətin sapla nəbatı naxışlar salınmış, ətrafına qırmızı saçaqlı bafta tikilmiş, “zəki” və ya “zəkiyyə örpək” (EF-5906); ağ ipək sapdan tor toxunuşlu, üzərində öz sapından haşiyəsi olan, doldurma toxunuşlu güllər və yarpaqlarla işlənən, saçaqları olan “Yusif-Züleyxa örpək” (EF-7666) və b. qadın baş geyimlərinin zənginliyini və çoxçeşidliliyini təsdiqləyən qiymətli maddi mədəniyyət nümunələridir. Bu qadın baş geyimləri tranzit ticarət vasitəsilə əsasən Rusiya şəhərlərindən Azərbaycana gətirilirdi.

Muzeydə qadın baş şallarının da müxtəlif çeşidləri nümayiş etdirilməkdədir. Buradakı bir tirmə şalın (EF-5888) yerliyi qırmızı, üstü müxtəlif rəngli stilizə edilmiş buta naxışlarından toxunubdur. Tovuz rayonun Düzqırıqlı kəndində yaşamış Xanım Alıqızının şəkli XX əsrin 60-cı illərinə aiddir. Burada onun başındakı saçaqlı şal o dövr xanımların gündəlik geyim dəstinin vacib elementi idi. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, kустar üsulla yerli karxanalarda toxunan kvadratşəkilli baş şalının kənarları, adətən saçaqlı olurdu. “Qafqaz” qəzetində dərc olunmuş bir məlumatda XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəza-

sında 500 ədədə qədər yun şal toxunduğu qeyd olunurdu. Onu soyuq havalarda evdən çıxarkən başa örtürdülər. Bundan başqa, dağ kəndlərində yaşayan əhaliyə dəvə yunundan toxunmuş baş şalı da yaxşı məlum idi. Lakin o, bəla qiymətləndirildiyindən, geniş yayılmamışdı. Azərbaycanda istehsal olunmayan belə baş şalını bazarlarla sıx əlaqə saxlayan varlıların qadınları örtürdü [110, səh. 47-48].

Bəzən başa təsək qoyulandan sonra və yaxud da başa kəlağayı örtüləndən sonra onun üstündən ləçək bağlanırdı. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX əsrdə Azərbaycan bölgələrində qadın ləçəklərinin müxtəlif növlərindən (qaşbənd, qıyqac, çikilə, xınabənd, pelandı, qıymaça, qadar, burma, qəmzə, çalma) istifadə olunurdu [145, səh. 101; 113, səh. 114].

Bağlama (örtmə) qadın baş geyimləri içərisində rübənd də özünün əməli əhəmiyyətinə və qoruyucu xüsusiyyətlərinə görə mühüm olmuşdur. Rübənd şəhərdə yaşayan kübar qadınlara məxsus baş-üz geyimi olmuş [167, səh. 124], fars mənşəli sözdür, “ru”-üz, “bənd”- bağlamaq, yəni üzü bağlamaq deməkdir. Buna görə də rübənd üzü kənar nəzərlərdən qoruyan bir geyim vasitəsi (ələvəsi) kimi düşünülmüşdür. Rübəndlərin böyük əksəriyyəti ağ parçadan hazırlanır, göz üçün nəzərdə tutulmuş tor-şəbəkə hissəsi isə ağ ipək saplardan hörülürdü [155, səh. 198].

Muzeydə saxlanan belə rübəndlərdən biri (EF-4715) yeri sürməyi rəngli, üstü nəbatı və buta naxışlı tirmədən olub, yuxarı hissəsində görmək üçün gümüşü güləbətin sapla kəsib sökmə tor tikilmişdir. Digər bir rübənd nümunəsi (EF-8402) ağ pambıq parçadan dördbucaqlı formada biçilib tikilərək bir başına sarı rəngli ipək sapla həndəsi naxışlı tikmə salınmış və gözcük üçün tor toxunmuşdur. Rübənd kvadratşəkillidir (108 sm. x 108 sm.). Şəkili xanıma məxsus olan bir rübənd (EF-2494) ağ pambıq parçadan hazırlanmış, üzərinə ipək sapla həndəsi naxışlar salınmışdır. Rübəndin ətrafı kətan parça ilə köbələnmişdir.

Bəzən kübar cəmiyyətə məxsus şəhərli qadınlar öz rübəndlərini bahalı ipək parçalardan hazırlatdırır, üzərini bəzətdirir, hətta tor hissəsini güləbətin saplarla işlətdirir və pilək düzdürürdülər. Muzeydə belə bir rübənd nümunəsi də vardır (EF-7546). Bu rübənd çəhrayı rəngli qanovuz parça üzərində nəbati və həndəsi pilək tikməlidir. Rübəndin tor hissəsi güləbətin sap və piləklə bəzədilmişdir. Onun ələyinə güləbətin saçaq, baş tərəfində isə iki qarmaq vardır. Qarmağın birinin üstündə hətta qırmızı qaş da vardır.

Örtmə baş geyimləri içərisində duvağın da öz yeri vardır. Duvaq, bir qayda olaraq, gəlin geyim dəstində mühüm element hesab olunur. Bu baş örtüyünün adına “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında rast gəlinməsi ondan istifadənin qədim tarixi olduğunu təsdiqləyir [39, səh. 78]. Muzeydə olan belə duvağın biri (EF-7823) çəhrayı rəngli miləmil qaz-qazı parçadan hazırlanmış, üzərində xırda və iri ölçülü butalar vardır. Üç hissədən ibarət olan digər bir rübənd (EF-7929) qırmızı qaz-qazı parçadan dördbucaqlı formada tikilmiş, bütöv səthi müxtəlif rəngli ipək saplardan toxunmuş butalarla bəzədilmişdir.

Örtmə (bağlama) geyimlərinin bir qismini də çarşab və çadralar təşkil edir. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, biçim tərzinə və tikiş texnikasına görə Azərbaycanda çarşabın iki forması - yarımdairəvi oval və düzbucaqlı geniş yayılmışdır. Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələri üçün xarakterik olan yarımdairəvi oval çarşab başa salındıqdan sonra boğazın altından keçirilən qaytanla bağlanırdı. Ordubad bölgəsində belə çarşab – “yapıncı çarşab” adı ilə məlum idi. Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Naxçıvan, xüsusilə Ordubad etnoqrafik bölgələrinə düzbucaqlı biçimli çarşaba üstünlük verilirdi. Xalq arasında onlar “məfrəş çarşab”, “qutu çarşab”, “madam məfrəş” və “keçi məfrəş” kimi tanınırdı [145, səh. 103-104; 113, səh. 115].

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan qadın baş geyimlərinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılması sübut edir ki, Azərbaycanda zaman-za-

man bu baş geyimlərinin çoxlu çeşidləri yaranıb məişətə daxil olmuş, xalqın baş geyimlərinə olan tələbatını yetərincə ödəmişdir. Azərbaycan qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini, estetik və bədii zövqünü, sosial mənsubiyyətini əks etdirən bu baş geyimlərinin çoxu XX əsrin əvvəllərinə qədər məişətdə istifadədə olmuş, onların geyim dəstlərini tamamlamışdır.

Müasir dövrümüzdə çarşablardan demək olar ki, istifadə edən çox az xanım tapılar. Bakının Nardaran qəsəbəsində isə bu adət dini inamla əlaqədar olaraq müəyyən qədər qorunub saxlanılmaqdadır. Cənubi Azərbaycanda isə həm dövlətin (İran İR-GH) qoyduğu rəsmi qaydalardan, həm də yaşlı adamların dini inanclarından dolayı çadra geyim elementi öz mühafizakarlığını itirməmişdir. Lakin gənclər arasında artıq zorakılıq halı kimi qəbul edilən baş örtüyü və çadraya qarşı 2022-ci ilin payız fəslində bir neçə ay davam edən etiraz aksiyaları heç bir dəyişikliyə səbəb ola bilmədi.

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının ayaq geyimləri corab, badiş, çarıq, başmaq, şətəl, çust, nəleyin, məst, dabanlı uzunboğaz və yarımboğaz çəkmə, quşkeçən, kəlik, şap-şap, sürütmə, çəkəkək və s-dən ibarət olmuşdur [113, səh. 115-118]. Qadın corabları əsasən ipək və bir qayda olaraq, yun ipdən gəbə toxunuşlu olmuşdur. Muzeyin eksponatları arasında çox maraqlı və diqqəti cəlb edən ayaq geyimləri vardır. Onların arasında inventar kitabda “türk ağac tufli” adlandırılan 2 dabanlı başmaq, XVIII əsrə aid dəmir çarıq (EF-5182), XIX əsrə aid qırmızı başmaq (EF-3449), keçə çəkmə (EF-224) və digərlərini göstərmək olar. Qadın başmaqları içərisində XIX əsrə aid altı aşılannmış gön, üstü isə güləbətin tikmə, yaşıl, qara, qırmızı, firuzəyi rənglərdə toz muncuğu ilə tikilmiş, gül və yarpaqlarla bəzədilmiş başmaq daha çox diqqəti cəlb edir (EF-4382). Başmağın içəridən ayaqaaltı hissəsi tumacandır. Daban tərəfdə dairəvi, pəncə tərəfdə isə romb şəklində çevrələmə bürünc mıxlar çalınıb. Muzeyə təhvil verərkən sahibinin dediyinə görə, başmaq onun nənəsi, məşhur Azərbaycan

şairəsi X.B.Natəvana məxsusdur və tikməsinə də onun özü tikmişdir. Başmaq 1957-ci ildə X.B.Natəvanın nəticəsi Soltanova Asya Cabbar qızından alınmışdır.

Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Xurşidbanu Natəvan dövrünün görkəmli şairi, ziyalısı, ictimai xadimi olmaqla yanaşı, həm də gözəl rəssam və sənətkar idi. O, bədii tikmə sənəti olan güləbət, təkəlduz, pələk tikmə ilə çoxlu sayda əl işləri hazırlamışdır. Geyimlərinin demək olar ki, çoxunu özü tikirdi. Natəvanın hazırladığı sənət nümunələri dünyanın bir çox muzeylərində, Rusiyanın Dövlət Ermitajında sərgilənməkdədir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Xan qızına məxsus olan sətir xurcun, güləbət tikməli Quran qabı, muncuq düzməli başmaqlar, nımtənə, ipək arxalıq, tuman, zərxara köynək, ipək sapla işlənmiş təkəlduz tikməli köynək və s. nümunələri saxlanmaqdadır. Təqdim olunan tənəkə kisəsi (EF-7316) də Natəvanın əl işidir. Üzərində güləbət və ipək sapla işlənmiş bu eksponat təkəlduz tikmə sənətinə aid ən gözəl nümunələrdəndir.

Daha çox Şəki, sonra Şamaxı, Bakı, Şuşa, Təbriz sənətkarlarının işlətdiyi bu tikmə növü orta əsrlər Azərbaycanın ənənəvi məişət mədəniyyətinə məxsusdur. Əvvəllər emalatxanalarda kişilər tərəfindən tikilən “təkəldüz” ifadəsi texnikasına görə “tək əllə düz” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Muzeyin qiymətli eksponatlarından biri də uzunboğaz qadın çəkməsidir (EF-3012). Qırmızı məxmərdən və göz oxşayan ipək astardan tikilən çəkmənin kənarları palıdı rəngli qaytanla işlənib. Qırmızı məxmərin üzərində güləbətinlə bitki ornamentləri işlənib. Çəkmənin ayaqlığı xırda mıxlarla bərkidilib, dabanı zərif və alçaqdır, altına nal vurulmuşdur. Çəkmə güləbətin tikmə üsulu ilə bəzədilib. Hündürlüyü 45 sm. olan çəkmənin burun hissəsi yuxarı qatlanıb. Digər bir uzunboğaz qadın çəkməsi (EF-2623) qırmızı mahuddan tikilib, üzəri müxtəlif rəngli saplarla bitki ornamentləri ilə bəzədilib. Astarı zolaqlı çitdəndir, pəncə

və dabanı yaşıl rəngli dəridəndir. Dabanına nal vurulmuşdur. İnventar kitabındakı qeydlərdən aydın olur ki, əvvəllər belə çəkmələri Gəncə qadınları adətən toylarda və yaylaq köçü zamanı geyərmişlər (Bax:-13 sayılı inventar kitabı). Şəhər mühitində qadınlar daha çox çust, məst, başmaq və nələyin geyməyə üstünlük verərdilər ki, bunların da nümunələri muzeydə qorunmaqdadır.

Xalqımızın gündəlik və mərasim geyimlərinin bir hissəsini də kişi geyimləri təşkil edir. Ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə Ümumqafqaz səciyyəsi daşımaqla, alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxalıq, içlik (canlıq, cıltka, pambıqlı), çuxa, kürk, yapıncı, eləcə də müxtəlif adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət olmuşdur [8, səh. 118]. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanan kişi geyimlərinin böyük əksəriyyəti arxalıq və çuxalar təşkil edir. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, həm gündəlik, həm də xeyir-şər paltarı hesab olunan arxalıq Azərbaycanda yaxasının quruluşuna görə döşüaçıq, önürlü (çarpaz və ya aşırma, döş yaxası iki sıra düyməli), önürsüz (döş yaxası bir sıra düyməli və ya düzyaxa); qollarının biçiminə görə bütöv, atmaqol və qolçaqlı; əmək quruluşuna görə isə büzməli və çinli (kəmərcin) kimi variantlarda biçilib-tikilmişdir [8, səh. 122]. Abşeronda “don” adlanan arxalıq, eyni adla, bəzən də “beşmet” və “zəpun” adı ilə Şərqi Avropa, Volqaboyu, Qafqaz, Sibir tatarları, Qabaq və Mərkəzi Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdır [180, səh. 25]. Yuxarıda qeyd etdik ki, muzeydə bir neçə arxalıq nümunələri saxlanır (EF-5062, 838, 1336, 1144, 45, 56, 2203 və s.). Bunların əksəriyyəti qolçaq qollu, boyunduruqlu, döş yaxası iki cərgə düyməli arxalıqlardır. Ailə məişətində daha çox istifadə olunan arxalıq köynəyin üstündən geyilər, mötəbər şəxslər, tacir və baqqallar onun üstündən qurşaq dolayar, kasıblar qayış-kəmər, varlılar isə gümüş təkbənd bağlayardılar.

Kişi geyimlərinin bir qismini də çuxalar təşkil etmişdir. Onlar da əmək formasına görə bürməli (kəmərçin), çinli (kahlı) və bürməli-çinli; qol yerinin formasına görə qoltuqlu və qoltuqsuz (atmaqol) variantda biçilib-tikilmişdir. Oyma yaxalı, döş hissəsinə vəznələr qoyulan çuxalar daha baha qiymətləndirilmişdir [8, səh. 124]. Muzeydə həm də çuxa nümunələri qorunur (EF-472, 703, 8641, 3171, 6632, 4068 və s.). Belə çuxalardan biri (EF-8641) dəzgahda toxunmuş qara rəngli şaldan tikilmişdir. Çuxanın beli kəsik və çinlidir. Döş hissəsində hər iki tərəfdə vəznə-patrondaş yerləri qoyulub. Çuxanın uzun qolu biləyə qədər çatır və burada genəlik. Onun həm qolunda, həm də əmək yanlarında çapıq qoyulmuşdur. Belə qədər astarı sətindən olan çuxanın uzunluğu 120 sm-dir. Vəznəli çuxalar adətən XVII-XVIII əsrlərdən sonra kişilərin geyim dəstinə ənənəvi olaraq daxil olmuşdur. Adətən odlu silah gəzdirən kişilər sinələrində daim patrondaş saxlayardılar. Necə ki, atalar misalında deyiblər “Ehtiyat igidin yaraşığıdır!”. Həm ehtiyat məqsədilə patrondaş qoymaq üçün, həm də yaraşıq üçün çuxaların sinəsinin hər iki tərəfində belə dekorlardan istifadə edərildilər.

Azərbaycanda kəmərbəstə, xan şalvarı, molla şalvarı, toy şalvarı, musurmanı şalvar, urusu şalvar olmaqla çoxlu şalvarlardan istifadə edilmişdir. Bunlardan biri (EF-706b) şaldan tikilməklə, uzunluğu 94 sm-dir. Burada boz rəngli kətandan tikilmiş və uzunluğu 1 m. olan şalvar nümunəsi də vardır (EF-4568g).

Dini zümrələrə məxsus geyimlər içində əbanın xüsusi yeri vardır. Muzeydə saxlanan bir əba nümunəsi (EF-4598) sürməyi rəngli əldə toxunma ipək parçadan tikilmişdir. Yaxasında, kürəyində və qolunun ağzında parçanın özündən müxtəlif və qızılı naxışlı miləmil haşiyə vardır. Çiyi və boynu rəngli ipək sapla nəbatı və həndəsi naxışlı təkəlduz tikmə ilə bəzədilib. Yaxasına və qolunun ağzına yeri qırmızı, butalı tirmədən haşiyə qoyulmuşdur.

Mövsümi səciyyəli geyimlər içərisində kürk, yapıncı, başlıq, içlik və s. də muzeyin əhəmiyyətli eksponatları sırasındadır. Qara rəngli keçədən tikilmiş, astarı göy sətindən, göbəsi qara dəridən olan bir yapıncı nümunəsi (EF-6501) hərbi həkim işləmiş Cabbar İldırma məxsusdur. Yapıncı 1971-ci ildə muzeyin Etnoqrafiya fonduna təhvil verilmişdir. Muzeyin inventar kitabında “Xorasan kürkü” (EF-5263) kimi qeyd olunmuş, açıq qəhvəyi rəngli dəridən tikilmiş bir kürkün üzərinə sarı ipək sapla və dəri ilə qondarma tikmə tikilmişdir. Digər bir kürk (EF-2279) isə qoyun dərisindən tikilmiş, kənarları ipək sapdan buta və həndəsi

naxışlarla bəzənmişdir. Maraqlıdır ki, Ərdəbil şəhərində hazırlanmış bu kürk Şamaxı şəhərində geyilmişdir.

Kişi baş geyimlərindən papaq (EF-4640), qaragül dərisindən Buxara papaq (EF- 6355, 6356), şəbkülah (EF-1979) və külah (EF- 3804, 2490, 1748, 7235, 3681, 510 və s.) da Etnoqrafiya fondunda saxlanmaqdadır. Şəbkülah adlanan gecə papağından biri (EF-7813) konus formalıdır. Üzü qırmızı rəngli güllü tirmədən, astarı çitdən, köbəsi miləmil tirmədənədir. Papağın üzəri ağ ipək sapla “quş gözü” tikmə ilə bəzədilmişdir. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanılan digər bir papaq, üzü qaragül dəridən, astarı qara atlas parçadan olub, Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi nazirinin müavini, artilleriya generalı Əliəğa Şıxlinskiyə məxsus olmuşdur (EF-8409). Kişilər həmçinin baş geyimlərindən əmmamə, araqçın, fəs, çəltari, sarıq və s.-dən də istifadə etmişdilər. Muzeyin Neqativ fondunda papaq tikən ustanın və papaqçılıq emalatxanasının təsviri verilən bir fotosəkil saxlanmaqdadır (NF-3882).

Təsvirdən göründüyü kimi, usta öz emalatxanasında həm istehsal prosesi ilə məşğul olur, həm də hazır məhsulların satışını həyata keçirir. Bu fotosəkil papaqcılıq sənətinin xalqın məişət mədəniyyətində yerini və rolunu müəyyənləşdirmək baxımından dəyərli eksponatdır. Bu fondda həmçinin kişi geyimlərinin müxtəlif elementlərini özündə əks etdirən çoxlu fotosəklə rast gəlmək mümkündür (NF-1434, 1880, 1926, 19353, 10721, 92864) və s.

Kişi ayaq geyimlərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, “keçmişdə kişi ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Bunlar çarıq, başmaq, dübəndi, muqur, zəngəl, qondara, uzunboğaz çəkmə (boğazdı, xrom çəkmə, lapçın), çust, məst, corab, patava, dolaq, badiş və s.-dən ibarət idi” [113, səh. 133]. Ayaq geyimləri, digər geyim elementləri kimi, əməli əhəmiyyət kəsb edərək ayağı soyuqdan, zədələnmədən və zərərli həşaratların dişləməsindən qoruyur, həm də əlamət əhəmiyyəti kəsb edərək onun daşıyıcısının sosial mənsubiyyətini və iqtisadi durumunu göstərir [147, səh. 255]. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda çarıq-corab (EF-1289) və kişi başmağı da (EF-66) saxlanmaqdadır.

Azərbaycanın ənənəvi kişi ayaq geyimlərindən olan çarığ muzey eksponatları arasında müəyyən yer tutur. Bəzən xam, bəzən də aşılانmış göndən tikilən çarığ ucuz başa gəldiyinə, çöl-təsərrüfat işləri zamanı əlverişli olduğuna görə kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin ayaq geyimi olmuş, XX əsrin 30-40-cı illərinə qədər kəndli məişətində istifadə edilmişdir. Etnoqrafik ədəbiyyatda çarığın tikilməsi prosesi geniş şərh olunmuşdur (A.N.Mustafayev, H.A.Həvilov, G.S.Abdulova, F.İ.Vəliyev və b.). Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı Səadət Məmmədova isə muzeyin Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında çarıqlar haqqında məqalə yazmış [76, səh. 423-425], çarığ ayaq geyiminin (EF-1288 – qızqaytaran çarığ, EF-1289 – xəlbirqırağı çarığ, EF-7448 – quşburnu çarığ) etnoqrafik xüsusiyyətlərini açıb göstərmişdir. Çarığ, bir qayda olaraq, aşılانmış göndən çəkilməmiş köşə (EF-6848) vasitəsilə hasilə gətirilirdi. Onun möhkəmliyini artırmaq üçün çox zaman üzərinə mum çəkilirdi. Köşə ilə çarığın yan və üst hissələrini hörüb tamamlayırdılar [76, səh. 425]. Etnoqraf M.N.Nəsirli Azərbaycanın İsmayılı, Qəbələ, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında qışda geyilən dəmir çarıqların olduğunu da qeyd etmişdir. Hələ yunan coğrafiyaşünası Strabonun əsərlərində xatırlanan bu ayaq geyimindən bəhs edən müəllif, onun qədim ayaq geyimi olduğunu dəqiqləşdirmiş və məqaləsində tam təsvirini vermişdir [93, səh. 142-144]. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda dəmir çarığ nümunəsi mühafizə olunmaqdadır. Maraqlıdır ki, muzeydə bir keçə çəkmə də qorunub saxlanılır (EF-8418). Dabanı açıq qəhvəyi rəngli dəridən, qaytanı göy rəngli ipdən olan bu çəkmə də general Əli-ağa Şıxlinskiyə məxsus olmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında uşaq geyimlərinin də müəyyən bir qrupu saxlanılmaqdadır. Etnoqrafik tədqiqatlardan məlumdur ki, uşaq geyimləri bütünlüklə böyüklərin milli libaslarının eyni biçimdə, lakin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Muzeydə saxlanan uşaq arxa-

lığı (EF-8448), uşaq çəpkəni (EF-7759), uşaq təsəyi (EF-7826), onların biçim tərzı və tikiş texnologiyası fikrimizi bir daha təsdiq edir. Məsələn, uşaq arxalığı əldə toxunmuş ağ yun parçadan tikilməklə, qol, yaxa və kürək nahiyyələrinə pambıq döşənmiş, astarı ağ bezdəndir. XIX əsrin birinci yarısında Qazaxda varlı ailədə geyilmişdir. Qarabağa məxsus olan digər uşaq arxalığı isə bənövşə rəngli məxmərdən tikilmişdir. Uşaq çəpkəninə gəldikdə isə o, tünd sürməyi rəngli məxmərdən, yaxası açıq, qolu qısa və düz biçimli tikilmişdir. Yaxasına, qolunun ağzına və ələyinə ensiz qızılı bafta və tünd yaşıl rəngli ipəkdən köbə tikilmişdir. Astarı boz rəngli ipəkdəndir. Çəpkənin yaxasına iki tərəfdən 20 ədəd qızılı sapdan hazırlanmış düymə tikilmişdir. Bütün bunlardan başqa, muzeydə arxalıq (EF-8591, 89, 3161), sıxıqlı çuxa (EF-25), isti qış geyimi (EF-3357), çəpkən (EF-481), qız donu (EF-221) və s. də mühafizə olunmaqdadır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin formalaşmasında geyim mədəniyyəti, bu mədəniyyətin tərkib hissəsi olan gündəlik və mərasim geyimləri mühüm rol oynamışdır. Xalq özünün ailə məişətində rəng uyurlığı ilə seçilən, təsərrüfat işləri üçün yararlı, hərəkətə sərbəstlik verən, toy və yas mərasimlərinə uyğun geyimlər seçməyə çalışmış, buna həmişə də nail olmuşlar. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan geyimlər və onların tərkib hissələri söyləməyə imkan verir ki, xalqımızın geyim mədəniyyəti zəngin olmuş, xalq özünün ailə məişətində bu geyimlərə daim müraciət etmişdir.

Azərbaycan xalq məişətində istifadə olunan milli geyim dəstlərinin tərkib hissəsi kimi bəzəklər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, “Azərbaycanda bədii metal sənətinin tarixi kökləri metalışləmə sənətinin ilk təşəkkül mərhələsi ilə üzvi surətdə bağlı olsa da, onun zinət istehsalı istiqamətində inkişafı nisbətən sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, qızıl və gümüşün istehsal xassəsinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar me-

talişləmə sənətində zinət istehsalı üzrə baş vermiş ixtisaslaşma nəticəsində müstəqil sənət sahəsi – zərgərlik meydana gəlmiş” [85, səh. 412], bu sənətin məhsulu olan bəzək-zinət məmulatları həm arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş (AF-156, 136475, 479, 472, 872, 498, 488, 871, 997, 1286, 943, 1021, 1016, 2500, 1008, 453, 1524, 1527, 2502, 2542, 2644, 972, 949, 2363, 2038, 1857, 1717, 1718 və s.), həm də Azərbaycanın sənətkarlığına və zərgərlik incəsənətinə həsr olunan tədqiqat əsərlərində öz əksini tapmışdır [175; 98; 57; 168; 149; 88; 111; 46; 47; 4 və s.]. Həm sırf estetik-bədii bəzək funksiyasını daşıyan, həm əməli əhəmiyyət kəsb edən, həm də bir çox hallarda dini-magik rol ilə fərqlənən bəzək nümunələri ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə, dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni teması və türkdilli xalqlar arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir [111, səh. 323-324] və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında layiqli yerlərdən birini tutur. Muzeydə toplanan və istər zərgərlik incəsənətimizə, istərsə də digər sahələrə aid 300 mindən çox maddi abidə, akademik N.Vəlixanlının haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “tamaşaçıya və tədqiqatçıya ölkəmizin ən qədim dövrdən bu günədək tarixini, xalqımızın keçmişini, məişətini və mədəniyyətini öyrənmək, tariximizlə bağlı istənilən məsələni araşdırmaq imkanı verir” [117, səh. 13].

Azərbaycan etnik-mədəni mühitində zinət-bəzək məmulatları xüsusilə qadın geyim dəstlərində daha çox işlənsə də, bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzək nümunələri – patrondaş, vəznə (EF-2009, 3504, 4027, 5063, 3859), xəncər və xəncər qını (SBF-1964, 3077, 3052, 1957), gümüş kəmərlər və təkbəndlər və s. kişi geyim dəstlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond (“Arxeologiya”, “Etnoqrafiya” və “Xüsusi fond”) və kolleksiyalarında toplanan qadın büzəklərini istifadə təyinatına görə baş, qulaq, boyun (EF-6226, 6227, 6228, 6229, 6230, 6232), sinə, bel, əl-bilək (EF-6235) büzəklərinə; libasa bənd edilən ənənəvi zərgərlik sənəti nümunələrinə və ya geyim büzəklərinə (qoza yaxalıq (EF-2555, XF-223, 242), əməklik (EF-6846, 3841, 6304), çalkeçir-çarışqa (EF-3748), düymə (EF-397, 392, 3791, 6233, 3750, 5917; XF-232, 128, 129, 111), zəngəbənzər qumrov (XF-198, 231, AF-1012, 1274, 1272), sikkə-düzmələrə, eləcə də toxuma və hörmə büzəklərə (bafta, qaytanlı naxış, çapara, hərəmi, qaragöz, sərmə-sarıma (EF-6231), şəms, pürçüm, qotaz (XF-108, EF-3201, 4394), buta, şahpəsənd, güləbətın, zəncirə, muncuqlu tikmə və s.) bölmək olar.

Etnoqrafik və sənətsünaslıq tədqiqatlarında bu zinət-bəzək nümunələrinə və dekorativ-tətbiqi yaradıcılığa geniş yer verildiyindən, muzey kolleksiyalarını bəzəyən zərgərlik və toxuma-hörmə bəzək məmulatlarının istehsal texnologiyasına, məmulatı daşıma tərzinə, əməli əhəmiyyətinə, estetik-bəzək funksiyasına dair çoxçeşidli fikirlər söyləndiyindən və əksəriyyətinin əyani-vizual görüntüləri nəşr olunduğundan [150] biz bu məsələlərin üzərində təfərrüatı ilə dayanmağa lüzum görmürük. Təkcə onu qeyd edə bilərik ki, qadın geyim dəstlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan zinət-bəzək nümunələri toy-bayramlarda, el şənliklərində libasları daha çox rəvnəqləndirmiş, adi məişət günlərində bəzəklərdən nisbətən az istifadə olunmuşdur. Hətta bayram və mərasimlərdə taxılan və zinət əşyalarının liqatur səciyyəsi sayılan yaqut, firuzə, zümrüd kimi daş-qaşlar qadınların geydikləri qırmızı, göy, yaşıl libaslarla həmahəng harmoniya təşkil etmişdir [47, səh. 111-112]. Əksər hallarda xalq güzəranının və xoş əhval-ruhiyyənin göstəricisi olan bəzəklərdən İslam aləmi ilə sıx bağlı olan bəzi dini mərasimlərin (Orucluğu, Məhərrəmlik və s.) keçirilməsi zamanı, eləcə də qırxgünlük matəm mərasimi və doğuşdan sonra qırx gün müddətində istifadə edilməsi qəbahət sayılmışdır. Qadının yaş mənsubiyyəti də bəzəklərdən az və ya

çox dərəcədə istifadə olunmasında mühüm şərt olmuşdur. Belə ki, uşaqlıq və yeniyetmə çağlarında qızların bəzək əşyaları az olur, nişanlılıq və gəlinliyin ilk dövrlərində onların sayı kəskin artır, ailədə övlad artdıqca və qadın yaşa dolduqca üzük və sırğa istisna olmaqla, bəzəklər getdikcə geyim dəstinin tərkibindən çıxır, cehiz, saxlanc və ya hədiyyə predmetinə çevrilirdi [111, səh. 106-107; 47, səh. 113-125]. Muzey materiallarından aydın olur ki, zəngin çeşidli zinət-bəzək nümunələri zər-zivər içində süslənən bəy, xan, tacir və s. kimi varlı zümrələrin qadınlarının geyim dəstində üstün yer tutmuş, yoxsul qadınları isə onları varlılardan birovuz götürməklə istifadə etmiş, daim özlərininki olmasını arzulamış, çox zaman da ucuz başa gələn zinət-bəzək əşyalarından (tuncdan, gümüşdən, şüşədən, hətta meyvə çəyirdəklərindən hazırlanmış əşyalardan) istifadə etmişlər. Muzeyin Xüsusi fondunda saxlanılan qızıl toqqalı kəmər (XF-3655) yüksək zövq və incəliklə şəbəkə üsulu ilə işlənmişdir.

Zinət-bəzək əşyaları, geyim bəzəkləri, toxuma və hörmə bəzəklər xalqın sənət-peşə yaradıcılığının, estetik-bədii zövqünün, geyim mədəniyyətinin əyani göstəricisi olmaqla, həm də ənənəvi məişət mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini təsdiqləyən maddi dəyərlər kimi bu gün də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında qayğıkeşliklə qorunub saxlanır, nəsillərə ərnağan kimi ötürülür, keçmişimizlə gələcəyimiz arasında maddi-mənəvi əlaqələr yaradır.

Beləliklə, fəsilə yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan xalqının ailə məişətində keçən əsrlər boyu istifadə olunan məişət əşyaları, geyimlər, ev avadanlıqları, toxuma və tikmə məmulatları, müxtəlif materiallardan hasilə gətirilmiş qablar və s. xalqın məişət tələbatını yetərinə ödəmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq texniki-mədəni imkanların artması, istehsal mənasibətlərində meydana gələn yeni keyfiyyət dəyişiklikləri, əhalinin daha ucuz başa gələn fabrik və zavod məhsullarına müntəzəm müraciət etməsi keçən əsrlərin ailə məişəti üçün xarakterik olan bütün hər şeyi sıxışdırıb aradan çıxarmış, onları muzey eksponatlarına çevirmişdir. Keçmiş nəsillərlə yeni nəsillər arasında körpü rolunu oynayan muzeylər də öz fond və kolleksiyalarında bu materialları qoruyub saxlamaqla, xalqın qan yaddaşını, keçib gəldiyi tarixi inkişaf və təkamül yolunu, başlıcası isə xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətini izləməyə geniş imkanlar açır.

III FƏSİL

XALQ MƏİŞƏTİNDƏ SƏNƏTKARLIQ

MƏHSULLARI

3.1. Ənənəvi dulusçuluq məmulatları

Ənənəvi məişət mədəniyyəti, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xalqımızın mədəni irsinin və milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsidir. Uzun əsrlər boyu xalqın empirik bilikləri, sənət və peşə vərdisləri, məqsədyönlü yaradıcı fəaliyyəti hesabına formalaşan ənənəvi məişət mədəniyyətinin və yaxud, konkret mənada, xalq məişətinin tədqiqi etnoqrafiya elminin həlli vacib problemləri sırasında durmaqla, xalqın ictimai təfəkkür və şüurunun, dünyabaxışı sistemini, etnososial psixologiyasını, digər etnoslarla qarşılıqlı və müştərək zənginləşmə məsələlərini özündə əks etdirir. Xalq məişəti özündə təsərrüfat və ailə məişəti sahələrini birləşdirməklə, bütöv məişət mədəniyyəti kompleksi yaradır. Məişət mədəniyyəti kompleksinin yaradılmasında isə xalqımızın sənət fəaliyyətinin başlıca rolu olmuşdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sənaye istehsalı mərhələsinə daxil olanadək əlildən çox sənət və peşə növü əhalinin maddi və məişət ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət etmişdir [78, səh. 3]. Belə sənət sahələrindən biri də dulusçuluq olmuşdur. Azərbaycanda sənətkarlığın ən qədim sahələrindən biri olan dulusçuluq sənəti Neolit dövrünün mühüm nailiyyətlərindən sayılır [120, səh. 4; 5, səh. 367; 108, səh. 325]. Azərbaycanın Qəbələ, Xanlar, Mingəçevir, Beyləqan, Bəndovan, Mollaisaqlı və b. yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən və hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda mühafizə olunan gil nehrə (AF-325), tək qulplu dolça (AF-2574), saxsı aşıüzən (AF-2211), şirli kuzə (AF-285), fayans kuzə (AF-2014), sferokonus formalı qab (AF-2641), səbət formalı qab (AF-2052), kasa formalı qab (AF-312), saxsı

aftafa (AF- 2075), şirli gil çıraqlar (AF-329) , süddan (AF-1701), boyalı gil qab (AF-1454), eləcə də gildən düzəldilən onlarla durna çıraqları və s. dulusçuluq məmulatları Azərbaycanda da bu sənət növünün və onun məhsullarının qədimdən məişət mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rolu olduğunu təsdiqləyir. Qobustan, Şomutəpə, Babadərviş, Qarğalartəpəsi, Töyrətəpə, Kültəpə, Əliköməktəpə, Günəştəpə, Üzərliktəpə, Sarıtəpə, Gəncəçay vadisinin neolit düşərgəsi və b. qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində də əldə edilən çoxsaylı və çoxçeşidli qab nümunələri, onların istehsal texnologiyası, forma və bəzək-naxış elementləri, rəngi Azərbaycanda dulusçuluq sənətinin qədim ənənələr əsasında inkişafından soraq verir [120, səh. 7-12]. 1936-cı ildə arxeoloq-etnoqraf Ələsgər Ələkbərov tərəfindən Naxçıvanın Şərur rayonunda yerləşən Şahtaxtı nekropolundan aşkar olunmuş boyalı küp (AF-1576) təxminən e.ə. II minilliyə aid edilir. Üzərində müxtəlif heyvan, quş təsvirləri, həndəsi naxışlar işlənmiş bu qabın ölçülərinə (hündürlüyü 47 sm, gövdəsinin diametri 48 sm, ağız diametri 19,5 sm, oturmaq diametri 17 sm) nəzər yetirdikdə onun böyük ailənin qida ehtiyatlarının, o cümlədən ağırtı məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunmasını ehtimal etmək olar.

sənəti, xüsusilə də onun məişət qabları istehsalı sahəsinin başlıca mərkəzləri Bərdə, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Mingəçevir, Şamaxı, Bakı və b. iri Azərbaycan şəhərləri olmuşdur. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində isə Yelizavetpol quberniyası, Quba, Lənkəran, Göyçay, Cavanşir, Cəbrayıl, Şamaxı, Naxçıvan qəzaları, Şəki, Gəncə və Bakı şəhərləri dulus qabları istehsalında başlıca rol oynamışdır. Bu dövrdə istehsal olunan gil-saxsı məişət qabları təyinatına görə təsərrüfat küpləri, su qabları, süd-ağartı məhsulları üçün nəzərdə tutulan qablar, xörək qabları, isitmə və işıqlandırma vasitələri (gil manqallar, kürələr, durna çıraqları, gil çıraqlar) və s. kimi qruplaşdırılırdı [109, səh. 86-87]. Bütün bu dulusçuluq sənəti nümunələri bizim

maddi-mənəvi irsimiz – xalqımızın vətəndaşlıq, varlıq şəhadətnaməsi hesab olunmaqdadır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan və məişətdə işlədilən dulus sənəti nümunəsi gil (saxsı) nehrə (EF-136), oturaq maldarlığın geniş yayıldığı bölgələrdə əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Məlum olduğu kimi, xalq məişətində ağac və tuluq nehrələrlə yanaşı işlədilən gil nehrənin qulplu və qulpsuz olmaqla iki forması mövcud olmuşdur. Yağ hasilə gətirmək üçün nəzərdə tutulmuş saxsı nehrənin gövdəsi yumurtavari şəkildə olub, oturacağı yastı və uzun boğazlıdır. Aypara şəklində olan qulpun (tutacağın) aşağı hissəsində dəşik qoyulmuşdur. Çalxalama prosesində bu dəşiyə qarğı düdük salınır, onunla həm yağın hasilə gəlməsi yoxlanılır, həm də iş prosesində yığılan hava kütləsi bayıra çıxarıldı. Çalxalanan zaman gil nehrənin ağzı parça ilə (buna “şələ” deyilir. Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən nehrənin ağzı qoyun qarnından düzəldilən şələ ilə bağlanmışdır) bağlanır və oturaq vəziyyətdə olan bir qadın nehrənin altına döşəkcə qoyaraq onu aşağı-yuxarı hərəkət etdirirdi. Qeyd edək ki, saxsı nehrə zəruri məişət avadanlığı olub, bu gün də kəndli məişətində istifadədədir. Akademik T.Ə.Bünyadov təndirdən istifadənin tarixinin Eneolit dövründən başladığını qeyd edir [19, səh. 60]. Etnoqrafik tədqiqatlar təndirdən təkcə çörəkbişirmə vasitəsi kimi deyil, həm də müxtəlif yeməklərin, tərəvəz və balığın bişirilməsi üçün, eləcə də meyvə qurudulması, evlərin qızdırılması və xırda dulusçuluq məmulatlarının yandırılması (bişirilməsi) üçün də istifadə edildiyini təsdiqləyir [128, səh. 39].

Xalq məişətində işlədilən saxsı qabların bir qismini bərni adlanan saxsı qablar təşkil etmişdir (EF-134). Ayaq dulus çarxında hasilə gətirilən bu qabın iki qulpu vardır və ağız hissəsi xeyli enli düzəldilmişdir. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, süd məhsullarını (yığıntı, yağ, pendir) və qovurmanı saxlamaq üçün digər saxsı qablar kimi, bərni də vacib sayılırdı. Bu qabların qulplu (tayqulplu və iki qulplu) və qulpsuz olmaqla müxtəlif formalarına təsadüf olunur [77, səh. 122].

Etnoqrafiya fondunda saxlanılan və hündürlüyü 50 sm-ə çatan şirli saxsı küpədən (EF-7293) əsasən yağı, pendiri, qovurmanı və digər ehtiyat ərzaq məhsullarını saxlamaq üçün istifadə edilirdi. Ərzaq tutumu çox olduğundan, bu küpəyə 3 qulp bənd edilmişdir. Oturacağı xeyli dar və girdə, gövdə hissəsi ellipsvari, boğazı isə 10-12 sm. uzunluğunda olub, ağzı çıxıntılıdır. Çox güman ki, içərisinə ərzaq yığıldıqdan sonra onun ağzı parça-sələ ilə bağlanmışdır. Etnoqrafik ədəbiyyatda “bəqqə” adlandırılan bu gil qab başlıca olaraq yağ saxlamaq üçün istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda su saxlamaq və daşımaq üçün işlədilən saxsı qablar onlardır (güyüm, səhəng, cürdək, bardaq, qurqur, surahı, həmayıl səhrəng, lüləyin, parç, qədələ, qələnlük, hımba, səkcə və s.). Onların içərisində kuzə xüsusi yer tutur (EF-679). Dulus çarxında nəfis şəkildə düzəldilmiş bu kuzə tam simmetrik olub, boğazı uzunsov, qulpu (bir ədəd) aypara şəkilli, gövdəsi ellipsvari, oturacağı isə düzxətlidir. Kuzədən, bir qayda olaraq, yaxın su qaynaqlarından su gətirmək və suyu saxlamaq üçün istifadə edilirdi. Çiyinə götürülən kuzənin ağzına adətən parçadan və ya ağacdən tıxac da vurulurdu. Fondada yer tutan digər bir kuzənin də forması eynilə birinciyə bənzəyir (EF-6621). Xalq mahnılarımızda kuzəyə həsr olunmuş mısralar onun ənənəvi məişətimizdə dərin izlərinin olduğunu sübut edən faktlardandır.

Kuzənə ipək düzərəm,
Eşqinlə çöllər gəzərəm,
Sənsiz mən necə dözərəm?
Ay bu gələn yarım özüdür,
Gözləri ceyran gözüdür.

Dulus sənəti nümunəsi olan saxsı çölməklər (EF-5203, 7457, 7483; AF-2576), bir qayda olaraq, isti xörəklərin bişirilməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Ət çölməyi, balıq çölməyi, kəllə-paça çölməyi, düyü çölməyi biri-birindən həcminə görə fərqlənirdi. Bu çölməklərin hər birinin özünün saxsıdan qapağı da olurdu.

Oturaq maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan kənd əhalisinin məişətində saxsıdan (gildən) düzəldilmiş nimçə, kasa, dopu, piti dopusu, sərnic, döyrə, qənddan, xeyrə və b. məişət qablarının da öz yeri və rolu olmuşdur. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda və kolleksiyalarında saxlanılan bu saxsı qab nümunələri Azərbaycanda dulusçuluq sənətinin yerli ənənələr üzərində inkişaf etdiyini təsdiqləməklə yanaşı, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin də zəngin olduğuna şəhadət verir. Məişətdə işlədilən bu dulus məmulatlarının muzeydə müxtəlif çeşidləri, şirli və şirsiz nümunələri mühafizə olunur ki, bunları tədqiq etməklə, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud durumunu izləyə bilirik. Əyani-vizual materiallar olan bu dulusçuluq sənəti nümunələri xalqın məişət tələbatından yaranmış, uzun əsrlər boyu məişətdə aparıcı rola malik olmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanan və məişətdə geniş şəkildə işlədilmiş dulusçuluq sənəti nümunələrinin bir qismini də durna çıraqları təşkil edir (EF-5344, 5503, 8300, 8302, 9108 və s.). Bu qəbildən olan çıraqlar Azərbaycanda Eneolit dövründən başlayaraq piydanlardan sonra onların daha bir inkişaf etmiş forması olaraq meydana gəlmişdir [99, səh. 189].

Evləri, təsərrüfat tikililərini, səkiləri işıqlandırmaq üçün nəzərdə tutulan durna çıraqları müxtəlif ölçülü dairəvi gövdədən, dar və uzun boğazdan, əl tutmaq üçün qulpdan və içərisinə piltə yerləşdirilmiş uzun lüləkdən ibarət hazırlanırdı. Belə gil çıraqlar ölçülərinə görə müxtəlif olsa da, forma və mahiyyəti etibarlı ilə eynilik təşkil edirdilər. Onları, adətən, mazutla və neftlə işlədirdilər. Qeyd edək ki, Azərbaycanda arxeoloji qazıntılardan əldə edilən gildən hazırlanmış durna çıraqları (AF-354, 361) ilə XIX-XX əsrin əvvəllərində dulusçuluq sənəti mərkəzlərində düzəldilən eyni adlı durna çıraqları arasında elə bir gözə çarpancaq forma dəyişkənliyi olmamış, sadəcə olaraq istehsal texnologiyasında fərqlər özünü göstərməkdədir. Belə ki, son dövrlərdə hazırlanan durna çıraqları sənət baxımından daha mükəmməl və cilalı olub, sənətdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Eyni fikirləri muzeyin fondunda mühafizə olunan saxsı kasalar (EF-680, 681, 682, 683, 689, 4478, 7454 və s.) haqqında da söyləmək mümkündür.

Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətində müxtəlif çörəkbişirmə vasitələrindən (sac, təndir, fırın, səngək kürəsi, xərək və s.) istifadə etməklə bişirilən çörəklərin üzəri naxışlanırdı. Bu naxışları salmaq üçün ağac və gil külçəbasanlardan istifadə edilirdi. Azərbaycanda külçəbasan arxeoloji qazıntılar zamanı Qazax bölgəsindəki Sarıtəpə, Şomutəpə və Yastıtəpədə aşkar edilmişdir. Azərbaycanın qərbində er.əv. II minillikdə və I minilliyin əvvəllərində dairəvi formalı gil külçəbasanlar daha geniş yayılmışdır [91, səh. 35; 163, 126; 28, səh. 237].

Tədqiqatlar Azərbaycanda külçəbasanların həm də kvadrat formada olduğunu təsdiqləyir. Muzeydə saxlanan külçəbasan nümunələri əsasən dairəvi formada olub, bir növ, xalq təfəkküründə günəşi simvollaşdırmışdır. Buradakı külçəbasan nümunələri birüzlü düzəldilmiş, ornamentləri müxtəlifdir. Üst hissədə hər birinin əl tutmaq üçün ağzı çıxıntılı, təx.12-13 sm. hündürlüyündə silindrvari tutacağı vardır. Bir külçəbasanın bəzək ornamentləri arasında oraq-çəkcik naxışı salınmışdır (EF-3050). Şübhəsiz ki, ondan Sovetlər dönmində istifadə edilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafik eksponatları arasında gil (saxsı) aşığən (EF-141), saxsı çaynik (EF-2907), saxsıdan hazırlanmış, xüsusi olaraq hörmə ip səbətə salınmış

və səfər üçün nəzərdə tutulmuş su qabı (EF-3011) və b. məişət qabları və avadanlıqları da saxlanmaqdadır. Bunlardan xüsusi əndazə ilə işlənmiş, inventar kitabda şərab üçün kuzə adlandırılmış bir saxsı qab daha çox diqqəti cəlb edir (EF-2908). Bu qabın oturacağı nisbətən yığcam olub, yuxarıya doğru getdikcə enlənir və üç hissədən ibarət sənət əsəri təsiri bağışlayır. Onun aşağıdakı iki hissəsi arakəsmə boşluqlarla təchiz olunaraq, müxtəlif gül təsvirləri ilə işlənib. Maraqlı doğuran qabın son tamamlama hissəsidir. Burada bir epizoddə heyvan başı işlənib (çox güman ki, qoç başıdır). Başın arxasında isə, ortada bir iri, onun ətrafına dairə şəkildə 12 nisbətən kiçik yuvalar yerləşdirilmişdir. Yuvaların aşağı hissəsi bir-biri ilə və iri yuva ilə gil borucuqlarla birləşdirilmişdir. Yuvaların hər birinin gövdə hissəsi qırmızı boyanıb, ortasında sarı rəngli dairə qoyulmuşdur. Apardığımız araşdırma sübut etmişdir ki, unikal sənət əsəri təsiri bağışlayan bu qab, əslində, şamdan və ya neft çırağı kimi istifadə olunmuşdur.

Uzun əsrlər boyu dulus məmulatlarından məişətdə istifadə edən ulularımız peşəkarcasına bilmişlər ki, saxsı çölməkdə vamlı hazırlanan xörəyin dadını, dopuda bişirilmiş pitinin tamamını, goduşa sağılmış südün, bəni, bəsti, dizə və bədyalarda çalınmış qatığı, bardaqda sərin qalan içməli suyu, saxsı nəhrənin kərə yağının, küpə pendirini başqası ilə əvəz etmək mümkün deyil [5, səh. 383]. Məhz bu səbəbdəndir ki, dulus məmulatları öz mühafizəkarlığını təkcə muzeylərdə deyil, xalq məişətində də son zamanlara qədər qoruyub saxlamışdır. Xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinə yüksək dəyər verən şəhər və kəndlərin imkanlı ailələri öz evlərində bu günümüzdə də ya kolleksiya kimi, ya işlək vəziyyətdə dulusçuluq sənəti nümunələrini nümayiş etdirməyə böyük önəm verirlər. Elə bilirik ki, bu sənət sahəsini yenidən dirçəltmək, itib-batmaqda olan ənənəvi məişət mədəniyyətimizi təbliğ etmək tək etnoqrafların deyil, hər bir kəsin vətəndaşlıq borcu olmalıdır.

3.2. Ağacışləmə sənəti məhsulları

Azərbaycan xalqının ev məişətində olduqca müxtəlif qablardan və avadanlıqlardan istifadə edilmişdir ki, onların da bir qismini ağac qablar və avadanlıqlar təşkil edir. Məlum olduğu kimi, xalqımızın coxsahəli istehsal fəaliyyəti çərçivəsində zaman-zaman yaranıb formalaşan empirik biliklər, vərdislər və təcrübələr nəticəsində yeni keyfiyyətlərlə zənginləşən, kустar sənət istehsalı səviyyəsinə yüksələn və gərəkliliyi baxımından mühüm olan fəaliyyət sahələrindən biri də məişət qabları istehsalıdır. Məişət qablarının geniş çeşidli, istifadə təyinatı, hazırlanma texnologiyası, hazırlandığı materialın müxtəlifliyi, forma və bəzək estetikası onların maddi mədəniyyət göstəricisi kimi mühüm əhəmiyyətini təsdiqləyir [113, səh. 203]. Azərbaycanda ağacdən məişət qabları və avadanlıqları hazırlamaq üçün xammal ehtiyatının bolluğu, xalq ustalarının sənət məşğuliyyətinin müxtəlifliyi, eləcə də XIX-XX əsrin əvvəllərində məişətdə ağac qablara zəruri tələbat belə qabların və ev avadanlıqlarının istehsalını şərtləndirmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında ağacdən hazırlanmış təsərrüfat və məişət avadanlıqlarının çoxlu nümunələri qorunub saxlanmışdır. Bunları istifadə təyinatına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur: 1. Toxuculuq alətləri (hana, cəhrə, daraq, həvə, kirkit, şərbaf dəzgahı, əl mancalığı, həsir toxuyan dəzgah və s.). 2. Təsərrüfat məişəti avadanlıqları (xış, qara kotan, vəl, carcar, ağac mala, şana, kürək, ağac yaba, ding və s.). 3. Nəqliyyat və yük avadanlıqları (araba, yəhər qaltağı, tək və qoşa boyunduruq, dəvə cahazı, təkər, çəllək və s.). 4. Musuqi alətləri (saz, tar, kamança, ney, zurna, tütək, qoşa nağara və s.). 5. Ev tikintisində istifadə olunan avadanlıqlar (şəbəkə, məhəccər, eyvan bəzəkləri və s.). 6. Ev məişətində istifadə olunan ağac qablar və avadanlıqlar (uşaq beşiyi, mücrü, təkne-tabaq, çömçə-qasıq dəstləri, həvəngdəstə, oxlov-yuxayayan, qənddoğrayan, ağac tərəzi, duvaq, şada-

ra, maya qabı və s.). Tədqiqat əsərində xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətində daha kütləvi şəkildə istifadə olunan ağacışləmə sənəti nümunələrinə geniş yer verilmişdir.

Xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olan ev-ailə məişətində ağacdən hazırlanan məişət qablarının öz yeri və xüsusi çəkisi olmuşdur. Yəni, xalqımız hələ çox qədim zamanlardan qida-ərzaq məhsullarının tədarükü, emalı və saxlanması, yemək və içkilərin hazırlanması, onların süfrəyə verilməsində bir sıra ağac qablardan və avadanlıqlardan istifadə etmişdir. Ağac qablar və avadanlıqlar torpaq altında qalaraq tez çürüdüyündən, onların məişətdə istifadəsi tarixi haqqında arxeoloji tədqiqatlar dəqiq məlumat verə bilmir. Lakin, belə bir mülahizə şəksizdir ki, ibtidai insanlar primitiv şəkildə olsa da, ağac qablar və avadanlıqlar düzəldə bilmiş, öz güzəranlarını qurmuşlar [2, səh. 418-419]. Mingəçevir qazıntılarından tapılmış ağac təknə nümunəsi VI-VII əsrlərə aid edilir və çox maraqlıdır ki, onun quruluşu müasir, yəni XIX-XX əsrlərin əvvəllərində xalq məişətində işlədilən tabağın eynidir [104, səh. 23]. XV əsr müəllifi Əburrəşid əl-Bakuvi yazırdı ki, “Naqçıvan (Naxçıvan - G.H.) şəhərinin əhalisi nəqqaşılıqla və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır” [35, səh. 132].

Azərbaycan ağacışləmə sənətinin bir qolunu təşkil edən məişət qabları və avadanlıqları istehsalı XIX-XX əsrin əvvəllərində özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Etnoqraf Q.C.Cavadov yazır ki, “Quba, Lənkəran və Şəki qəzaları, habelə Kiçik Qazıqaz ərazisi inqilabaqədərki (XX əsrin əvvəllərinə qədərki – G.H.) Azərbaycanda ağacışləmə sənətinin mərkəzləri hesab edilirdi. Bu ərazilərdə zəngin ağac növləri ilə əhatə olunan meşələrin mövcudluğu burada əhalinin bu sənət növü ilə daha çox məşğul olmasına imkan verirdi. Azərbaycan meşələrində yetişən qarağac, palıd, göyrüş, vələs, qaraçöhrə, nil, dəmirağacı, zoğal, alça, yemişan, əzgil, fındıq və s. ağac növlərindən əhali

həm ev əşyaları, məişət qabları, həm də kənd təsərrüfatı alətlərinin düzəldilməsi üçün geniş istifadə edirdi. XIX əsrdə və hətta XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər hər bir azərbaycanlı ailəsinin ev məişətində istifadə edilən çömçə-qasıqdan tutmuş, təknə-tabaq (hövsər), cəhrə-daraq, hana ağacı və ağac anbara qədər əksər əşyalar ağacdan hazırlanırdı [30, səh. 142].

Muzeyin fond və kolleksiyalarında saxlanan ağac qabların və ev avadanlıqlarının əksəriyyəti şah tut, qoz, qızılağac, qovaq, cökə, söyüd, palıd, qarağac, cır armud, yemişan və s. ağaclardan düzəldilmişdir. Bunu etnoqrafik materiallar da təsdiqləyir. M.N. Atakişiyeva yazır ki, “Mingəçevir şəhərinin ətraf kəndlərinin əhalisi müxtəlif növlü ağaclardan: söyüd, yemişan, armud, palıd, qarağac, cökə və qabaqdan (balqabaq) hazırlanmış qablardan ev təsərrüfatında geniş miqyasda istifadə edirdilər. Bunlara nar və heyva çubuqlarından toxunan, içərisi samanlı palçıqla suvanmış səbətlər, kündə və çörək daşımaq üçün xonçalar, təknə-tabaq, arxıd (nəhrə), qənd çanağı, çömçə-qasıq və qabaqdan düzəldilmiş müxtəlif ölçülü qabları göstərmək olar. Kolbaşəkilli qabaqlardan abgərdənəoxşar qablar da hazırlayırdılar [6, səh. 178-180].

Muzeyin kolleksiyaları arasında maraqlı bir eksponatlardan biri üçüncü Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xana məxsus beşik (EF- 2682) Azərbaycanda ağacişləmə sənətinin XVIII əsrin ortalarına aid ən gözəl nümunələrindəndir. Altı ədəd yonma üsulu ilə hazırlanmış ayaqlar üzərində dayanan beşiyin yatacaq hissəsi oval formalıdır; üst hissəsi millər vasitəsi ilə ona birləşdirilmişdir. Beşiyi yatacaq hissəyə dirək vasitəsilə birləşdirən dəstəyi isə oturacağa dayanmış və baş hissəsi fiqurlu elementə bərkidilmişdir. Yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış bu beşiyin üzərinə qaxma üsulu ilə sədəf, metal tel və fil sümüyündən naxışlar bərkidilmişdir. Bu naxışlar ürək, yarpaq və üçbucaq formasındadır. Beşik 2008-2009-cu illərdə qədim musiqi alətlərinin bilicisi Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa edilmişdir (Məlumat MATM-nin rəsmi internet saytından götürülmüşdür).

Etnoqraf Q.C.Cavadov bu haqda bir qədər də ətraflı məlumat verir: “Təcrübəli ustalar qeyd edirlər ki, ağac çömçə-qasıq kimi ev əşyaları əsasən cır armud, yemişan və fıstıq ağaclarından düzəldilirdi. Çünki, başqa ağaclar yonularkən lif verir və yaxşı hamarlanmırdı. Yemişan, cır armud və fıstıq ağacları isə yaxşı yonulur, lif vermir və quruduqda çatlamır. Ağac ustaları düzəldiləcək alət və əşyanın harada və nə məqsəd üçün istifadə edildiyinə də fikir verirdilər. Belə ki, süd tökməkdən ötrü qovaqdan təknə və çanaq düzəldilməzdi. Çünki xalq təcrübədə müəyyən etmişdi ki, qovaqdan düzəldilən təknə (canaq) südü xarab edir, başqa sözlə, onu qıcqırdır. Ona görə də bu məqsədlə hazırlanan təknə əsasən qoz, fıstıq, qızılağac və nil ağaclarından düzəldilirdi [30, səh. 144-145]. Eyni fikri etnoqraflar A.N.Mustafayev və H.A.Həvilov da təsdiq edirlər [77, səh. 121; 51, səh. 83-84].

Azərbaycanın ev məişətində geniş şəkildə istifadə olunan və Muzeydə mühafizə olunan ağac nehrə (EF-674) yüngül ağac növündən - qovaqdan hazırlanmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, xalqımızın ev məişətində zaman-zaman tuluq, gil və ağac nehrələrdən istifadə olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılardan tuluq

və ağac nehrələr əldə edilməsə də, Azərbaycanın bir çox arxeoloji abidələrində (Kültəpə, Mingəçevir, Baba-Dərviş, Sarıtəpə, Qaratəpə, Üzərliktəpə və s.) qeydə alınan gil nehrələr er. əv. IV-III minilliklərdən başlayaraq məişətə daxil olmuşdur [107, səh. 19]. Arxeoloq İ.H. Nərimanov Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilən Baba-Dərviş yaşayış məskənindən aşkar olunan nehrə nümunələrinə görə Cənubi Qafqazı nehrənin meydana gəldiyi ən qədim mərkəzlərdən biri hesab edir [162, səh. 70]. Ağac nehrələrin (Azərbaycanın Qərb bölgəsində və Gəncəbasarda ona “arxıd” da deyilir) meydana gəlməsi tarixini isə mütəxəssislər belə ehtimal edirlər ki, onlar “köçmə maldarlıq şəraitində meydana gəlmişdir, yəni ağac nehrələr də er.əv. III minillikdən Azərbaycanda xalq məişətində istifadəyə cəlb olunmuşdur [23, səh. 267]. Muzeydə olan ağac nehrənin timsalında onun düzəldilməsi prosesini izləmək mümkündür (EF-674). Əsasən möhkəm və yüngül ağac növlərindən hazırlanan nehrə həm uzunsov, həm də ellips şəkilli olur. Ağac nehrələr həm içi yonulmuş bütöv ağacdən, həm də taxta hissələrdən qurama yolu ilə hazırlanır. Təqdim olunan nehrə isə bütöv ağacdən yonulmuş və hər iki qurtaracağına ağac çəmbərə pərçimlənib. Nehrənin tam ortasında ağartı tökmək üçün girdə dəlik yonulmuşdur. Çalxalama prosesində kəndirin (sicimin) şürüşüb çıxması üçün nehrənin yanlarında çıxıntılar (gözlər) qoyulmuşdur. Nehrəni, adətən, bir və ya iki nəfər çalxalayır. Bunun üçün nehrə sicim vasitəsilə bitili ağacdən və ya üçayaq çatmadan asılır.

Muzeydə mühafizə olunan ağacdən hazırlanmış ev məişəti qablarının böyük bir hissəsini də təknə (tabaq) dəstləri və çanaqlar təşkil edir (EF-7648, 7427, 7449, 7450 və s.). Etnoqrafik araşdırmalar sübut edir ki, təknə-tabaq və çanaq istehsalı Azərbaycanda Daşkəsən-Gədəbəy, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Şirvan və Naxçıvan bölgələrində geniş inkişaf etmişdir. Bu məişət qabları həm əldə düzəldilir, həm də su qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən dəzgahda yonulub hasilə gətirilirdi.

Etnoqraf Q.C.Cavadov rus müəlliflərindən N.Abelov və D.Kis-tenevin məlumatlarına əsasən “çayu”, “çarxaçu”, “çarx” istilahı ilə məlum olan ağacısləmə dəzgahlarının Azərbaycanın əksər bölgələrində məlum olduğunu qeyd etmiş və onun işçi hissələrini bərpa etmişdir [29, səh. 73-80]. Qeyd edək ki, bu məişət əşyalarını hazırlayan ustalar Azərbaycanda “çanaqçı” adlanırdılar. Lənkəran-Astara bölgəsində “tabağa – luka”, Naxçıvanda isə “əngənək” deyilirdi [109, səh. 91; 108, səh. 332].

Muzeyin fondunda mühafizə olan təknə (EF-7648) bütöv ağacdən çarxda yonulub düzəldilmiş, xarici səthində 3 dairəvi xətti vardır. Təknənin ağızlığı bayıra doğru çıxıntılıdır. Təknə əsasən xəmir yoğurmaq üçün istifadə olunmuşdur. Onun diametri 66 sm-dir. Digər bir təknə (tabaq) da (EF-7427) ağacdən dairəvi formada yonulub hazırlanmışdır. Onun oturacağı düz, ağzı isə bir qədər genişlənmiş formada. Onun ağzının diametri 43 sm, oturacağının diametri 31 sm, hündürlüyü isə 10 sm-dir. Bu qab da xəmir yoğurmaq, kündə daşımaq və çörək saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Çanaq məişət avadanlığı, əsasən dənəvər məhsulların – taxıl, düyü, arpa, noxud, darı və s. ölçülməsində istifadə olunurdu. Ağacdən xüsusi əndazə ilə yonulub hasilə gətirilən bu məişət qabı Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif adlarla adlandırılırdı. Etnoqraf H.A.Quliyev yazır ki, çanağa Naxçıvanda “ture”, Nuxada (Şəkidə) “daqqa”, Şimal-Şərqi Azərbaycan rayonlarında “kilə”, Azərbaycanın Cənub rayonlarında “kələc”, Cəbrayıl da isə “bayda” deyilirdi [134, səh. 77]. Çanağın bir ölçü vahidi kimi həcmi də Azərbaycanda müxtəlif olub, təxminən 4-8 kq. arasında tərəddüd edirdi [134, səh. 77]. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda istifadə olunan çanaqlar iki formada – “ara çanağı” (və ya “ev çanağı”) və “bazar çanağı” formasında düzəldilib istifadəyə verilmişdir. Muzeyin fondunda mühafizə olunan belə çanaqlardan birinin (EF-7450) ölçüləri 12 x 15 sm. olub, altı qopmuş və buraya taxtadan altlıq salınmışdır. Digər bir

çanağın (EF-7449) ölçüləri isə 32 x 20 sm. olub dənəvər məhsulların ölçülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ağacdən hazırlanmış ev məişət avadanlıqlarının bir qismini də yuxayayan – oxlov dəsti təşkil edir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində “yuxayayan”, “yayqı”, “dördəyaaq”, “dügəc”, “yaymaxın”, “ayaqlı”, “peşqon” və s. adlanan bu məişət avadanlığı, əsasən yuxa, fətir, kələfətir, lavaş kimi çörəklərin, eləcə də xəngəl, qaşıqxəngəli, əriştə, süflüllü, düşbərə, girs və b. xərəklərin xəmirinin aşılmasında istifadə olunmuşdur. Muzeydə mühafizə olunan belə yuxayayanlardan biri (EF-7428) tiftik verməyən ağacdən hazırlanmışdır. Onun səthi üç hissə ağacdən qurulmuş, altında isə dörd ayağı vardır. Digər bir yuxayayanın oturacağı dairəvi formadadır (EF-760). Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda yuxayayan məişət avadanlığının ayaqlarının quruluşunun üç forması mövcud olmuşdur: dördəyaaqlı, iki düzbucaqlı ağac yastığın bir-birinə çarpaz birləşdirilməsindən ibarət və oturacağı (yastığı) dairəvi formalı [128, səh. 68-69]. Bir çox türkdilli xalqlarda yuxayayan “əkmək taxtası” da adlanır [159, səh. 119]. Xörək və çörək xəmirinin açılmasında yuxayayanla birlikdə oxlov da mühüm məişət əşyası hesab olunur. Azərbaycanda istifadə olunmuş oxlovlar iki formada düzəldilirdi: onların ya hər iki ucu sivri, orta hissəsi isə nisbətən yoğun və girdə olur, ya da bir hissəsi düzbucaqlı formada düzəldilib naxışlanır, digər tərəfi isə sivri düzəldilirdi. Belə oxlovun düzbucaqlı ucunda dəşik açılır, oraya ip keçirilir və oxlovu divardan asmaq üçün nəzərdə tutulurdu [128, səh. 69]. Bunlardan başqa Azərbaycanda “vərdənə” adlanan xüsusi oxlovdan da istifadə olunmuşdur. Bu avadanlığın orta hissəsi təxminən 30 sm. ölçüdə (uzunluqda) yoğun və girdə olur, hər iki tərəfində əl tutmaq üçün hissə isə təxminən 15 sm. uzunluqda nazik düzəldilirdi. Adətən vərdənədən nisbətən qalın xəmiri (xamralı, kələfətir və s.) yaymaq üçün istifadə olunurdu. Muzeydə olan oxlovlarının bir qismi (EF-7348,7349,1678) uzunsov, orta hissəsi nisbətən yoğun, ucları nazik formada yonulmuşdur.

Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanan və ekspozisiyada nümayiş etdirilən ağacdan hazırlanmış məişət avadanlıqlarının bir qismini də çömçə-qasıq dəsti təşkil edir. Onlar çoxluğu və sənət istehsalı baxımından rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, bədii şəkildə işlənmə texnikasına görə ağac işləmə sənəti üç hissəyə - oyma, şəbəkə və xatəmkarlığa bölünür. Bunların içərisində oyma iki üsulla aparılır: birinci üsulda ağacın yalnız bir üzünü işləyir, ikinci halda isə rəsmlər, təsvir və yazılar eyni ilə ağacın hər iki üzünə keçir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində olan şərbət və ovşala qasıqlarının əksəriyyəti məhz oyma sənətinin ikinci üsulunda hazırlanmışdır. Xüsusilə həmin qasıqların dəstəsi sənətkarlıq cəhətdən daha mükəmməl işlənmişdir. Bu qasıqlardan birinin ağızlığı ellipsvari olub, qulpunda oyma üsulu ilə küsülü buta və ərəb yazıları ilə "Fərhad və Şirin"dən şeir işlənmişdir (EF-4792). Digər bir qasıq nümunəsi (EF-2674) də oyma üsulu ilə işlənmişdir. Qasığın dəstəsinin ağızlığa birləşən hissəsi oxabənzər bəzəklə, bir qədər yuxarısı küsülü buta ilə, dairəvi formalı hissə isə ov təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Dəstənin qurtaracağını kiçik qülləbənzər piramida təməmləyir. Rombşəkilli dəstəyi olan qasıqların (EF-4797, 2063, 2064) dəstəsi müxtəlif nəbatı quş və tor şəkilli bəzəklərlə örtülmüşdür. Oyma sənətinin ən yaxşı nümunələrindən biri də digər (EF-5521) şərbət qasığıdır. Onun üzərindəki bəzək nümunələri kamil sənət əsəri təsiri bağışlayır. Qasığın dəstəsi bütünlüklə oymaya tutulmuş, simmetriyaya əməl olunmuş, bəzəklər öz orijinallığı ilə fərqlənir. Etnoqrafiya fondunda olan başqa (EF-2523, 2205, 3670) şərbət qasığı nümunələri də bu qəbilədənir. Həm etnoqrafik araşdırmalar, həm də muzeydə mühafizə olunan ağac qasıq dəsti nümunələri göstərir ki, Azərbaycanın ev məişətində istifadə olunan bu avadanlıqlar təkcə qida rejiminin tələbatını ödəmək üçün istifadə olunmamış, həm də kamil sənət əsəri nümunələri kimi sənətkarlar tərəfindən suvenir kimi də düzəldilmişdir. Bu nümunələr Azərbaycanda ənənəvi məişət

mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinin göstəriciləri olmaqla yanaşı, həm də ağacışləmə sənətinin, onun bir qolu olan oymakarlığın inkişaf səviyyəsini göstərən maddi dəyərlərdir. Muzeydə qoz ağacından hazırlanmış qaşıqlıq da vardır ki, onu qaşığı taxmaq üçün istifadə edirdilər (EF-4573). Yanları at başına bənzər, üzərində həndəsi xətlərlə kəsmə naxışları olan bu qaşığı qabı-qaşıqlıq Kəlbəcər rayonunda işlədilmişdir.

Muzeydə olan çömçə nümunələrinin əksəriyyəti bəzəksiz olub, sırf biş-düş işlərində istifadə olunan ev avadanlıqlarıdır. Onların içində bir nümunə diqqəti çəkir (EF-6127). Bu çömçə cır armud-dan yonulub düzəldilmiş, ağız tutumu xeyli böyük və dərinidir. Dəstəsində həm asmaq üçün çıxıntısı, həm də barmaq keçirib tutmaq üçün halqavari törpüsü vardır. Çömçə xorək bişirmək və onu boşqablara çəkmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər bir çömçənin (EF-2916) ağızlığı girdə-dairəvi formada yonulmuş, içərişi nisbətən dərinidir və heç bir bəzək elementi yoxdur. 8245, 8246, 8247 inventar nömrəli çömçələr də bu qəbildəndir.

Muzeydə mühafizə olunan təknə-tabaq dəstləri, nehrə, eləcə də oxlov-yuxayayan, çömçə-qaşığı və digər mətbəx avadanlıqlarına əsaslanaraq Azərbaycan xalqının nəinki məişət və kulinariya mədəniyyətini, həm də sənət istehsalını etnoqrafik baxımdan hərtərəfli araşdırmaq mümkündür.

Xanımlarımızın bəzək və saxlanma əşyalarının arasında da ağac məmulatlarına rast gəlinir. Bunlara daraq qablarını, sandıqları, mücrüləri misal göstərmək olar. Əvvəlki fəsildə parçadan hazırlanan daraq qabılardan söz açmışdıq. Bu bölmədə ağacdan düzəldilmiş daraq qabılardan danışacağıq. Muzeydə mühafizə olunan bir daraq qabı yarım dairəvi formada olub, üzərində insan təsvirləri verilmişdir (EF-366). Digər bir nümunədə isə qabın üzərində sarı və qəhvəyi rənglərlə xırda-xırda ulduzlar həkk edilmişdir (EF-1931). Muzeyin Etnoqrafiya Fondunda ev avadanlıqlarından sandıq və mücrülərin də olduqca geniş çeşidi saxlanmaqdadır. Bunların da hər biri sənət istehsalı baxımından mükəmməlliyi ilə seçilir.

Orta əsrlər dövrünə aid sənət nümunələrindən biri də gözəl rəngarlıq işi olan papye-maşe mücrüdür [EF-5300]. 15*6*10 sm ölçüdə olan mücrünün hər tərəfində fərqli-fərqli mövzusu olan miniatür səhnələr təsvir olunmuşdur. Bu miniatür səhnələr XVII əsr Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından çox maraqlıdır. Belə ki, burada təsvir olunan bir sujetdə gənc oğlanın əynindəki şalvarı, köynəyi, başındakı papağı, ayağındakı corabı və çarığı, əlində tutduğu qılıncı, təsvir olunmuş atın belində yəhər üstü və at çulu, digər sujetdə isə qadının geyimi etnoqrafik baxımdan Səfəvilər dövrü üçün xeyli məlumat əldə etməyə imkan verir.

Bu nümunələr göstərir ki, sandıqsazlıq sənəti xeyli inkişaf tapmış, Bakı, Şəki, Quba, Gəncə, Ağdam kimi şəhərlər bu sənətin başlıca mərkəzləri olmuşdur. Ağacdən düzəldilən sandıq və sandıqçaların, adətən, üzərinə nazik dəmir lövhədən üzlük çəkilirdi. Bu üzlük müxtəlif həndəsi, nəbati və təbiət təsvirləri ilə bəzədilir, yanlarında qulpu olur və qabağında qıfilla təchiz edilirdi. Bəzən varlı ailələr qız köçürərkən ona verəcəkləri san-

dıq və mücrünü oyma üsulu ilə bəzədərmişlər [30, səh. 156]. Sandığa, bir qayda olaraq, gəlinin pərdələri, süfrələri, örtükləri, qış paltarları yığılar [56, səh. 192], mücrüyə isə qiymətli saxlanclar – zinət-bəzək əşyaları və pul qoyulardı. Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, sandıqsızlıq keçmişdə Azərbaycanın əksər bölgələrində müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir [79, səh. 158]. İri mücrülər həm də sandıq rolunu oynayır, oraya gəlinlik paltarları da yığılırdı. Etnoqraf M. Xəlilova yazır ki, Bakıda paltar olan mücrünü oğlanın anası açar, sonra oradakı əşyaları məcməiyə qoyardılar. Bunlar qız evinə gətirilib nümayiş etdiriləndən sonra yenidən mücrüyə yığılardı. Qız gəlin gedən zaman yenidən mücrü açılar və qız cehiz kimi onu oğlanın evinə aparardı... Daha etibarlı olmaq üçün mücrülərə qızıl açarlar salınardı. Burada yığılan əşyalar ailənin, bir növ, “qara gününün ehtiyatı” sayılırdı. Odur ki, həmişə etibarlı yerdə saxlanır və qorunurdu [56, səh. 133]. Ümumiyyətlə, digər mətbəx və məişət avadanlıqları ilə yanaşı, sandıq və mücrü də gəlin köçəcək qızın cehiz dəstində əsas yer tuturdu. Muzeydə nümayiş etdirilən sandıq və mücrülərin əksəriyyəti (EF-2136, 5300, 7130, 3893, 5767, 6114, 7123, 2286, 7125) özlərinin orijinal bədii tərtibatı, ölçüləri, bəzək elementlərinin zənginliyi, rəng harmoniyası və mükəmməl simmetriyası ilə əsl sənətkarlıq nümunələridir. Ənənəvi məişət mədəniyyətimizdə mühüm yer tutan sandıq və mücrülərin çoxu yerli sənətkarlar tərəfindən düzəldilmiş, digər bir qismi isə xarici ölkələrdən gətirilmişdir.

Ağacdan düzəldilmiş əşyalar arasında qələmdanlar da xüsusi yer tutur. Muzeydə bir neçə qələmdan nümunəsinə rast gəlinir ki, onların da üzərində cürbə-cür rəsmlər həkk olunmuşdur. Belə qələmdanlardan biri qara rəngli “papye-maşe”dən hazırlanmış, üstündə Çin miniaturlü rəqs səhnəsi təsvir edilmişdir (EF-7314). İçərisində qələm üçün xanaları olan bu qələmdan jurnalist Məmmədəli Sidqi Səfərova (1886-1956) məxsus olmuşdur. Digər bir nümunədə də qələmdan “papye-maşe”dən hazırlanmış, üzərində rəngli boya ilə mey paylayan, əylənən, dincələn qız səhnəcikləri təsvir olunmuşdur (EF-3963). XIX əsrə aid olan bir qələmdanın üzərində isə 3 dənə medalyon və onların içərisində qadın və uşaq təsvirləri vardır (EF-8543).

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında qorunub saxlanan ənənəvi məişət mədəniyyəti nümunələri, onların bəzilərinin inventar kitablarındakı təsvirləri belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərinə kimi ağacdan məişət qabları və ev avadanlıqları hazırlamaq sahəsində böyük tarixi ənənə formalaşmış, xalq özünün məişət tələbatını ödəmək üçün bu qablara və avadanlıqlara ev təsərrüfatında və mətbəx mədəniyyətində geniş yer ayırmışdır. Yüngüllüyü, sınaq ehtimalının son dərəcə azlığı, ucuz başa

gəlməsi, portativliyi (gəzdirilməsi) baxımından ağac məişət qabları və avadanlıqlarının həm oturaq əhalinin, həm də köçmə-maldar elatların məişətində üstünlüyünü şərtləndirmişdir. Ağacəşləmə sənətinin məişət qabları və avadanlıqları istehsalı sahəsi xalqımızın məişət mədəniyyətinin araşdırılmasında mühüm mənbədir. Bu mənbənin muzeydə qorunan nümunələrinə əsasən demək olar ki, xalqımız XIX-XX əsrin əvvəllərində zəngin və özünəməxsus ənənəvi məişət mədəniyyətinə sahiblik etmişdir.

3.3. Metaldan hazırlanan məişət avadanlıqları

3.3.1. Dəmirçilik sənəti nümunələri

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarındakı eksponatların müəyyən bir qismi də xalqımızın təsərrüfat və ailə məişəti ilə sıx surətdə bağlı olan, Azərbaycan xalq sənətkarlıq mədəniyyətinin mühüm qollarından birini təşkil edən dəmirçilik sənəti nümunələrinə aiddir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində “sənaye istehsalı mərhələsinə daxil olana-dək əlildən çox sənət və peşə növü əhalinin maddi və məişət ehtiyatlarının ödənilməsinə xidmət etmişdir” [78, səh. 3]. Bu sənət sahələri içərisində dəmirçilik sənəti xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətində oynadığı rolun əhəmiyyətinə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Azərbaycanda metallurgiyanın tarixi Eneolit dövrünə gedib çıxsa da [80, səh. 391; 166, səh.239], dəmirin istehsal texnologiyasının mənimsənilməsi er. əv. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Ölkəmizin zəngin dəmir filizi yataqları qədim zamanlardan başlayaraq yerli xammal əsasında dəmirçilik sənətinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Bayan, Daşkəsən, Quşçu və Çovdar kəndləri yaxınlığında dəmir filizi çıxarılması və bəsit əritmə üsulu ilə ondan dəmir alınması XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir [81, səh. 402; 185, səh. 323]. Mingəçevir qazıntılarından əldə edilmiş və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda

mühafizə olunan qədim dəmir dəhrə (AF-1847), dəmir bıçaq (AF-1846) və dəmir kərki nümunələri (AF-1508, 2318) Azərbaycanda dəmirdən istehsal alətləri hazırlanmasının çoxəsrlik tarixə malik olduğunu sübut edir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan dəmirdən hazırlanmış məişət avadanlıqlarını təssərrüfat məişəti ilə bağlı olan avadanlıqlar (papaqçı qayçısı, mişar, çəkiç, kərki, neft qabı, külüng, gavahın, tərəzi, arşın, kotan, buxov, toxa, kətmən, matkaf-burğu, çəki daşları və s.); ailə-ev məişətində istifadə olunan dəmir avadanlıqlar (padnos, metal qutular, bıçaq, üskük, qənd qayçısı, samovar, qənddan, şamdan, lampa, qənddoğrayan, cib saati, qiyməkəş, həvəngdəstə, qurancabı, ərsin, kabab üçün şiş, kömür ütüsü, qayçı, metal döyrə, daxıl, yun darağı, test, şərbət qabı və s.) və hərbi sənəti ilə bağlı avadanlıqlar (qalxan, zireh, qılınç, təbərzin, tufəng, patrondaş və s.) kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Yuxarıda əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı bölmədə bu mövzuya yer verildiyi üçün dəmirçilik sənəti bölməsində buna bir daha qayıtmırıq. Muzeydə evtikmə mədəniyyətində istifadə olunmuş əmək alətləri də mühüm bir qrup təşkil edir. Onlardan çəkiç, kərki, əydi, matkaf-burğu, külüng və s. evtikmə təcrübəsində daha çox müraciət olunan alətlərdir. Bir çəkiçin (EF-6003) ağızlığı polad qarışıq dəmirdən, dəstəyi isə ağacdandır. Məlumat üçün qeyd edək ki, etnoqrafik tədqiqatlar məişət və təsərrüfat alətlərinin, xüsusilə də kəsici alətlərin hazırlanmasında, bir qayda olaraq, poladqarışıq dəmirdən istifadə olunduğunu və belə qarışığın “qaynaq dəmiri” adlandığını təsdiqləyir [81, səh. 408]. Dəmirdən düzəldilmiş kərki (EF-4456) daşı kəsmək və hamarlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eni 11 sm, uzunluğu isə 24 sm. olan kərkinin yuxarı hissəsində ağac dəstək keçirmək üçün 5 sm. diametrində dəlik qoyulmuşdur. Digər bir kərki nümunəsi (EF-6154) ağacın yonulub hamarlanmasında istifadə olunmuşdur. Bu məqsədlə uc hissəsi əyri olduğundan, elə “əyri” də adlandırılmışdır.

Muzeydə toplanmış dəmir alətlərinin bir qismini də tarixçi Marat İbrahimovun 1959-cu ildə Gədəbəy rayonunda elmi eza-miyyətdə olarkən toplayıb muzeyə təhvil verdiyi eksponatlar təşkil edir. Bu dəmir alətlər Gədəbəydə misəritmə zavodunun fəhlələri tərəfindən istifadə olunmuşdur. Onların içərisində də-mir çömçə (EF-4568b), külüng (EF-4568v), matkaf-burğu (EF-4568) və s. xüsusilə maraq doğurur.

Muzey eksponatları içərisində kəhriz qazıntısında istifadə olunan əmək alətləri də saxlanmaqdadır. Etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər əkinçilikdə kəh-riz suvarma şəbəkəsi mühüm rol oynamışdır. Kəhriz suyu ilə hər il Azərbaycanda 50 min desyatindən artıq əkin sahəsi suvarılırdı [105, səh. 12]. Həmin dövrdə isə Azərbaycanda minə yaxın kəh-riz olmuşdur [178, səh. 26-27; 75, səh. 148]. Kəhrizqazıma işi ilə xüsusi kankanlar dəstəsi məşğul olurdu (4-6 nəfər). Kəhrizin qazılmasında və qazılan torpağın kənarlaşdırılmasında isə dola-maçarx, külüng, keçəbel (çalov), öküz gönündən dol, qarmaq, kəndir, çıraq, taraz və s. işlədilirdi ki, bunların da əksəriyyəti dəmirdən düzəldilirdi. Kəhriz qazılmasında istifadə olunan kü-lüngün (EF-5652) bir ucu şiş, digər ucu isə dördbucaqlı formada düzəldilmişdir. Ümumi uzunluğu 37 sm. olan külüngün mərkəzi hissəsində ağac dəstək keçirmək üçün deşik açılmışdır. İş prose-sində, adətən, öküz gönündən hazırlanmış dol ora-bura ilişərək tez cırılıb sıradan çıxdığından, bunun qarşısını almaq üçün dolu dəmir məftildən düzəldilmiş xüsusi halqanın içərisinə salırdılar. Muzeydə belə dəmir halqadan biri saxlanmaqdadır (EF-5651). Xüsusi səriştə ilə düzəldilmiş bu halqanın iki yanında qulaqcı-ğı vardır. Buraya əl tutmaq üçün dəmirdən qulp keçirilmişdir. Halqanın içərisinə isə dolun özü salınmışdır. Doldan kəhrizdə qazılmış torpağın kənara çıxarılması zamanı istifadə edilirdi.

Muzeyin eksponatları arasında sənət və ticarət sahələri ilə bağlı eksponatlara da rast gəlmək mümkündür. Məlumdur ki, Azərbaycanda papaqçılıq sənətinin qədim tarixi olmuş, XIX əs-

rin 50-ci illərində Bakı, Gəncə, Lənkəran, Quba, Şəki, Şuşa, Naxçıvan şəhərlərində 650 nəfərək papaqçı işləmişdir ki, onların da 235 nəfəri yalnız Şəkidə fəaliyyət göstərmişdir [182, səh. 106]. Papaqçı ustalar ülgü işində, materialın biçilib kargər (xəlfə) və şagirdə ötürülməsində xüsusi qayçıdan istifadə edirdilər. Muzeydə saxlanan belə qayçılardan biri (EF-5104) qaynaq dəmirindən hazırlanmaqla, ucları olduqca sivri və iti, ortadan xaçşəkilli olaraq xüsusi pərçimlə bir-birinə birləşdirilmişdir. Qayçının üzərində həm bəzəkləri, həm də yazıları vardır. Barmaq salınan yerdə qayçının hər iki qulpu ilan başı formasında düzəldilmişdir. Bundan başqa muzeydə papaq qələbləri də vardır. Bunlardan biri XIX əsrə məxsus olub, ağacdandır, aşağı yumru hissəsi getdikcə daralır, aşağıda üç paralel xətti vardır (EF-9213), digəri isə yenə də ağacdandır, ucu şiş formasındadır (EF-1032).

XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərlərinin ticarət həyatı da olduqca qaynar və canlı olmuş, iri şəhərlərdə (Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Şuşa, Şəki, Şamaxı və b.) həm qapalı çarşı-bazarlar, həm də sənət-ticarət cərgələri fəaliyyət göstərmişdir. Ticarətin müxtəlif sahələri içərisində baqqallıq və arşınmalçılıq sənəti də özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu sənət sahələri ilə bağlı muzeydə dəmirdən düzəldilmiş bir və yarım girvənkəlik çəki daşları (EF-8344, 8345, 8348), eləcə də üzərində rəqəmlər yazılmış və xəttlər cızılmış arşın (EF-7907) qorunub saxlanmaqdadır.

Muzeydə XVIII əsrdə Kəlbəcər bölgəsində işlədilmiş çıraqbən (EF-4576) – yağıla işləmiş və dayanacaqqlı düzəldilmişdir. O, bütöv dəmir hissəsindən başı burmalı hazırlanmışdır və burmanın üstünə odluq bərkidilmişdir. Aşağı hissəsindən yuxarıya doğru dəmirdən bir qol ayrılır və burda da dörd dayanacaqqlı odluq vardır. Aşağı getdikcə üç qol ayrılır, bunun ortasına dairəvi halqa keçirilmişdir. Çıraqbənin ayaqları üstündə xırda dairəvi halqalar vardır.

Beləliklə, dəmirdən hazırlanmış muzey eksponatları ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, xalqımızın təsərrüfat və ailə məişətində, sənət-ticarət sahələrində dəmirdən hazırlanmış avadanlıqların

öz xüsusi rolu və əhəmiyyəti olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, dəmirçilik sənətinin keçmişdə, demək olar ki, hər bir kənddə nümayəndələri olmuş, onlar xalqın bu alət və avadanlıqlara olan tələblərini ödəməyə çalışmışlar. Bunu etnoqrafik tədqiqatlar da sübut edir. Azərbaycanda dəmirçilik sənətini hərtərəfli araşdıran etnoqraf A.N.Mustafayev dəmir məmulatının güclü istehsal mərkəzləri sırasında Yelizavetpol (Gəncə-GH) qəzasının Bayan, Quşçu, Seyid və Daşkəsən kəndləri, Cəbrayıl qəzasının Xocavənd kəndi, Şuşa qəzasının Ağdam icması, Nuxa qəzasının Küsnət kəndi, Şamaxı qəzasının Dəmirçi və Əhən kəndləri xüsusilə fərqləndiyini göstərir.

Xırda əmtəə istehsalı səviyyəsinə çatmış şəhər dəmirçixanalarında məmulat növləri üzrə ixtisaslaşma daha erkən başlamışdı. XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan şəhərlərində 400 nəfərdən çox dəmirçi işləyirdi. Dəmirçixanaların sayına görə Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Gəncə Azərbaycan şəhərləri arasında əsas yer tuturdular [81, səh. 411]. Bütün bunlar muzeydə toplanmış dəmirçilik sənəti məmulatlarının təsadüfən belə çoxluq təşkil etmədiyini təsdiqləyir.

3.3.2. Bürüncdən hazırlanan məmulatlar

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanmış metal məmulatlarının bir qismini də bürüncdən hazırlanmış məişət avadanlıqları təşkil edir. Onların içərisində samovar, asma qəndil, şamdan, sürmədən, manqal, sini, kömür ütüsü, qəlyan üçün maşa və s. özünün orijinallığı, bəzək harmoniyasının səlistliyi, zərif işlənməsi və lakonikliyi ilə seçilir. Məsələn, bürüncdən hazırlanmış manqal (EF-5794) olduqca nəfis, səkkizguşəli və fiqurlu düzəldilmiş, yenə də səkkizguşəli fiqurlu ayaqlar üzərinə yerləşdirilmişdir. Manqalın iki yanında yarımdairəvi qulpları vardır. Ortasına qoyulmuş lövhə isə dəmirdəndir və o da səkkiz guşəlidir. Manqalın diametri 46 sm, hündürlüyü isə 25

sm-dir. Belə zərif işlənmiş və dekorativ bəzəklərlə təchiz olunmuş manqallara, adətən, şəhər mühitində və kənd yerlərində varlı ailələrin məişətində daha tez-tez təsadüf etmək olurdu. İçərisinə köz (kömür) doldurulmuş manqalı evin ortasına qoyur, ilin soyuq fəsillərində ondan qızdırıcı vasitə kimi istifadə edirdilər.

Muzeydə qorunub saxlanan və bürüncdən hazırlanan qırxaçar camlarının da (EF-6060, 6061) xalq ailə məişətində özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. Etnoqrafik tədqiqatlardan aydın olur ki, uşaqların qırxının tökülməsi, onların çillədən çıxarılması, eləcə də ailə qurmalarının 40 günü tamam olmamış ər-arvadın qüsullanması üçün qırxaçar camından istifadə edilirdi. “Qırxgünlük dövr” mərasimi Anadolu türkləri, Sibirin, Altayın, Volqaboyunun türk birlikləri, eləcə də Mərkəzi Asiyanın bir çox türkdilli xalqları (türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar və s.) arasında da geniş şəkildə icra olunmuşdur [65, səh. 155-180; 95, səh. 67; 179, səh. 71]. ““Qırxın tökülməsi” və “uşağın çillədən çıxarılması” mərasimini tamamlamaq üçün işlədilən qırxaçar camı Xorasan və Kərbalada istehsal edilməklə, ölkəyə zəvvarlar tərəfindən gətirilirdi. Üzərində (iç və bayır tərəfində) ərəb əlifbası ilə “Qurani-Kərim”dən 40-a qədər ayə həkk edilmiş bu cam tuncdan (bürüncdən – G.H.) və ya misdən hazırlanır, yastı oturacağı qabın içərisinə doğru qabarıq olurdu. Qabın kənarlarındakı dəşiklərdən üzərində “bissimillah” sözü yazılmış 40 ədəd lövhə – açar asılırdı” [113, səh. 139]. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan xalqları arasında “çilkəlit” adlanan bu qab eyni mərasimin icrası üçün nəzərdə tutulurdu [176, səh. 68-70]. Azərbaycanda əhali arasında olan inama görə, çilləyə düşən uşaq, eləcə də yeni evlənmiş ər-arvad bu camdan tökülən su vasitəsilə bütün dərd-bəlalardan qurtulacaqdır. Buna görə də, qırxaçar cam müqəddəs hesab edilir, əziz bir saxlanma kimi nəsil-dən-nəsilə ötürülürdü.

Əhalinin ailə məişətində təsadüf olunan, ənlilik-kirşan və sürmə yaxılması zamanı istifadə olunan sürmədən da (EF-6084) bürüncdən hazırlanmaqla, özünün orijinallığı ilə seçilir. Bu sürmədən buta formalı düzəldilmiş, üzəri nəbatı naxışlarla bəzədilmiş

və milçəsinin başı ay-ulduz formasında düzəldilmişdir. Digər bir sürmədən (EF-6105) da eyni ölçülü və bəzəkli olmaqla, həm də həndəsi naxışlıdır.

Bürüncdən hazırlanan məmulatlar sırasında asma qəndilin də öz yeri vardır (EF-6158). Uzunluğu 104 sm. olan bu asma qəndilin bürüncdən qalın və nazik toxunuşlu zənciri vardır.

Muzeyin Arxeologiya Fondunda olan saxlanclar arasında tuncdan hazırlanmış iynələr üç ədəd olmaqla, Mingəçevir qazıntılarından əldə edilmişdir (AF-2143). Burada saxlanan iki ədəd tunc (bürünc) çırağın (AF- 2476, 2004) hər biri nəfis işlənməklə, ayaqlıq, qulp və asmaq üçün həlqə ilə təchiz olunmuşdur. Çıraqlar gildən hazırlanan durna çırağı formasında düzəldilməklə, tökmə üsulu ilə hasilə gətirilmişdir və öz dövrünün ənənəvi işıqlandırma vasitəsi kimi xalq məişətində mühüm yer tutmuşdur.

Muzeydəki bürüncdən hazırlanmış məmulatların bir qismini də samovarlar təşkil edir. Xalq məişətində çay süfrələrinin təşkilində istifadə olunan bir samovarin (EF-6185) oturacağı dördbucaqlı, gövdəsi silindr formalıdır, iki yanında tutmaq üçün qulpu vardır. Digər bir samovar (EF-6367) Tula istehsalıdır. Adətən, samovarlar düzəldilərkən onları dəst hazırlayırdılar. Bu dəstə samovardan əlavə, onun sinisi və camı da daxil olurdu. Muzeydə belə bir samomar dəsti də mühafizə olunmaqdadır (EF-6323).

Ekspонатlar içərisində olan bürünc kömür ütüsünün (EF-7964) üstü qazıma üsulu ilə naxışlanmış, tutacağı ağacdən fiqurlu düzəldilmişdir. Ütünün yan tərəfləri kəsmə naxışlı olub, ağzının bağlanan hissəsi quş fiqurludur.

Muzeydə Rusiyadan gətirilmə bir bürünc sini də saxlanılır (EF-8101). Onun diametri 60 sm. olub, ağzının kənarı 3 sm. kənara çıxıntılı düzəldilmişdir. Sininin üzərində “1882-1896” tarixi yazılmışdır.

Qəlyan üçün hazırlanmış bürüncdən maşanın (EF-7739) üstü naxışlı, ucları fiqurludur. Onun baş tərəfində qəlyan odluğunu təmizləmək üçün biz də vardır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan bürünc avadanlıqlar və ailə-məişət ləvazimatları göstərir ki, xalqımız maddi imkandan asılı olaraq bürünc məmulatlarına da müraciət etmiş, ənənəvi məişət mədəniyyətində onlardan az-çox dərəcədə istifadə etmişdir.

3.3.3. Misdən hazırlanmış məişət avadanlıqları

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan metal məmulatlarının bir qismini də misdən hazırlanmış məişət avadanlıqları və qabları təşkil edir. Məlum olduğu kimi, “Eneolit abidələrindən aşkar edilən metal məmulatı qalıqları göstərir ki, Azərbaycanın qədim əhalisinin mənimsədiyi ilk metallardan biri mis olmuşdur.

Kiçik Qafqaz ərazisində Gədəbəy, Balakən, Zəylik, Çovdar və Daşkəsən ətrafındakı mis filizi yataqlarında qədim maddən izləri, Yuxarı Daşkəsən, Quşçu, Bayan, Dəstəfur, Alabaşlı kəndləri yaxınlığında isə metalışləmə kürələrinin qalıqları aşkar olunmuşdur” [82, səh. 391; 166; 152, səh. 59]. Bu faktlar, eləcə də Muzeyin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan mis sərinc (AF-293), piyalə (AF-355), güvəc (AF-305), şamdan (AF-2698), qazan (AF-2598), cam (2681) və s. nümunələr Azərbaycanda mis məmulatları istehsalının qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləyir. Qədim tarixə malik olan misgərlik sənətinin XIX-XX əsrin əvvəllərində başlıca mərkəzləri Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Naxçıvan və Şuşa olmuş, Nuxa (Şəki), Quba və Lənkəran şəhərlərində misgər dükanları fəaliyyət göstərmiş, Lahıc kəndi isə misgər-sənətkarlar kəndi kimi şöhrətlənmişdir. Mis məmulatları istehsalı Lahıcın yeddi məhəlləsindən birində – Ağalı məhəlləsində (keçmişdə “Şah küçə” adlanmışdır) cəmlənmiş, burada həm də “Misgər bazarı” fəaliyyət göstərmişdir [123, səh. 99]. XIX əsrin 30-cu illərində burada 52 misgər dükanı olsa da [160, səh. 124], əsrin ikinci yarısında onların sayı 200-ə çatmış-

dır [121, səh .96]. Bəhs olunan dövrdə Lahıcın 1000 nəfərədək sakini misgərlik və onunla bağlı peşələrlə (kömürbasma, çarvardarlıq və s. məşğul olmuşdur [118, səh. 182; 186, səh. 90].

Azərbaycanda misgərlik sənətinin tarixi inkişaf mərhələlərini araşdıran etnoqraf A.N.Mustafayev yazır ki, “XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın bəzi şəhərlərində misgərxanaların sayı artmışdı; 50-ci illərin ortalarında Gəncədə 20, Şuşada 11 nəfər misgər işləyirdi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakıda mis qab istehsal edən müəssisələrin sayı 2-3 dəfə artmışdı. Sürətlə böyüməkdə olan kapitalist Bakısında mis məmulatına əhalinin tələbatının artması bu məsələdə həlledici rol oynamışdır. Mis qab istehsalının yerli koloritini əks etdirən spesifikasiyi və sənaye rəqabəti ilə gec qarşılaşması üzündən kустar misgərlik sənəti Azərbaycanın bir sıra sənət mərkəzlərində uzun müddət davam etmişdir” [82, səh. 393]. Azərbaycan misgərlərinin hazırladığı müxtəlif çeşidli, formalı, nəfis ornamentli mis qablar xalqımızın mətbəx müxəlləfatının əksəriyyətini təşkil edərək həm oturaq əhalinin, həm də maldar elatların geniş istifadəsində olmuşdur. Etnoqraf H.A.Quliyev təkcə Lahic misgərlərinin hazırladıqları mis qabların təqribi siyahısını vermiş, buraya 71 adda mis məmulatını aid etmişdir [71, səh. 29]. Mis qablar cehiz kimi sifariş olunmuş, kəndbəkənd gəzən səhragərdlərdən satın alınmış, satış üçün bazarlara çıxarılmış, işlədilməyənləri rəflərə düzülərək sahibinin maddi imkanının göstəricisi olmuşdur [108, səh. 328]. Adətən, od üzərinə qoyulmayan mis qablar müxtəlif həndəsi, nəbati naxışlarla bəzədilir, demək olar ki, bütün mis qablar qalaylanaraq işlədilir. Bəzən mis qabların üzərində sahibinin adı və qabın satın alındığı tarix yazılırdı. Belə yazılar əksər hallarda qıza cehiz alınan və məscidlərə vəqf edilən qabların üzərində olurdu. Müsəlman hicri-qəməri təqviminin səfər ayında doğulan əziz-xələf oğlan uşaqlarının adına da mis qab “döydürür”, oraya qabın hazırlanma tarixini, uşağın adını və təvəllüdünü yazdırırdılar. Xüsusi səriştəli həkkakların mis qablara

vurduğu naxışlar əsas etibarilə yarpaq, buta, qızılgül, budaqda və ya qönçə üzərində oturan quş, eləcə də ceyran, cüyür, və ya insan, dəhrəburnu və müxtəlif həndəsi naxışlardan (rombabən-zər, üçbucaq, düz, sınıq və əyri xətlər) və s.-dən ibarət olurdu [6, səh. 168-169; 71, səh. 20].

Bütün bu göstərilən faktlar və gətirilən arqumentlər bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyə-tində misgərlik sənəti və bu sənət yaradıcılığının məhsulu olan mis qablar kütləvi şəkildə işlədilmiş, sonralar sosial-iqtisadi in-kişafın, əhəlinin mədəni həyat səviyyəsinin və cəmiyyətin siyasi sferasında baş verən dəyişikliklərin diqtəsinə uyğun olaraq mu-zey eksponatlarına çevrilmişlər. Bu səbəbdən də mis məmulatla-rı və mis qablar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin saxlancları arasında üstünlük təşkil edir.

Muzeydə qorunan mis məmulatlarını xörək bişirilməsində istifadə olunan qablar (qazan – qulplu qazan, xeyir-şər qazanı, zəncirli-məclis qazanı, bala qazan, orta qazan, eləcə də tiyəncə, döyrə, tavasar, çömçə, tava, tiyan, teşt, taskababı, sapılca, kəf-kir, aşsüzən və s.); süfrə qabları (mis kasa, şərbəti – kiçik və dərin nimçə, peşqon – böyük padnos, sərpuş, məcməyi, sini, kasa, cam, sahan, dəhmərdan və s.) su və süd-ağartı qabları (səhəng, güyüm, farş, gəl-gəl, qabcaq, lüləyin, tayqulp, dolça, parç, aftafa-ləyən, abgərdən, satıl, piyalə, məşqəfə, hamam tası, sətılca, tas, ləyən, fəşir, yəhər camı, sərnici, badya, qablama, ti-yan, cıncır, qapaqlı), eləcə də ev məişəti üçün gərəkli olan digər qablar və avadanlıqlar (şamdan, qaşıq dəstləri, qəhvə qovuran, şərbət qabı, samovar, çıraq, lampa, manqal, qənddan, ədviyyat qabı, güləbdən, gül qabı, rüşül qabı və s.) kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Qeyd edək ki, tədqiqat işimizin ümumi həcmi-ni nəzərə alaraq misdən hazırlanmış bu məişət məmulatlarının hər birinin etnoqrafik təsvirini vermək imkanımız xaricində oldu-ğundan, onların daha kütləvi istifadə olunanlarını tədqiqata cəlb etməyə çalışmışıq.

Muzeydə mühafizə olunan eksponatlar içərisində 25-dən yuxarı qazan və tava qapaqları da hazırlanma texnologiyası, bəzək elementlərinin zənginliyi, forma və ölçü etibarilə fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, bu qazan və tava qapaqlarının əksəriyyəti, müasir qapaqlardan fərqli olaraq, konusvari görkəmdə hazırlanmış, üzəri həndəsi, nəbati, xətti və qarışıq ornamentlərlə bəzədilmişdir və başlıcası isə onu hasilə gətirən sənətkarların sənət səriştələrindən soraq verməkdədir. Qapaqlar tərs üzünə çevrilmiş məcməyi formasında hazırlanmaqla, mərkəz hissəsinə qübbə yerləşdirilmiş, qübbənin kəlləliyi isə əl tutmuq üçün konusvari düzəldilmişdir. Qübbələr aşağıdan armudvari formadadır və yuxarıya doğru daralmaqla, məmulata olduqca maraqlı və nəfis bir görkəm verir. Belə qapaqlardan birinin üzəri aşağı hissəsinə gül qönçəsi yerləşdirilmiş buta naxışları ilə büsbütün örtülmüşdür (EF-3592). Sənətkar hətta butaların içərisinə də yarpaq üzərində gül təsviri yerləşdirməklə, məmulatın estetik-bədii görünüşünü bir qədər də artırmağa çalışmışdır. Digər bir qapaq nümunəsi qazanın ağzına örtülmüş şəkildə təqdim olunur (EF-1514).

Ağız hissəsi qazanın ağzını bütünlüklə tutmaq üçün çıxıntılı (dodaqlı) düzəldilmiş, qapaq isə yastı konusvari formada getdikcə daralan yaruslarla yuxarı dikəlməklə, qübbəsində kiçik şarvari formada əl tutacağı qoyulmuşdur. Həm qazan, həm də onun qapağı fərqli ölçülü paralel dairəvi xətlərin içərisinə eyni tipli həndəsi və nəbatı naxışlar salınmaqla bəzədilmişdir. XVIII əsrdə hazırlanmış bu mis qazanın üstündə Sədi Şirazinin şeiri ilə yanaşı on iki məsuməyə (imama) salam sözləri həkk edilmişdir. Qazan xörək bişirmək, ağartı məhsullarını saxlamaq, həmçinin süfrəyə yeməyi isti formada təqdim etmək məqsədilə istifadə edilmişdir.

Sapılca da yemək bişirilməsində istifadə olunan qablar sırasındadır. Bəzi bölgələrdə tava, tay qulp adlanan bu qab ət yeməklərinin, tərəvəzlərin qızardılması üçün istifadə olunmuşdur. Muzeydə saxlanan mis sapılcalardan birinin (EF-4484) ağız hissəsindən iki paralel dairəvi cızıq gedir. Uzun qulpunun üzərində düz xətlərlə naxışlar salınmışdır. Tava nümunələrindən birinin (EF-6221) heç bir bəzək elementi yoxdur və yarlardan döyüb bənd etmə üsulu ilə iki qulp bərkidilmişdir. Tava

elə düzəldilmişdir ki, onun diametri ağız hissəyə doğru genəlir. Digər bir tava nümunəsi (EF-6079) nazik mis təbəqəsindən soyuqdöymə üsulu ilə hazırlanmışdır və ağız hissəsi kənara doğru az çıxıntılıdır.

Muzeyinin fondunda Səfəvilər dövrünə aid misdən düzəldilmiş badə öz gözəlliyi ilə diqqət çəkir [EF-4374]. Bu badəni

orta əsrlər dövrünün miskərlik sənətinin ən gözəl nümunələrindən biri hesab etmək olar. Belə ki, bədənin üzərində çəmənlərdə oynayan bir neçə ana-bala ceyran təsvirləri çox incəliklə işlənmişdir.

Xörək bişirilməsində istifadə olunan xeyli kəfkir nümunələri də muzey kolleksiyaları arasındadır. Onlar həm ailədə xörək bişirmək üçün sifariş verilir, həm də məscidlərə vəqf olunurdu. EF-8079 – sayılı Muzey inventarı qalaylı, qulpu qatlama kəfkir olub, qatları körpü vasitəsilə bənd edilmişdir. Kəfkirin içində günəş rəmzi və haşiyə həkk olunmuşdur. Bu kəfkirdən ailənin qida öynəsində istifadə edilmişdir. Digər bir kəfkir nümunəsinin (EF-8184) qulpu yastı və uzunsov olub üzərində “hicri 1323” və “vəqf kəfkiri” sözləri həkk edilmişdir. Göründüyü kimi, ölçüləri böyük olan bu kəfkir iri mərəkələrin yeməklərini hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Etnoqrafik tədqiqatlardan məlumdur ki, Azərbaycanda “üz ağardan xeyir-şər yeməkləri”ndən biri aş (plov) olmuşdur. Haqqında ilk yazılı məlumata hələ “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz [62, səh.76, 79], rus tarixçisi və səyyahı İ.N. Berezinin “Şərq mətbəxinin klassik xörəyi” adlandırdığı [129, səh. 144] plovun Azərbaycanda 50-dən çox növ və növ müxtəlifliyi hazırlanırdı [122, səh. 96-122]. Bunlar əsasən süzmə plovlar idi və onların hazırlanmasında, bir qayda olaraq, aşsüzəndən (tuşpalandan) istifadə edirdilər. Muzeydə belə aşsüzənlərin xeyli nümunəsi toplanmışdır. Onlardan biri (EF-6076) silindr formalı olub, ağız hissəsi kənara doğru çıxıntılıdır. Ağzının kənarında medalyon içində ərəb əlifbası ilə beş yazı, eləcə də həndəsi və nəbati naxışlar həkk edilmişdir. Digər bir aşsüzən də (EF-7354) silindrik formada düzəldilmiş və qalaylıdır. Aşsüzənin alt hissəsində süzmə prosesini həyata keçirmək üçün dəşiklər açılmışdır. Dəşiklərin arasında, ağzının ətrafında paralel xətlər içərisində nəbati, həndəsi naxışlar salınmışdır və buradakı medalyonlarda yazılar vardır. Adətən, toy-nişan məclislərinin, ailə şənliklərinin, el yığnaqlarının, matəm mərasimlərinin yemək süfrələrinə çıxar-

rılan plovun hazırlanmasında aşsüzən mühüm məişət avadanlığı kimi gərəkli olurdu. Ondən, həmçinin, lavaşana hazırlanmasında, xəngəl süzölməsində də istifadə olunurdu.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan misdən hazırlanmış məmulatların bir qismini də süfrə qabları təşkil edir. Bu qablar da çeşidlərinin müxtəlifliyi, nəfis hazırlanması, bəzək elementlərinin zənginliyi, simmetrik yerləşdirilməsi və s. xüsusiyyətləri baxımından kamil sənət əsərləri səciyyəsi daşıyır, onları hazırlayan misgərlərin və üzərinə nəqşlər salan həkkakların (onlara çox zaman “yazıçı” deyirdilər) yüksək sənət bacarığından soraq verir.

Muzeyin kolleksiyaları arasında bir neçə qəlyan küpləri də saxlanılmaqdadır. Orta əsr şərq mədəniyyətinə xas olan məclislərdə və evlərdə istifadə olunan ənənvi olaraq qəlyan çəkiliydi. Dövrün miniatür əsərlərində təsvir olunan, mənbələrdə tez-tez adı çəkilən qəlyanın bir nümunəsi misdən düzəldilmiş, hündürlüyü 20 sm-dir [EF-2550]. Ekspонатın yuxarı hissəsində ərəb əlifbası ilə “Şah Abbas Səfəvi” sözləri, üzərində heyvan və insan təsvirləri, həndəsi naxışlar, aşağısında isə orta əsr geyimində olan ata-oğul təsəvvürünü yaradan bir yaşlı kişi və gənc oğlan rəsmi çəkilmişdir.

Muzey eksponatları arasında işıqlandırma vasitəsi kimi xalq məişətində istifadə olunmuş mis çiraqların, asma fanarların, lampaların da müəyyən bir qismi özünə yer almışdır. Qeyd edək ki, mis çiraqların ikisi (EF-1707, 5294) haqqında etnoqrafik ədəbiyyatda məlumat verilmiş, onların etnoqrafik xüsusiyyətləri göstərilmişdir [99, səh. 192-193]. Müəlliflər yazırlar ki, “hər iki çirağın armudvari gövdəsi 2 sm. lentvari oturacaq üstündə yerləşib. Boğazının geniş ağzı getdikcə daralaraq üzüyəbənzər detalla bəzədilib... İkisinin də gövdəsi, lüləsi şaquli xətlərlə bəzədilib. Bunlardan birinin (EF-5294) qapağı qulpuna zəncir vasitəsilə bərkidilib. Həmin çirağın üzərində onu düzəldən ustanın adı da həkk olunub. Gövdənin iki tərəfindəki dördkünc kitabə içərisin-

də ərəb əlifbası ilə “Əməl-e-Mahmud” sözləri yazılıb” [99, səh. 192-193]. Çıraqların üzərindəki naxış elementlərinin sadəliyindən görünür ki, artıq əvvəlki dövrlərin zəngin həndəsi və nəbatı naxışlarından istifadə aradan çıxmış, bəzəklər daha sadələşdirilmişdir. Ortası üzükvari formada boğmalı, oturacağı dairəvi və getdikcə sütunvari formada daralan yarusla qalxan, gövdə hissəsi isə konusşəkilli düzəldilərək silindr şəkilli başlıqla tamamlanan qəndil-lampa da öz orijinallığı ilə seçilir (EF-268). Lampanın üzəri bütünlüklə bəzədilmişdir. Nə piltə salınan başlığı, nə də şüşəsi vardır. Yəqin ki, vaxtilə bunlar olmuşdur. Digər bir qəndil-lampa forması (EF-1899) iki hissədən ibarət düzəldilməklə, bir-birinə xüsusi üzükvari birləşmə ilə lehimlənmişdir. Alt hissə oturacaqlı hazırlanmaqla, boğazlığı olmayan, gövdəsi dairəvi və şişman güyüm təsiri bağışlayır. Üst hissə təxminən alt hissənin eynidir və qülləvari qübbə ilə tamamlanmışdır. Üzəri kəsmə, cızma, həndəsi və nəbatı naxışlarla büsbütün örtülü olan bu lampa qüllə hissəsinə piltə salmaqla işlədilmişdir. Muzeydə olan başqa bir qəndil-lampa forması da (EF-2466) bu lampanın eynidir, sadəcə olaraq birhissəli düzəldilmişdir. Forma baxımından mükəmməlliyinə, üzərinə yerləşdirilmiş sütunvari və ayparaşəkilli elementlərin nəfis işlənməsinə, bəzək və naxışlarının simmetriyasına, harmonik tamamlanmasına görə seçilən qəndil-lampa isə (EF-2467) əsil sənət əsəri nümunəsidir.

Muzey eksponatları içərisində bir neçə güləbdən də mühafizə olunmaqdadır. Güləbdən güləb və ya gül suyunun saxlanması və istifadəsi üçün nəzərdə tutulur, gəlin köçəcəkdir hər bir qızın cehizlik boğçasına əlavə edilirdi. İmkandan asılı olaraq ailələr bahalı və ucuz güləbdanlara sahib olurdular. Maraqlı doğuran bir güləbdan (EF-355) qapaqlı düzəldilməklə, üzəri rəngkarlıq üsulu ilə bəzədilmişdir. Güləbdanın gövdə hissəsinin mərkəzinə yerləşdirilmiş dairəvi medalyonun içərisində üzbəüz əyləşən iki kişi təsviri vardır. Güləbdanın gövdəsi və uzun boğazı müxtəlif rəngli nəbatı naxışlarla bəzədilmişdir. Çətirə bənzər qapaq xü-

susi qüllə üzərinə yerləşdirilmişdir. Qapağın üstü də bəzəklidir. Digər bir gülabdan nümunəsi lüləkli düzəldilmişdir (EF-2446). Ellips formalı qulp gövdə və boğaz hissədə gülabdana lehimlənmiş, yuxarı ucu azacıq geriə qatlanmışdır. Qapaq gülləvari formada nəfis işlənmişdir. Oturacaqlı düzəldilmiş bu gülabdanın üzəri buta və nəbatı naxışlarla bəzədilmişdir. Məmulatın lüləyinin və boğaz hissəsinin aşağısında içərisi gül işləməli iri buta təsviri salınmışdır.

Muzeydə nümayiş olunan digər maraqlı eksponat sarı misdən düzəldilmiş dairəsi 27 sm olan sinidir [EF-245]. Sinin üzərində ərəb əlifbası ilə “II Şah Təhmasib vaxtı (1722-1732) hazırlanıb” sözləri yazılıb.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiya, fond və kolleksiyalarında qorunub saxlanan onlarla misdən hazırlanmış qab və avadanlıqların etnoqrafik təsvirindən və elmi araşdırılmasından bu nəticəyə gəlmək olar ki, onların Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olmasını və məişətdə geniş istifadə olunmasını təsərrüfat-mədəni amillər zəruri etmişdir. Misin təbii xassələri, başqa metallardan fərqli olaraq üzərində işlənilməsinin asan olması, döyməyə, kəsməyə, burmağa, lehimləməyə, qadaq verməyə, üzərində təsvirlər həkk etməyə yatımlılığı ondan hazırlanan məişət qabları və avadanlıqlarının geniş çeşidli olmasını şərtləndirmişdir. Buna görə də mis qablar və avadanlıqlar uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyətində üstün yer tutmuş, portativliliyi (asan daşınması, qırılma və sınma ehtimalının minimum həddi) ilə seçilmiş, həm oturaq əkinçi əhalinin, həm də maldar elatların müraciət etdiyi zəruri məişət avadanlıqları olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, bu günümüzdə də xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinə böyük dəyər verən ailələrin əksəriyyətində misdən hazırlanmış nəfis işləməli məişət qabları və avadanlıqları ya kolleksiya şəklində nümayiş etdirilir ya da əməli əhəmiyyət kəsb edərək ailə məişətində öz yerini qoruyub saxlayır. Bu gün həm də Milli Muzeyimizdə qorunan çoxsaylı mis məişət məmulatları xalqımızın uzun əsrlər boyu formalaşdırdığı ənənəvi məişət mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri kimi olduqca dəyərlidir.

3.4. Xalça-palaz dəstləri və həsir məmulatları

Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətində yun məmulatı istehsalı, xüsusilə xalça-palaz istehsalı da əsas yer tutmuş, xalq məişətində bu məmulatlara bütün tarixi dövrlərdə yüksək tələbat olmuşdur. Yetərinə inkişaf etmiş dekorativ-təbiiqi sənətin mühüm sahələrindən olan xalçaçılıq “Şərq xalqlarının

mədəni nailiyyətlərindən olub, çox böyük təkamül yolu keçmişdir” [83, səh. 469]. Mütəxəssislərin fikrincə, xalçanın ilk vətəni qədim Misir olmuş, sonralar buradan o, Kiçik Asiya və Hindistana keçmişdir [172, səh. 50]. Tədqiqatlara əsasən söyləmək olar ki, Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin təşəkkülü məhz qonşu İran və Kiçik Asiya ilə bir dövrə təsadüf etmişdir. Orta əsrlər Azərbaycanında özünün ən yüksək inkişaf pilləsinə çatan xalçaçılıq sənəti sonralar da inkişaf etdirilmiş, özünün toxuma texnologiyası, rəng harmoniyası, bədii-estetik zövqlü təsvirləri, həndəsi və nəbati naxışları, süjet və kompozisiyaları, eləcə də geniş çeşidləri və çeşniləri ilə daim fərqlənmiş, zaman-zaman bu sənətin məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilən məktəbləri yaranmışdır. Təbriz, Quba-Şirvan, Qarabağ və Gəncə-Qazax xalçaçılıq məktəblərində [63, səh. 17] toxunan süjetli və ornamental xalça nümunələri özünün yüksək keyfiyyəti, orijinallığı, göz oxşayan rəngi və bəzək-təsvirləri ilə dövrünün kamil sənət əsərləri hesab olunmuşdur. Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətində xalça-palaz məmulatının yerini və rolunu müəyyənləşdirən etnoqraf A.Mustafayev yazır ki, “ev məişətinin zəruri ünsürünə çevrilmiş xalça-palaz məmulatı təkcə yaşayış binalarının daxili sahmanında deyil, habelə feodal sarayları, məscid, mədrəsə, xanəgah, ibadətqah, zorxana, karvansara və digər ictimai binaların döşəmə və divarlarının bədii tərtibatında əsrlər boyu başlıca yer tutmuşdur. Yüksək dəyərə malik sənət məhsulu olmaq etibarilə evdə xalça məmulatının çoxluğu ailənin maddi imkanını əks etdirən mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərdən birinə çevrilmişdi. Əməli məişət əhəmiyyətini və istehlak dəyərini uzun müddət saxlayan xalça məmulatı ailə-kəbin münasibətləri (cehiz), vergi ödəncləri, hədiyyə və digər sosial məsələlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Yüksək dekorativ məziyyəti və texniki keyfiyyəti ilə seçilən Azərbaycan xalçaları təkcə ölkə daxilində deyil, habelə beynəlxalq ticarətdə ən rəvac sənət məhsulu kimi yüksək tutulurdu. Məhz bu səbəbdən də keçmişdə Azərbaycanda xal-

ça toxunmayan nəinki kənd və ya şəhər, hətta ailə tapmaq çətin idi. Azərbaycan qadını üçün xalça-palaz toxumaq ən adi məşğuliyyət növü, keçmiş ailə məişətinin zəruri tələblərindən biri idi. Xüsusilə xalçaçılığın geniş inkişaf etdiyi maldar elatlar arasında vaxtilə mövcud olmuş kəbin münasibətlərində gələcək gəlinin ev işləri arasında onun toxuculuq sahəsindəki məharətinə ciddi əhəmiyyət verilirdi” [83, səh. 469-470]. Bakı və Abşeron kəndlərində qızlar kiçik yaşlarından başlayaraq özləri üçün cehizlik xalçalar toxuyardılar. Hər cehizə ən azı 4 xalça, 4 palaz, 4 məfrəş, 4 xurcun və bir neçə dəst corab və s. daxil edilərdi [56, səh. 130]. Adətən, ailə məişətində xalçalardan bir-ikisi işlədilməyərək təzə saxlanılardı ki, ailədə hüsr düşdükdə mərhumu həmin xalçaya bükərək haqq dünyasına yola salardılar.

Xalqın ənənəvi məişət mədəniyyətində xalça-palaz məmulatının bu dərəcədə mühüm yer tutduğu səbəbindəndir ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında 535 ədəd xalça və xalça məmulatı böyük qayğı ilə qorunub saxlanmaqdadır [50, səh. 138]. Onların bəzilərinin (EF-6240, 6222, 6740, 6602, 7557, 6738, 9040 və s.) üzərindəki naxışlar hətta qədim türklərə məxsus Orxon-Yenisey abidələrinin üzərindəki işarə-hərflərlə paralellik təşkil etməkdədir [45, səh. 199-201]. Ümumiyyətlə isə “bu məmulatların (xalça-palaz məmulatlarının – G.H.) hər biri üzərinə toxunan naxışlar xalqımızın etnogenezini, dini inanclarını, təsərrüfat və ailə məişətini, adət-ənənələrini, başqa türkdilli xalqlarla etnik-mədəni, iqtisadi əlaqələrini öyrənmək baxımından olduqca mühüm tarixi-etnoqrafik mənbə hesab olunur. Məmulat üzərində əks etdirilən hər bir naxış bir əfsanənin, bir ənənənin, bir tarixi hadisənin, bir inancın izi olaraq bizlərə gəlib çatmışdır. Bu naxışların tarixi-etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi, onların mahiyyətinin, etnoqrafik duyum-yozum kontekstində sirlərinin açılması, məna tutumunun dərk edilməsi, tarixi köklərimizin bağlandığı türk etnik-mədəni mühitində xalqımızın sənət nailiyyətlərinin (həm də xalqın

ənənəvi məişət mədəniyyətinin – G.H.) araşdırılması üçün olduqca dəyərli etnoqrafik materiallar verir” [93^a, səh. 5]. Tikmə məmulatları təbii iplərdən, yundan, ipəkdən olduğu üçün onların dövrümüzə gəlib çatması hansısa təsadüflər nəticəsində baş vermişdir. Torpağa çürüyərək asanlıqla qarışan bu məhsullar az hallarda salamat qalırlar. Buna görə də onların ən qədim tarixini dəqiq müəyyən etmək bir qədər çətindir. Azərbaycan ərazisində Naxçıvanda Xaraba gilanda 1980-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində XII-XIII əsrlərə aid kətan parça qalıqları tapılmışdır. Toxuma və boya naxışlama kimi texnikalardan istifadə edilməklə hazırlanmış parça nümunəsi xalqımızın böyük məharət və incə zövqündən xəbər verir. Muzeyin Arxeologiya fondunda (AF-24305) saxlanılan həmin parça üzərində ərəb qrafikası ilə yazılar da həkk olunmuşdur.

Xalqımızın ailə məişətində mühüm məişət məmulatı kimi qiymətləndirilən xalçaların müxtəlif xalçaçılıq məktəblərinə xas olan nümunələrinə nəzər saldıqda onların hər birinin məhəlli-lokal xüsusiyyətlərini, çeşni müxtəlifliyini, təsvir və ornament zənginliyini, bədii simmetriyasını, harmonik rəng çalarlarını, bir sözlə, yüksək keyfiyyətini görə bilirik. Xüsusilə Təbriz xalçaçılıq məktəbinə xas olan xalçalar estetik-bədii görkəmi baxı-

mından daha səciyyəvidir. “Bu məktəbə məxsus xovlu və xovsuz xalçalar bədii tərtibat, kompozisiya və naxış bəzəklərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənir və iki qrupa ayrılırlar: Təbriz və Ərdəbil qrupları. Təbriz xalçaçılıq məktəbinin “Təbriz”, “Baxşayış”, “Ağacılı”, “Saxsıda güllər”, “Ərdəbil”, “Xətai”, “Bağ-behişt”, “Bağ-meşə”, “Balıq”, “Buta”, “Ceyranlı” və b. klassik kompozisiyaları məşhurdur. Bu xalçaların bəzəklərində incə nəbati və həndəsi naxışlar, insan və heyvan fiqurları, memarlıq abidələrinin təsviri əsas yer tutur” [83. səh. 475]. Belə xalçalardan biri “Xosrov və Şirin” adlanan Təbriz xalçasıdır (EF-6055). Xalçanın ərişi iplik, ağacı isə yundur. Xalçanın üzərində N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindən müxtəlif mövzular təsvir olunmuşdur. Xalça müxtəlif rəngli iplərlə toxunmuş orta göldən, iki xırda və bir iri haşiyədən ibarətdir. Orta göldə ərəb əlifbası ilə “Xosrov və Şirin” yazılmışdır. Üzərində çövrən oyunu, ov səhnəsi, vuruşma, istirahət səhnəsi, insanlar, heyvanat aləmi və nəbati naxışlar toxunmuşdur. Bu xalçanın ölçüləri 210 sm. x 150 sm.-dir. Digər bir Təbriz xalçası (EF-6147) yundan, yerliyi sürməyi, üstü müxtəlif rəngli balıq naxışlı toxunmuşdur. Ətrafında bir enli, üç ensiz haşiyə nəbati və həndəsi naxışlıdır. Üzərində “1320” hicri tarix yazılmışdır. Ortasındakı bir zolaq qırmızı əvəzinə çəhrayıdır. Ölçüləri 640 sm. x 347 sm.-dir. Bundan başqa, muzeydə digər Təbriz xalı nümunələri də saxlanmaqdadır (EF-6260, 6261).

Burada mühafizə olunan daha iki Təbriz xalça nümunəsindən bəhs edən X.Əsədova yazır: “EF - 6673 inv. №-li Təbriz xalçası öz kompozisiya əlvanlığı, kamil bədii quruluşu, peşəkar sənətkarlar tərəfindən icrası ilə fərqlənir. Xalının ara sahəsi dördbucaq formalı damalardan ibarətdir, onların da hər birində kiçik ölçülü ağac təsvirləri vardır. Bu ənənəvi kompozisiya olsa da, bədii ifadəsi, rəng harmoniyasına görə çox nəfis və dəyərlidir. Ara sahə boyu damalar arasы şaquli və üfiqi istiqamətli zolaqlar üzərində yerləşdirilmiş şəkəri yerlikli kitabələrdə əski əlifba ilə “talik” hüsnxətt üslubunda “Ey badi-səba zülf-i pərişanına dəymə” misrası toxunmuşdur və bu misra xalı boyu dəfələrlə təkrarlanır. Rənglərin və naxışların harmoniyası gözəllik yaratmaq həvəsində olan sənətkarların sabit ruhunun məhsuludur. Sözsüz, təbrizli ustalar xalça sənətini də öz həyat fəlsəfələrində bir poeziya, harmoniya zirvəsinə ucaltdıqları üçün bu məşhur misraları xalçanın tam ruhuna uyğun seçiblər və bunu məzmun ilə görünüşün vəhdəti saymaq olar” [45, səh. 203-204]. Güney Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının (1905-1911-ci illər) başçısı Səttar xana (Sərdare-milliyə) həsr olunmuş və 1908-ci ildə Təbrizdə toxunmuş xalça da həm süjet xətti, həm də toxuma texnologiyası baxımından kamil sənət əsəri nümunəsi hesab olunur (EF-7925).

Tədqiqatlar göstərir ki, Quba-Şirvan xalçaları gödək ilməli və ya qısa xovlu olması, zəngin ornamental bəzəkləri, rəmzi mahiyyəti, naxışlarının çoxluğu, rəng əlvanlığı ilə seçilir. Quba-Şirvan xalçaları üçün xonça və xırda motivli naxışlar daha xarakterik olmuşdur. 35 çeşni qeydə alınmış [124, səh. 21] Quba xalçalarının “Şahnəzərli”, “Qonaqkənd”, “Qımıl”, “Qrız”, “Cek”, “Alpan”, “Zeyvə”, “Minarə”, “Köhnə Quba”, “Pirəbədil” “Herat Pirəbədil”, “Qollu Çiçi”, “Sırt Çiçi”, “Xırdagül Çiçi” çeşniləri xüsusilə geniş yayılmışdır. Şirvan çeşnilərinin 25-ə qədər növləri içərisində isə “Şirvan”, “Şamaxı”, “Qobustan”, “Salyan”, “Qəbələ”, “Ərçiman”, “Mərəzə”, “Sorsor”, “Şilyan”,

“Namazlıq”, “Bəndi rumi”, eləcə də Abşeronun “Xiləbuta”, “Xiləəfşan” çeşniləri daha çox müraciət edilən çeşnilər olmuşdur [83, səh. 475-476]. Quba-Şirvan və Abşeron xalçaları ilmə sıxlığı və rənginə görə yaxın olsalar da, naxışlarına görə ayrılırlar. Xalçaların kompozisiyası üçün böyük və kiçik həcmli göllər, ara sahədə təkrarlanan həndəsi və nəbati naxışlar səciyyəvidir. Rəngləri sakit və yığcamdır. Ara sahənin tünd qırmızı və sürməyi yerliyi naxışların daha qabarıq görünməsinə şərait yaradır. Muzeydə saxlanan EF-6116 inv. №-li Şirvan xalçası XIX əsrin əvvəllərində toxunmaqla, ərişi yundan, arğacı isə pambıqdandır. Üstü müxtəlif rəngli iplərlə həndəsi, nəbati və zoomorf naxışlarla toxunmuşdur. Xalçanın orta hissəsində 12 ədəd xırda gölləri vardır. Ətrafına 4 haşiyə toxunan bu xalçanın ölçüləri 271 sm. x 106 sm.- dir. Ölçüləri 185 sm. x 97 sm. olan və 1945-ci ildə toxunan digər bir Şirvan xalçasının (EF-7539) ərişi pambıq, arğacı isə yundur. Xalçanın yerliyi qara rəngli olub, kənarında iki enli və bir ensiz haşiyəsi vardır. Orta göldə 4 düzbucaqlı medalyon yerləşdirilmişdir. Xalçanın üzərindəki həndəsi naxışlar müxtəlif rənglidir.

Etnoqrafiya fondunun saxlancları arasında Quba xalçaları da üstünlük təşkil edir. XIX əsrin əvvəllərində toxunmuş bir Quba (Çiçi) xalısı (EF-6840) yun və pambıq qarışığı ilə müxtəlif rəngli iplərlə toxunmuşdur. Yerliyi tünd sürməyi olan xalçanın kənarlarında iki enli və beş ensiz haşiyəsi vardır. Orta göldə bir-birinə paralel cərgələr arasında sadələşdirilmiş müxtəlif formalı həndəsi və nəbati naxışlar toxunmuşdur. Xalçanın ölçüləri 408 sm. x 173 sm.- dir. Muzeydə saxlanan “Sırt Çiçi” xalçasının (EF-7921) ərişi iplik, arğacı yundur. Üstü müxtəlif rəngli iplərlə alça gülü, nəbati və həndəsi naxışlarla örtülüdür. Ölçüləri 200 sm. x 150 sm. olan bu xalça XX əsrin əvvəllərində toxunmuşdur. XIX əsrin sonunda toxunmuş bir Quba “Qımıl” xalçasının (EF-7203) ətrafındakı üç haşiyəsi üzərində həndəsi və nəbati naxışlar vardır. Orta hissənin yerliyi sürməyi olub, üzərində həndəsi naxışlı

iki iri göl toxunmuşdur. Bir tərəfinə qırmızı məxmərdən köbə tikilmiş xalçanın ölçüləri 145 sm. x 95 sm.- dir. XIX əsrə aid olan Quba “Zeyvə” xalçası isə təmiz yundandır (EF-7174). Yerliyi sürməyi, üstündə müxtəlif rəngli həndəsi, nəbatı və heyvani təsvirlər olan bu xalçada beş iri göl, ətrafında isə 4 iri haşiyə toxunmuşdur. Ölçüsü 205 sm. x 110 sm.-dir.

Gəncə-Qazax xalçaları ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, onlarda klassik xalq naxış üslubu əsas yer tutur. Xalçaların bəzəyində böyük ölçülü göllər, totem xarakterli, stilizə edilmiş heyvan və quş rəmzləri tətbiq edilir, rəngləri şux və dolğun olur [53, səh. 44]. Onlar da Qarabağ xalıları kimi hündür xovlu olur və “Köhnə Gəncə”, “Topalhəsənli”, “Samux”, “Gədəbəy”, “Çıraqlı”, “Çaylı”, “Qaraqoyunlu”, “Şıxlı”, “Salahlı”, “Dağkəsəmən”, “Ağköynək”, “Qaymaqlı”, “Qaçaqan”, “Qarayazı” və s. çeşniləri ilə seçilir. Muzeydə saxlanan və XX əsrin əvvəllərinə aid olan bir Gəncə xalçası (EF-7184) yun toxunuşlu olub, üzəri müxtəlif rəngli həndəsi, nəbatı və heyvan təsvirli naxışlarla bəzədilmişdir. Ortasında bir iri göl, ətrafında isə dörd enli və ensiz haşiyəsi vardır. Muzeyin saxlancları arasında Gəncə-Qazax xalçaçılıq məktəbinin Şıxlı qrupuna məxsus olan bir xalça nümunəsi (EF-6195) XIX əsrin sonunda toxunmaqla, orta hissəsindəki iri gölün yeri qırmızı rəngli, içində üç ədəd xırda, sürməyi rəngli gölü vardır. Kənarında iki ensiz, bir enli, həndəsi naxışlı haşiyə toxunmuşdur. Üstünün boyları köşenil və indiqo boyaqlarındandır. Xalçanın ölçüləri 180 sm. x 130 sm.-dir.

Nəhayət, Muzeyin eksponatları arasında layiqli yerlərdən birini də Qarabağ xalçaçılıq məktəbi nümunələri tutur. Bu xalçaçılıq məktəbi dəst xalça hazırlamaq sahəsində ixtisaslaşmışdır. Qarabağın dəst xalçaları böyük ölçülü olur, nəbatı motivli ornamentləri ilə digər bölgələrin xalçalarından fərqlənir. Əsas çeşniləri “Nəlbəki-gül”, “Balıq”, “Dəryanur”, “Açma-yumma”, “Xanlıq”, “Ləmpə”, “Bağçada güllər”, “Badam buta”, “Şabalıd buta”, “Xan tirmə”, “Qoca” və s. olan Qarabağ xalçalarının bə-

ziləri dünyanın bir çox muzeylərinin (Nyu-Yorkda Metropoliten, Drezden Şəkil Qalereyası, Tbilisidə Xalq Tətbiqi Sənət Muzeyi və s.) layiqli eksponatları sırasında şərəfli yer tutmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan və XIX əsrin axırlarında Şuşada toxunmuş “Açma-yumma” çeşnili xalının (EF-6194) ortasındakı sürməyi rəngli iki açma-yummanın içi tünd sürməyi rəngli, ətrafı isə qırmızı rənglidir. Kənarında iki ensiz və bir enli haşiyəyə həndəsi naxışlar toxunub. Xalının ölçüsü 270 sm. x 134 sm.-dir.

Muzeyin saxlancları arasında Qarabağın dəst xalçalarını tamamlayan xeyli “Kənarə” adlanan kiçik xalça nümunələri də vardır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, keçmişdə Azərbaycanın bəzi bölgələrində (Qarabağ, Naxçıvan) “dəst xalça” (fərş) toxumaq dəb halını almışdı. Vaxtilə Qarabağın dəst xalçalarına bir ədəd orta xalı (uzunu 5-7, eni isə 2 arşın), “Kənarə” adlanan bir cüt yan xalça (uzunu xalının boyuna müvafiq, eni bir arşın), bir ədəd “sərəndaz” adlanan kəlləlik xalça daxil idi. Bunlardan əlavə, varlı evləri üçün bəzən dəst xalıya “payəndaz” adlanan ayaqlıq da əlavə olunurdu [83, səh. 470]. Bu faktı təsdiq edən etnoqraf F.İ.Vəliyev yazır: “Naxçıvan bölgəsinin “var evləri”ndə xüsusi sifarişlə Təbriz ustaları tərəfindən toxunmuş xalı-xalça dəstləri ilə evi döşəmək adət halını almışdı. Tavan istisna olmaqla, bütün döşəmə və divar bütünlüklə xalçaya tutulurdu. Sifariş verilərkən evin qapı və pəncərə açırmalarının ölçüləri nəzərə alınır. Xalı döşəməni tam basmayanda, ona “kənarə” deyilən ensiz, uzunsov xalılar əlavə edilirdi. Giriş qapısının astanasına payəndaz atılırdı” [113, səh. 73-74]. Muzeydə saxlanan və Şuşada hasilə gətirilmiş bir “kənarə” (EF-6842) yun və pambıq qarışığı ilə müxtəlif rəngli iplərlə toxunmuşdur. Yerliyi qəhvəyi rənglidir. Ətrafında qırmızı rəngli ensiz bir haşiyəsi vardır. Xalçanın orta hissəsində bir-birinə paralel üç cərgədə içərisində gül dəstəsi olan güldanlar təsvir edilib. Xalçanın bəzi yerləri solsa da, görkəmini itirməyib. Onun ölçüləri 500 sm. x 114 sm.-dir.

Digər bir “kənarə” (EF-2288) XIX əsrdə Qarabağda toxunmaq-la, əriş və arğacı yundur. Üzərində iki enli və bir ensiz haşiyəsi vardır. Xalça “qayıq” çeşnilidir. Ölçüsü 482 sm. x 102 sm.-dir.

Məlum olduğu kimi, xalq məişətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan xalça-palaz məmulatlarının cərgəsinə həm də xovsuz xalça məmulatları – palaz, kilim, vərni, sumax, şəddə, ladı və s. də daxildir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında bunların da nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Xalça əldə etməyə imkanı olmayan yoxsul ailələr çox zaman evlərinin daxili sahmanında bu toxuculuq məmulatlarına üstünlük verirdilər. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, “istehsal həcminə və əməli məişət əhəmiyyətinə görə bunların arasında palaz məmulatı xüsusi yer tuturdu. Palaz tipli toxuma növləri az məsrəflə tez başa gəldiyindən, iqtisadi cəhətdən daha sərfəli idi. Palaz məmulatı nisbətən seyrək əriş düzüümü, ilməsiz və boş toxunması ilə səciyyələnir. Toxuma texnikasına və bəzək tərtibatına görə palaz məmulatı sayə və güllü olmaqla iki qrupa ayrılır” [83, səh. 471]. Bəzən palaz ikiqat toxuma texnikası ilə hasilə gətirilirdi ki, ona “yer palazı” deyirdilər. “Qarabağ toxucuları palazların “yer palazı” adlanan sadə, zolaqlı formasının və “kilim” adlanan bəzəkli (xalça tipli) formasının “sumax”, “ləmpə”, “gülvəngəli”, “Cəbrayıl” və s. toxunmasında xüsusi səriştəyə malik idilər. “Kilimalması”, “kərpic”, “əl”, “şeytan”, “zəncir”, “padnos”, “alma”, “quş”, “buta”, “balıq”, “nal” və s. kimi nəqş-bəzək elementləri Qarabağ kilimlərində ənənəvi çeşnilər olub, ara-sıra xalça toxuculuğunda da istifadə edilirdi [1, səh. 16].

Keçmişdə ailə məişətinə xas olan bütün həyati əhəmiyyətli proseslər – yemək, yatmaq, istirahət etmək, istehsal ilə məşğul olmaq (əyirmək, daramaq, hörmək, süd-ağartı məhsullarını emal etmək və s.) evin döşəməsi üzərində həyata keçirilirdiyindən, evlərin döşəməsinə xalça-palaz məmulatları sərmək, bir növ, adət halını almışdı. “Adətdən döşəmə saman qatılmış palçıqla qalın suvanır, suvaq quruyandan sonra onun üzərinə və divarlara ağ

gildən şirə çəkilirdi. Şirələnmiş döşəməyə, ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq keçə (garbıt), palaz, cecim, həsir (tumu – püzətuğu, lıqtumu), kilim, xalça, gəbə və s. salınır, üstündən aşılənmiş qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balış və döşəkçələr (nalça, nımdər) düzülürdü” [113, səh. 73].

Xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətində xüsusi yer tutduğuna görə xalça-palaz dəstlərinin bir çox nümunələri bu gün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında saxlanmaqdadır. Onların daha çox hissəsini kilimlər təşkil edir. Burada 35 ədəddən çox kilim nümunəsi mühafizə olunur. Məlum olduğu kimi, kilim tayüzlü toxunan güllü palazın tipik nümunəsidir. Etnoqraf A.Mustafayev yazır ki, “Azərbaycan xalçaçılıq mərkəzlərində kilimin toxuma texnikası cəhətdən bir-birinə yaxın olan müxtəlif növləri: zili, vərni, sumax, ləmpə, gülvəngəli və s. yaranmışdır. Kilim tipli məmulat növləri mürəkkəb keçirtmə, dolama (ilgəkli dolama), dərmə, qıyıq, ladı və s. olmaqla müxtəlif texniki üsullarla toxunurdu” [83, səh. 472].

Muzeydə olan, Padarçöl çeşnisi ilə yundan toxunan bir Şirvan kilimi (EF-6196) XIX əsrin ikinci yarısında hasilə gətirilməklə, ortasında iki ədəd enli, şahmat naxışlı və bir ədəd ensiz zolağı vardır. Kilimin kənarı bir enli və iki ensiz zolaqlı, həndəsi naxışlı haşiyəyə salınmışdır. Müxtəlif rəngli iplərdən həndəsi naxışlı toxunan bu kilimin ölçüləri 353 sm. x 125 sm.-dir. Şirvana aid edilən digər bir zili toxunuşlu palaz (EF-6885) müxtəlif rəngli ip və ipliklərlə zolaqlı, həndəsi naxışlı toxunmuş, 298 sm. x 80 sm. ölçülüdür.

Qazax bölgəsinin Şıxlı qrupuna aid edilən bir kilim nümunəsi (EF-7172) XX əsrin əvvəllərində yun və pambıq qarışığı ilə toxunmuşdur. Kilimin ağ, sürməyi, qırmızı, yaşıl rəngli zolaqları üzərində həndəsi naxışlar qərar tutmuşdur. Ətrafında enli və ensiz, ağ və qara rəngli haşiyələri olan bu kilimin ölçüləri 274 sm. x 182 sm.-dir.

XIX əsrdə Qarabağ bölgəsinin Cəbrayıl qəzasında hasilə gətirilən vərni (EF-7498) yerliyi qırmızı, üstü müxtəlif rəngli yun

iplərlə həndəsi naxışlı, “qıyıq” toxunuşludur. Ətrafında bir enli və iki ensiz haşiyəsi vardır. Vərnə iki hissənin birləşdirilməsindən əmələ gəlmişdir, hər iki baş hissəsi saçaqlıdır. Ölçüləri 212 sm. x 182 sm.-dir.

Bütün bunlardan başqa, Muzeydə özünün daimi yaşam tərzini tapan onlarla kilim (EF-6843, 7508, 791, 4325, 6276, 9051, 7500, 8071, 7414, 6781 9052, 9053, 8388, 6196, 8040 və s.) və sumax (EF- 8393, 6860, 6839, 9049, 6243 və s.) nümunələri də vardır ki, onlar xalqımızın sənət yaradıcılığı və ənənəvi məişət mədəniyyəti haqqında əyani-vizual görüntülər yaradır. Xalq yundan təkcə libaslar hazırlamamış, həm də düşüncələrə hakim kəsilən, bədi-fəlsəfi, abstrakt-təhtəşüur, estetik-millə məhiyyəti və məzmunu ilə türk etnik-mədəni mühitinin milli müəyyənlik göstəricisinə çevrilmiş xalça və xalça-palaz məmulatları da hasilə gətirmiş, məişətində uzun əsrlər boyu yetərinə istifadə etmişdir.

Azərbaycan xalqının təsərrüfat və ailə məişətində həsirdən hazırlanmış məmulatlardan da geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. İlkən izləri hələ Mezolit və Neolit dövrlərinə gedib çıxan hörmə və toxuma kimi bəsit texniki vərmişlərin sonradan təkmilləşdirilməsi nəticəsində dəzgah toxuculuğu yaranmış, Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsində dəzgah üsulu ilə həsir toxuculuğu bu gün də öz əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Xüsusilə eşmə və burma üsulu ilə lifli bitkilərdən (lığ, ziyəliğ, pizə, xuqəpizə, dala, kənaf, kəndir və s.) tələb olunan ölçüdə ciyə hazırlamaqla bağlama, hörmə, tikmə və toxuma üçün zəruri texniki keyfiyyətlərə malik istehsal materialı əldə edilmiş, bu da toxuma dəzgahının yaranmasını labüd etmişdir. Həsir toxuma dəzgahlarının şaquli (“dasko”) və üfiqi olmaqla iki əsas tipi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır [86, səh. 449-451].

Bir qayda olaraq, saya həsir toxuculuğunda şaquli dəzgahdan, güllü həsir toxuculuğunda isə üfiqi dəzgahdan istifadə olunurdu. Həsirçilik sənətinin istehsal texnologiyasını araşdırən etnoqraf A.N.Mustafayev Lənkəran-Astara bölgəsində vaxtilə

həsirin hərəmi (baş hərəmi, qoşa hərəmi), nəlbəki gülü, zərəni gülü, doğanaq (əyri doğanaq, girdə doğanaq), şanagül, girdəgül, nevincənə, cınağı, məcməyi, teşti, dəvəboynu, pişkəçanq, kitbəsekit (saya), kəşli, ənzəli, ağnaxış və b. çeşnilərinin dəbdə olduğunu qeyd edir [86, səh. 453].

Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsində həsirdən hazırlanmış ev döşəmələri, zənbil, süfrə, məişət qabları, üzərinə çəltik sərib qurutmaq üçün həsir palaz, içində düyü saxlamaq üçün kisə (kövsərə və ya kosara), məişət yükləri və meyvəcat daşımaq üçün arxa səbətləri və s. özünün təsərrüfat və məişət əhəmiyyətini əsrlər boyu saxlamışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan həsirçilik sənəti nümunələri özünün istehsal texnologiyası, nəfis toxuma üsulu, forması, naxışları, əməli əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkir. Muzeydə qorunan həsirçilik sənəti nümunələrinin bir qismini həsir döşəmələr (palazlar) təşkil edir. Həsir məmulatı evin döşəməsində olan nəmişliyi özünə çəkdiyindən, çox zaman döşəməyə əvvəlcə həsir salınır, onun üstündən də xalça-palaz döşənirdi. Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm. hündürlükdə həsir çəkilirdi. Çünki həsir həm də evin havasının təmizliyində mühüm rol oynayırdı. Belə həsir palaz nümunələrindən biri (EF-7320) şaquli “dasko” dəzgahında hasilə gətirilməklə, üzərində həndəsi naxışlar şəklində bir-birinə söykənmiş romblar toxunmuşdur. Nəfis şəkildə toxunmuş həsir palazın kənarları həsir materialının özündən köbələnmişdir. Digər bir həsirçilik sənəti nümunəsinin (EF-5309) çox güman ki, süfrə kimi istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, onun ölçüləri adi süfrənin ölçülərinə müvafiq gəlir. Lənkəran-Astara bölgəsi əhalisi belə ölçülü həsir məmulatlarından aşısuzən kimi də istifadə edirdilər. 5305 inventar № - li həsirin yan hissələri saçaqlı saxlanmış, üzərinə rombabənzər paxlava bəzəklər bir-birinə söykənmiş şəkildə təsvirlənmişdir. Bu həsir nümunəsi də döşənək (palaz) kimi istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Muzeydə mühafizə olunan həsirçilik sənəti nümunələrindən biri də həsirhörmə tərəzidir (EF-5302). Bu qollu tərəzinin çəki daşları və satış məhsulları qoymaq üçün nəzərdə tutulmuş qabları həsirdən düzəldilmişdir. Eşilmiş və burulmuş həsir ciyələrini bir-birinə dairəvi formada tikməklə hasilə gətirilmiş tərəzi qablarının ağız hissələri həsirin özündən köbələnmişdir. Qabları tərəzi qoluna iplərlə bənd etmək üçün hər bir qabda 4 ədəd olmaqla həsirdən qulaqcıqlar (ilgəklər) düzəldilmişdir.

Muzey saxlancları arasında digər bir həsirdən düzəldilmiş məişət qabı nümunəsi (EF-4735) nəfis şəkildə eşilmiş ciyə bağlarını bir-birinə üst-üstə bənd etməklə yumurtavari formada hasilə gətirilmişdir. Qabın öz materialından qapağı da vardır. Bu qab, çox güman ki, quru ehtiyat ərzaq məhsullarını (düyü, şəkər, lobya, paxla və s.) saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Toxuma və hasilə gətirmə texnologiyası eyni olan digər bir məişət qabının (EF-7063) ancaq forması və ölçüləri fərqlidir. Bu qabın hündürlüyü əvvəlkindən az olmaqla, diametri bir qədər böyükdür. Şəbəkə üsuluna bənzər bir üsulda hörülmüş digər bir məişət qabı (EF-1010) formasına görə sərnice bənzəməklə, qulpsuz düzəldilmişdir. Belə məişət qabı, çox güman ki, oturaq ailə məişəti üçün daha xarakterik olmuşdur. EF-2932 inv. № - li həsir məişət qabı da özünün nəfis toxunuşu, forması, simmetrik quruluşu ilə onu hasilə gətirmiş həsirçi ustanın yüksək peşəkarlığından soraq verir.

Muzeydə həsirdən hazırlanmış bir arxa səbəti nümunəsi də vardır (EF-5241). Belə səbətləri oturacağı nisbətən kiçik diametrli, getdikcə ağıza doğru genişlən formada düzəldirdilər. Səbətə, çiynə keçirmək üçün elə həsirin özündən çiynilik bənd edirdilər, Bu çiyniliklər vasitəsilə səbət qollara keçirilərək belə yüklənirdi. Payız mövsümündə meyvəcatı bağlardan anbarlara daşımaq, həftəbazarlarına satmağa çıxarmaq üçün belə səbətlər daha sərfəli hesab olunurdu.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan güllü həsir məmulatının bir nümunəsi (EF-5218) diqqəti daha çox cəlb

edir. Ensiz və uzunsov formada toxunan bu güllü həsir nümunəsinin üzəri həndəsi naxışlıdır. Təsvirdə “Qasım uşağı” adlandırılan naxış həsir boyu təkrarlanır. Həsir palazın kənarları qara rəngli sətın parça ilə köbələnmişdir. Məmulatda yaşıl, qırmızı, çəhrayı, sarı, göy, ağ rənglərin harmoniyası yaradılmışdır ki, bu da həsir məmulatına xüsusi bir yaraşıq verməkdədir.

Beləliklə, fəsilə yekun vuraraq onu deyə bilərik ki, Azərbaycanın sənət yaradıcılığının bir çox sahələrinin (dulusçuluq, ağacışləmə, metalışləmə, toxuculuq və s.) məhsul, məmulat və avadanlıqları uzun əsrlər boyu xalqın təsərrüfat və ailə məişətində gen-bol istifadə olunmuş, ənənəvi məişət mədəniyyətinin formalaşmasında öz aydın izlərini qoymuşdur. Bu məmulat və avadanlıqlar həm oturaq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan əhalinin, həm də köçmə-maldar elatların ənənəvi məişət mədəniyyətində özünə layiqli yer tutmuş, uzun əsrlər boyu xalqın istifadəsində olaraq, müxtəlif çeşidləri və mükəmməl sənət nümunələri hesab olunmaqla XX əsrin ortalarına kimi məişətdə yerini layiqincə qoruya bilmişlər. Sonralar fabrik və zavodların istehsalı olan ucuz məmulat və avadanlıqlar xalqın məişətinə kütləvi surətdə daxil olduqca, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin təmsilçiləri olan bu sənət sahələrinin məhsulları maddi dəyər kimi muzey fond və kolleksiyalarında daimi yaşamaq hüququ qazanmışlar. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında böyük qayğı ilə mühafizə olunan bu maddi abidələr müasir və gələcək nəsillərin təsəvvürlərində keçmiş məişət mədəniyyətimizin əyani görüntülərini yaratmaqla, maddi-mənəvi dəyər, əvəzedilməz mənbə rolunu oynamaqdadırlar.

NƏTİCƏ

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin tədqiqi üzrə apardığımız araşdırmalar təsdiq edir ki, bu mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olaraq, yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhəlinin təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətinin, sosial təbəqələşmənin, xalqın ənənəvi həyat və məişət tərzinin, eləcə də Azərbaycan mühitində etnik-siyasi palitranın yaratmış olduğu qarşılıqlı müştərək zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmışdır. Muzeydə mühafizə olunan hər bir məişət mədəniyyəti ilə bağlı eksponatın yaranmasında, böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsində xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən sənət-peşə vərdişlərinin böyük rolu olmuşdur. Bütün bu kompleks təbii-tarixi və sosial-mədəni faktorların məntiqi nəticəsi kimi xalqımızın zəngin, mükəmməl və orijinal məişət mədəniyyəti irsi meydana gəlmişdir. Belə bir çoxçalarlı, ənənələri, əxlaqi-estetik və bədii xüsusiyyətləri neçə-neçə nəsillərə örnək ola biləcək ənənəvi məişət mədəniyyətimiz cəmiyyətin sosial-siyasi və iqtisadi sferasında baş verən yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin fəal diqtəsi altında müasirləşmiş, ənənəvi məişət mədəniyyətini öz varlığında yetərinə qoruyub saxlaya bilmiş bir çox maddi mədəniyyət və sənət nümunələri muzey eksponatlarına çevrilmişlər. Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi irsinin qorunmasında, təbliğində və gələcək nəsillərə ənənəvi məişət və mədəniyyətimiz haqqında yetərli məlumatların çatdırılmasında muzeylərimiz müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Burada mühafizə olunan eksponatlar xalqımızın təsərrüfat və ailə məişətini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, sənət yaradıcılığını, mübarizələrlə dolu tarixini, bir sözlə, ən qədim zamanlardan müasir dövrümüzə qədər keçdiyi böyük inkişaf və tərəqqi yolunu əyani-vizual görüntülərlə əks etdirir. Azərbaycanın milli mu-

zeyləri içərisində flaqman hesab olunan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanan maddi-mədəni sərvətlər – xalqımızın təfəkkür və fəhm imkanlarının, mütərəqqi düşüncə tərzinin ortaya çıxardığı nümunələr özünün zənginliyi və çoxçeşidliliyi ilə seçilməklə, məişət və mədəniyyətimizin bütün sahələrini tarixi-etnoqrafik baxımdan kompleks şəkildə araşdırmaq üçün dəyərli materiallar verir. Tədqiqatımızın ərsəyə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər istifadədə olan və xalqımızın uzun əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçən ənənəvi məişət mədəniyyətini təkmilləşdirib formalaşdıran 2500-dən çox muzey eksponatına tərəfimizdən baxış keçirilmiş, onların əksəriyyətinin etnoqrafik təsviri verilmiş, üzərində tədqiqat işi aparılaraq xalq məişətində əməli əhəmiyyəti, yeri və rolu haqqında müvafiq nəticələr əldə edilmişdir.

Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti elmi-etnoqrafik cəhətdən muzey materialları əsasında araşdırılarkən ilk növbədə təsərrüfat məişəti ilə bağlı, daha doğrusu, əkinçilik mədəniyyətimiz ilə bağlı muzey materiallarına müraciət olunmuşdur. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, ən qədim zamanlardan xalqımızın başlıca məşğuliyyət sahəsi əkinçilik olmuş, bu təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsində bir sıra əmək alətləri və avadanlıqlarından istifadə edilmişdir.

Muzeyin ekspozisiya, fond və kolleksiyalarında qorunub saxlanılan əkinçilik alət və avadanlıqlarının əksəriyyəti ağacdən hazırlanmış, bəzən dəmirdən, bəzən də ağacla dəmirin kombinə edilməsindən hasilə gətirilmişdir. Bunların içərisində əkinçiliyin müxtəlif iş prosesləri (əkin, səpin, malalama, suvarma, biçin, döyüm, hazır məhsulun daşınması və saxlanması və s.) ilə bağlı əmək alətləri və avadanlıqları – xış, qara kotan, dəmir kotan, gavahın, yaba, şana, bel, mərküz-kərdivar, oraq, dəryaz, mərəndi, ding, şana, vəl, kürək, dənin saxlanması üçün qablar, toxa, kətmən, mənqəl, xəlbir-şadara və s. xüsusi yer tutaraq xalqın təsərrüfat məişətinin araşdırılmasında əvəzedilməz mənbə rolunu

oynayır. Fondada olan materialların hərtərəfli elmi araşdırılması sübut edir ki, xalqımız məhz bu alət və avadanlıqların köməyi ilə Qafqaz və Cənubi Qafqaz bölgəsində ən zəngin və ənənələri böyük olan mükəmməl təsərrüfat məişəti, onun da bir tərkib hissəsi olan əkinçilik mədəniyyəti yaratmışdır. Əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı muzey materialları əsasında apardığımız tarixi-etnoqrafik araşdırma xalqın əkinçilik mədəniyyətinin öyrənilməsində bu materialların müstəsna əhəmiyyətini təsdiq edir. Tədqiqat işində hər bir əyani-vizual görüntülər yaradan təsərrüfat-məişət alət və avadanlığının etnoqrafik təsviri verilməklə bərabər, onların əməli əhəmiyyəti, xalqın təsərrüfat məişətində yeri və rolu da aşkarlanmışdır.

Məlum olduğu kimi, xalqımızın təsərrüfat məişətində əkinçilikdən sonra aparıcı təsərrüfat sahəsi heyvandarlıq (maldarlıq) olmuşdur. Xalqımızın bu sahədə də zəngin təsərrüfatçılıq ənənələri yaranmış, uzun əsrlər boyu əməli vərdişlər və təcrübələr hesabına maldarlıq məişəti formalaşmışdır. Maldarlıq məişətini səciyyələndirən muzey materialları ilə yaxından tanışlıq, onların tarixi-etnoqrafik araşdırılması göstərmişdir ki, məişətin bu sahəsində də xalqımızın böyük ənənələri olmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan eksponatlar Azərbaycanda heyvandarlıq təsərrüfatının ümumi mənzərəsini səciyyələndirməklə, xalqın bu sahədə qazandığı empirik bilikləri, təcrübələri, vərdişləri özündə əks etdirən əyani – vizual materiallardır və xalq məişətinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi təsərrüfat məişətimizin bu sahəsində istifadə edilən məişət avadanlıqları, müxtəlif materiallardan hazırlanmış məişət qabları, qoşqu vasitələri, yəhər dəstləri, qoşma və yükləmə ləvazimatları, xüsusi mülkiyyət sahiblərinin öz mülkünə sahibliyini təsdiq edən və mal-davara vurulan damğalar, kamil sənət əsəri səviyyəsində hazırlanan yəhər üzlükləri, çullar, təkaltilər, keyvəndlər, məfrəşlər, at bəzəkləri və s. xalqın güzəranında mühüm rol oynamış,

ənənəvi məişət mədəniyyətimizin milli müəyyənlik göstəricilərinə çevrilmişdir. Xalq öz əkin sahəsinin şumlanmasında, zəruri məişət yüklərinin daşınmasında, aramsız uzanan köç yollarında mal-davarın müşaiyət olunmasında, qida tələbatının ödənilməsində, yun, dəri kimi xammalın əldə edilməsində, natural mübadilənin həyata keçirilməsində daim heyvandarlıq təsərrüfatına müraciət etmiş, özünün zəruri məişət ehtiyaclarını yetərinə ödəyə bilmişdir.

Muzeydə toplanan və heyvandarlıq təsərrüfatı haqqında aydın təsəvvürlər yaratmağa imkan verən çoxsaylı eksponatların tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması ilə biz təsərrüfat məişətimizin bu sahəsinin xüsusiyyətləri, heyvandarlıq məhsullarının xalqın geyim mədəniyyətində, mətbəxində rolu, qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunan heyvanların əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyəti, minik-yük nəqliyyatı vasitələrinin XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədərki mövcud durumu və s. məsələlər barəsində yetərli məlumatlar alır, ənənəvi məişət mədəniyyətimizin formalaşmasında bu eksponatların yerini və rolunu aşkara çıxara bilirik.

Azərbaycanlıların təsərrüfat-iqtisadi həyatında və məişətində bağçılıq və onun sahələri, eləcə də yardımçı təsərrüfat sahələri (arıçılıq, balıqçılıq, ovçuluq) da mühüm yer tutmuş, zaman-zaman empirik biliklər, əməli təcrübələr və ənənələr hesabına inkişaf etdirilərək zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Azərbaycanın dağlı-aranlı təbii zonallığı, torpaq örtüyünün müxtəlifliyi, əlverişli iqlim şəraiti, bolsulu çayları və Xəzər dənizi kimi iri sututarı burada sözü gedən təsərrüfat sahələrinin inkişafını şərtləndirmiş, ənənəvi məişət mədəniyyətimizdə onların yerini və rolunu müəyyənləşdirmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında mühafizə olunan bağçılıq təsərrüfatına aid eksponatlar bu sahənin etnoqrafik xüsusiyyətlərinə (bağların salınması, becərilməsi, meyvələrin çeşidi, saxlanması, satışı və s.) genişliyi ilə aydınlıq gətirə bilməsə də, hər

halda bu təsərrüfat sahəsinin məişətdə yeri və rolu barədə mülahizələr söyləməyə imkan verir. Həm Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan bağçılığa aid eksponatlar, həm də mövcud ədəbiyyat göstəriciləri söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycanda zəngin bağçılıq mədəniyyəti ənənələri olmuş, bağçılıq məhsulları xalqın ənənəvi məişət mədəniyyətində üstün yer tutmuş, xalq ondan qida öynəsində istifadə etmiş – daxili ehtiyaclarını ödəmiş, eləcə də rəvan ticarət – əmtəəlik məhsul kimi satış bazarlarına çıxararaq gəlir əldə etmişdir.

Azərbaycanın səriştəli bağbanları onlarla yabanı cır meyvə və bitkilərin mədəniləşdirilməsində fərqləndikləri kimi, arıçılıq, ovçuluq və balıqçılıq sahəsində milli ənənələrin formalaşmasında da arıçılar, ovçular və balıqçılar aparıcı rol oynamışdır. Tədqiqatla həm də müəyyən olunmuşdur ki, yardımçı təsərrüfat sahələri Azərbaycanda qədimdən mövcud olmuş, bu sahələrdən alınan qida məhsulları və xammal məişət ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynamış və onların inkişaf etdirilməsində də xalqımız böyük təcrübəyə sahiblik etmişdir. Bu təsərrüfat sahələrini yetərinə öyrənmək üçün, təəssüf ki, muzeydə materiallar azlıq təşkil edir, ancaq hər halda, müəyyən təsəvvürlər yaratmaq, gələcək nəsillərə bu məşğuliyyət sahələrinin varlığı və xalq məişətində oynadığı rolu aşılamaq üçün kifayətləndiricidir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanmış materialların bir hissəsi də xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan ailə məişəti ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının ailə məişətində keçən əsrlər boyu istifadə olunan məişət əşyaları, geyimlər, ev avadanlıqları, toxuma və tikmə məmulatları, ayrı-ayrı mərasimlərlə bağlı eksponatlar, müxtəlif materiallardan hasilə gətirilmiş qablar və s. xalqın məişət tələbatını yetərinə ödəmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq texniki-mədəni imkanların artması, istehsal münasibətlərində meydana gələn yeni keyfiyyət dəyişiklikləri, əhalinin

daha ucuz başa gələn fabrik və zavod məhsullarına müntəzəm müraciət etməsi keçən əsrlərin ailə məişəti üçün xarakterik olan bütün hər şeyi, demək olar ki, sıxışdırıb aradan çıxarmış, onları muzey eksponatlarına çevirmişdir. Keçmiş nəsillərlə yeni nəsillər arasında körpü rolunu oynayan muzeylər də öz fond və kolleksiyalarında bu materialları qoruyub saxlamaqla, xalqın qan yaddaşını, keçib gəldiyi tarixi inkişaf və təkamül yolunu izləməyə geniş imkanlar açır.

Apardığımız tarixi-etnoqrafik tədqiqatın nəticələrindən məlum olmuşdur ki, xalq məişətində ayrı-ayrı sənət sahələrinin məhsulları da böyük rol oynamış, həm ailə məişətinin, həm də təsərrüfat məişətinin inkişaf etdirilməsində xalq bu sənət sahələrinin məhsullarına dönə-dönə müraciət etmişdir. Ənənəvi dulmuşçuluq, metalışləmə, toxuculuq, ağacışləmə, dəriçilik, daşyonma və s. kустar sənət sahələrinin məhsulları (təsərrüfat alətləri, məişət qabları və avadanlıqları, minik və qoşqu ləvazimatı, tikinti materialları və alətləri, ev interyeri üçün gərəkli olan məişət ləvazimatları, xalça-palaz dəstləri və s.) gündəlik məişətin üzvi tərkib hissəsi olmuş, xalqımızın ənənəvi məişət mədəniyyətinin milli müəyyənlik göstəricisinə çevrilmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiya, fond və kolleksiyalarında qorunub saxlanan yüzlərlə məişət alətləri və avadanlıqlarının etnoqrafik təsvirindən və elmi araşdırılmasından bu nəticəyə gəlinmişdir ki, onların Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olmasını və xalqın məişətində geniş istifadə olunmasını təsərrüfat-mədəni amillər zəruri etmişdir.

Ənənəvi məişət mədəniyyəti dedikdə, biz xalqımızın minilliklər boyu ilkin ibtidai təxəyyül və fəhm imkanları, zəngin empirik bilikləri və əməli vərdişləri hesabına yaradıb təkmilləşdirdiyi, zaman-zaman inkişaf etdirərək nəsillərdən-nəsillərə ötürdüyü, XX əsrin ortalarına qədər gətirib çatdırdığı maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini – təsərrüfat məişətinin əkin-

çilik, maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük və yardımçı təsərrüfat sahələrində istifadə edilən məişət və əmək alətlərini, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsullarını, daşdan, gildən, ağacdən, metaldan, dəmirdən və s. hazırlanmış təsərrüfat və ailə məişəti avadanlıqlarını, məişət geyimlərini, evlərin interyerində işlədilən tikmə və toxuma məmulatlarını və s. kompleks materiallar məcmusunu başa düşürük. Bütövlükdə götürüldükdə, ənənəvi məişət mədəniyyəti xalqımızın yaratmış olduğu və bu gün milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi olan milli-mənəvi dəyərlərimizin milli müəyyənlik göstəricisidir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarında toplanmış etnoqrafik materiallar əsasında apardığımız tarixi-etnoqrafik tədqiqatın nəticələri də bunu əyani şəkildə sübuta yetirir.

Гасанова Гюнай Чапай гызы

**ТРАДИЦИОННАЯ БЫТОВАЯ КУЛЬТУРА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА (По материалам
Национального Музея Истории Азербайджана)**

РЕЗЮМЕ

Монография посвящена историко-этнографическому исследованию и интерпретации традиционной бытовой культуры азербайджанского народа на основе материалов Национального Музея Истории Азербайджана. В работе впервые представлены образцы материальной и духовной культуры, которую наш народ на протяжении тысячелетий создавал и совершенствовал за счет примитивного воображения и понимания, богатых эмпирических знаний и практических навыков, со временем развивая и передавая их из поколения в поколение – сельскохозяйственные и хозяйственные орудия труда, используемые в животноводстве, садоводстве, виноградарстве и подсобных хозяйствах, изделия домашнего промысла и мастерства из камня, глины, дерева, металла и т. д. Традиционная бытовая культура, состоящая из бытовой техники, одежды, вышивки и текстиля, используемых в интерьере домов и т.д., исследуется с историко-этнографической точки зрения. Эта культура представлена как показатель национальной определенности национально-нравственных ценностей, созданных нашим народом и являющихся сегодня основной частью нашей национальной идеологии. Монография написана в контексте национально-го взгляда на бытовую и культурную историю азербайджанского народа, вытекающего из идеологии национального азербайджанства и проявляющегося в последнее время все более ярко.

Монографическая исследования, состоящая из введения, трех глав, списка использованной литературы и принятых сокращений, богатого иллюстративного альбома, отражает успешное решение многих вопросов традиционной бытовой культуры нашего народа.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, цели и задачи, хронологические рамки исследования, рассматриваются объект и предмет исследования, степень изученность исследования проблемы, теоретико-методологическая и источниковедческая база, а также научная новизна и научно-практическая значимость исследования.

Первая глава монографии называется «Хозяйственный быт» и включает три раздела: «Орудия земледельческого труда, используемые в хозяйственном быту», «Музейные экспонаты, связанные с животноводством» и «Садоводство и подсобные хозяйственные отрасли». В этой главе рассматриваются отдельные сферы хозяйственного быта нашего народа (земледелие, животноводство, садоводство, охота, рыбалка, пчеловодство) – исследуются образцы материальной культуры, проводится классификация экспонатов по отдельным названным отраслям хозяйства, дается научно-этнографическое описание и интерпретация каждого образца материальной культуры, связанного с народным хозяйством, исследуется ареал их распространения по регионам, локально-специфические и зональные особенности, ассортимент материалов, из которых они изготовлены, состояние их сохранности, степень использования в быту, создается полная картина комплекса традиционной бытовой культуры и формируется достаточная база данных для будущих поколений. Автор, в частности, дав обширную классификацию земледельческих орудий труда, сыгравших важную роль в развитии культуры земледелия, не только классифицирует их как орудия труда, применяемые

в процессе посева (вспашки), при орошении, связанные с процессом сбора урожая, используемые при обмолоте, но и показывает их рабочие характеристики, этнографическое описание отдельных частей и их место в быту.

Экспонаты, хранящиеся в фондах Национального Музея Истории Азербайджана, характеризуют общую картину животноводства в Азербайджане, представляются как наглядно-визуальные материалы, отражающие эмпирические знания, опыт, привычки, приобретенные народом в этой области, и имеют важное значение для изучения народного быта. Отмечается, что бытовая техника, используемая в этой области фермерского хозяйства, бытовая посуда из различных материалов, прицепное, навесное погрузочное оборудование, штампы, подтверждающие право владельцев частной собственности на свое имущество и штампы наносимые на скот, седельные наборы, седельные чехлы, конские украшения, подковы и т.д., изготовлены на уровне совершенного произведения искусства и сыграли важную роль в жизнеобеспечении народа.

В хозяйственно-экономической жизни и быту азербайджанцев важное место занимали садоводство и его отрасли, а также подсобные хозяйства (пчеловодство, рыболовство, охота), которые время от времени развивались за счет эмпирических знаний, практического опыта и традиций и дошли до нашего времени. Горное и низменное естественное зонирование земель Азербайджана, разнообразие почвенного покрова, благоприятные климатические условия, обилие рек и Каспийского моря обусловили развитие здесь указанных отраслей хозяйства, определили их место и роль в нашей традиционной бытовой культуре. Подобно тому, как в Азербайджане опытные садоводы проявили себя в выращивании десятков видов дикорастущих фруктов и растений, пчеловоды, охотники и рыбаки сыграли ведущую роль

в формировании национальных традиций в области пчеловодства, охоты и рыболовства. В работе систематизированы музейные материалы, связанные как с садоводством, так и с подсобными хозяйствами, дано их этнографическое описание и интерпретация, исследованы этапы возникновения, эволюции и развития, а также выяснено их место и роль в народном хозяйстве.

Вторая глава монографии под названием «Семейный быт» объединяет в себе четыре раздела: «Предметы домашнего обихода, связанная с семейным бытом», «Изделия вязания ивышивки для интерьера жилища», «Музейные экспонаты, связанные со свадьбой» и «Повседневная и ритуальная одежда семьи». В этой главе также впервые представлены фонды Национального Музея Истории Азербайджана («Научный фонд этнографии», «Фонд археологии», «Специальный фонд», «Негативный фонд» и др.), на основе имеющихся материалов проводится типологическая классификация бытовой техники, связанной с семейным бытом, текстильных и вышивальных изделий для интерьеров домов, предметов быта, связанных со свадьбами и траурными церемониями, а также повседневной и обрядовой одежды, определяется их бытовое значение, указывается место и роль в формировании нашей традиционной бытовой культуры.

Наконец, последняя – третья глава работы носит название «Изделия ремесла в народном быту» и включает в себя четыре раздела: «Изделия традиционной керамики», «Изделия деревообрабатывающего искусства», «Бытовая техника из металла» и «Коврово-паласные наборы и циновки». Раздел «Бытовая техника из металла» также разделен на три подпункта («Образцы кузнечного искусства», «Изделия из бронзы» и «Бытовая техника из меди»). Впервые в каждом из разделов третьей главы на основе материалов Национального Музея Истории Азербайджана проводится

полная научно-этнографическая классификация изделий и оборудования, относящихся к нашей традиционной бытовой культуре, комплексно изучаются их этнографическое описание и рабочие характеристики, роль и степень необходимости в домашнем хозяйстве - семье и хозяйственном быту, раскрывается полная картина традиционной бытовой культуры конца XIX-начала XX веков.

В разделе «Заключение» работы подводятся итоги историко-этнографического исследования. Исследования, проведенные по изучению традиционной бытовой культуры нашего народа, подтверждают, что отдельные сферы этой культуры, как продукт длительного исторического процесса развития, сформировались под активным влиянием местных природно-географических условий, направления хозяйственной деятельности населения, социального расслоения, традиционного образа жизни и быта народа, а также взаимного совместного обогащения, созданного этнополитической палитрой в Азербайджанской среде. Большую роль в создании хранящихся в музее экспонатов, связанных с каждой бытовой культурой, в преодолении великого пути эволюции и развития сыграли творческий труд, эмпирические знания и опыт народа, его художественно-профессиональные привычки, передаваемые из поколения в поколение. Как логическое следствие всех этих сложных природно-исторических и социально-культурных факторов сформировалось богатое, совершенное и оригинальное культурное наследие нашего народа.

Hasanova Gunay Chapay

**TRADITIONAL HOUSEHOLD CULTURE
OF AZERBAIJANI PEOPLE
(Based on materials
of the National History Museum of Azerbaijan)**

SUMMARY

The monograph is dedicated to the historical and ethnographic study and interpretation of the traditional household culture of the Azerbaijani people on the basis of the materials of the National History Museum of Azerbaijan. For the first time in the work the primitive imagination and understanding of our people for millennia, examples of material and spiritual culture, created and improved by rich empirical knowledge and practical skills, developed from time to time and passed down from generation to generation - household and labor tools used in agriculture, animal husbandry, horticulture, viticulture and subsidiary farming, household and handicraft products, stone, clay, wood, metal, etc. Traditional household culture, consisting of prepared household and family household appliances, household clothes, embroidery and textiles used in the interior of houses, etc., is studied in a generalized historical-ethnographic way, this culture is presented as an indicator of national identity created by our people and our national-moral values, which are a key part of our national ideology today. The work is written in the context of the national view of the life and culture of the Azerbaijani people, which stems from the ideology of national Azerbaijanism and has recently become more prominent.

The work of monographic research contains an introduction, three chapters, a list of used literature and accepted abbreviations, a rich illustrative album and reflects the successful solution of many issues of the traditional life culture of our people.

The introduction substantiates the topicality of the topic, reflects the goals and objectives of the research, chronological framework, object and subject of research, the state of research of the problem, theoretical-methodological and source base, as well as scientific novelty and scientific-practical importance of research.

The I chapter of the monograph is entitled “Household Agriculture” and includes three sections: “Agricultural tools used in household life”, “Museum exhibits related to livestock” and “Horticulture and ancillary farms”. In this chapter, different areas of economic life of our people (agriculture, animal husbandry, horticulture, hunting, fishing, beekeeping) are studied on the basis of rich exhibits preserved in the National History Museum of Azerbaijan - examples of material culture, the exhibits are classified according to the mentioned separate economic spheres, giving scientific-ethnographic description and interpretation of each sample of material culture related to people’s life, their area of distribution, local-specific and local features, range of materials, preservation condition, the degree of domestic use is investigated, a complete database of the traditional household culture complex is created and a sufficient database is prepared for future generations. The author gives a extended classification of agricultural tools that have played an important role in the development of agricultural culture, classifying them as tools used in sowing, plowing, irrigation, harvesting and threshing tools, it also shows their working characteristics, the ethnographic description of their individual parts, and their place in the household.

The exhibits preserved in the funds of the National History Museum of Azerbaijan characterize the general picture of animal husbandry in Azerbaijan, are presented as visual-visual materials reflecting the empirical knowledge, experience, habits gained by the people in this field and are important for studying the life of the people. It is noted that the household

appliances used in this area of our economy, household utensils made of various materials, trailers, saddle sets, attachments and loading accessories, stamps confirming the ownership of private property and stamped on goods, saddle covers made of perfect works of art, chuls, tekalts, keyvands, muffles, horse ornaments, etc. played an important role in the life of the people.

Horticulture and its fields, as well as auxiliary industries (beekeeping, fishing, hunting) also played an important role in the economic life of Azerbaijanis, and from time to time developed through empirical knowledge, practical experience and traditions. Azerbaijan's mountainous and lowland natural zoning, diversity of land cover, favorable climatic conditions, abundant rivers and the Caspian Sea have conditioned the development of these industries, has defined their place and role in our traditional domestic culture. Just as skilled Azerbaijani gardeners have distinguished themselves in the cultivation of dozens of wild crabs and plants, beekeepers, hunters and fishermen have played a leading role in the formation of national traditions in the field of beekeeping, hunting and fishing. The work systematizes museum materials related to both horticulture and subsistence farming, gives ethnographic descriptions and interpretations, examines the stages of creation, evolution and development, clarifies the place and role in the life of the people.

The II Chapter II of the monograph, entitled "Family household", envisages four sections: "Household equipment related to family life", "Textiles and embroidery for the interior of houses", "Museum exhibits related to the wedding ceremony" and "Family everyday and ceremonial clothing". For the first time in this chapter, on the basis of materials from the funds of the National Museum of History of Azerbaijan ("Ethnographic Scientific Fund", "Archaeological Fund", "Special Fund", "Negative Fund", etc.) and a typological classification of embroidery, household items related to weddings and mourning

ceremonies, as well as everyday and ceremonial clothing, their household significance is determined, their place and role in the formation of our traditional household culture is indicated.

Finally, the last chapter – III chapter of the work, entitled “Folk crafts” includes four sections: “Traditional pottery”, “Woodworking products”, “Metal household appliances” and “Carpet-carpet sets and mats”. The section “Household appliances made of metal” is also divided into three sub-sections (“Examples of blacksmithing”, “Bronze products” and “Household appliances made of copper”). For the first time in each of the sections of the III Chapter, a complete scientific and ethnographic classification of products and equipment belonging to our traditional household culture is carried out on the basis of materials of the National History Museum of Azerbaijan, their ethnographic description and features, A comprehensive study reveals the full picture of the traditional household culture of the XIX-early XX centuries.

In the “Result” part of the work, the results of the historical and ethnographic research are summarized. Research on the study of traditional culture of our people confirms that different areas of this culture as a product of a long historical development process of local natural and geographical conditions, the direction of economic activity, social stratification, traditional way of life, as well as under the active influence of mutual enrichment created by the ethno-political palette in the Azerbaijani environment. The creative work, empirical knowledge and experience of the people, art and professional skills passed down from generation to generation also played an important role in the creation of the exhibit related to each household culture preserved in the museum, in the great evolution and development. As a logical result of all these complex natural-historical and socio-cultural factors, the rich, perfect and original cultural heritage of our people has emerged.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. *Abdulova G.S. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qarabağda sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) // Tarix elm. namiz... diss. avtoreferatı. Bakı, 2005. 27 s.*
2. *Abdulova G.S. Qarabağın ağacışləmə sənətinə dair // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2007. Bakı, Elm, 2007, səh. 418-426*
3. *Abdulova G.S. Azərbaycan zərgərlik sənətində istifadə olunan əmək alətləri (Etnoqrafiya Fondunun materialları əsasında) // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2008. Bakı, Elm, 2008, səh. 379-388*
4. *Abdulova (Axundova) G.S. Ənənəvi qadın geyim bəzəkləri // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2010. Bakı, Elm, 2010, səh. 185-198*
5. *Ağamaliyeva S.M. Dulusçuluq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 367-383*
6. *Atakişiyeva M.İ. Mingəçevir şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı // AMM, II c. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşri, 1951. səh. 167-183*
7. *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 544 s.*
8. *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 384 s.*
9. *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.*
10. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, I cild. Bakı, Elm, 1998. 418 s.*
11. *Babaxanov R.Ə., Sadiqov F.S. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı, 1961*
12. *Babayev T.A. Bal tutan barmaq yalar. Bakı, 1992*
13. *Babayev T.A. El ocaq başına yığışar. Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1998. 204 s.*
14. *Babayev T.A. Açıqlıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 329-350*
15. *Bünyadova Ş.T. Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının (XII-XVI əsrlər) öyrənilməsində Azərbaycan Tarixi Muzeyinin rolu // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006. Bakı, Elm, 2006, səh. 300-308*
16. *Bünyadova Ş.T. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər). Bakı, Elm, 2007. 360 s.*

17. Bünyadov T.Ə. *Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri*. Bakı, 1960
18. Bünyadov T.Ə. *Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri // Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)*. 1962, № 3. səh. 3-17
19. Bünyadov T.Ə. *Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair*. Bakı, *Azərb. SSR EA Nəşriyyatı*, 1964. 152 səh.
20. Bünyadov T.Ə. *Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən*. Bakı, *Azərb. SSR EA Nəşriyyatı*, 1969, 185 s.
21. Bünyadov T.Ə. *Maldarlıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 231- 236
22. Bünyadov T.Ə. *Atçılıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 271-289
23. Bünyadov T.Ə. *Qaramal // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 257-270.
24. Bünyadov T.Ə., Quliyev Ş.A, Cavadov Q.C. *Taxılçılıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 67-111
25. Bünyadov T.Ə., Cavadov Q.C. *Bağçılıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 171-185
26. Bünyadov T.Ə. Xəlilov X.D. *Dəvəçilik // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 290-302
27. Bünyadov T.Ə., Vəliyev F.İ. *Xalq təbabəti // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 343-372
28. Bünyadov T.Ə., Əhmədova V.Ə. *Çörəkbişirmə qaydaları // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II c.*, Bakı, *Şərq-Qərb*, 2007, səh. 224-242
29. Cavadov Q.C. *Azərbaycanda ağacışləmə dəzgahı haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)*. № 1, 1973
30. Cavadov Q.C. *Azərbaycanda ağacışləmə sənəti haqqında // AEM, III buraxılış*, Bakı, Elm, 1977. səh. 141-159.
31. Cavadov Q.C. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əkinçilik alətləri*. Bakı, Elm, 1979
32. Cavadov Q.C. *İnqilabaqədərki Azərbaycanda əkinçilik sistemləri haqqında // AEM., IV buraxılış*. Bakı, Elm, 1981. səh. 6-20.
33. Cəfərov H.F. *Qədim Azərbaycanda atçılığın və ata sitayişin təşəkkülü və inkişafı tarixindən // Azərbaycan tarixinin problemləri. Gənc tədqiqatçıların III Respublika Elmi Konfransının məruzələri məcmuəsi*. Bakı, Elm, 1995

34. *Dünyamaliyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı, Elm, 2002. 448 s.*
35. *Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar ("Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). Tərcümə, müqəddimə və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur. Bakı, Şur nəşriyyatı, 1992. 175 s.*
36. *Əfəndiyev R. Azərbaycan el sənəti (parça, tikmə, xalça). Bakı, Azər-nəşr, 1971*
37. *Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, İşıq, 1976*
38. *Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (metal məmulatı və zərgərlik). Bakı, Azərnəşr, 1966. 38 s.*
39. *Əhmədov Ə.K. "Dədə Qorqud" dastanında bəzi geyimlər haqqında // Azərb. SSR EA Məruzələri. XXXV c., № 2, 1979. səh. 76-79.*
40. *Əhmədova V.Ə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ovçuluq və balıqçılıq. Bakı, Elm, 2010. 160 səh.*
41. *Əliyev H.Ə. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının 6-cı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitq. 12 may 1998-ci il. / Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik əsərləri, 18-ci cild.*
42. *Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1992*
43. *Əliyeva G. Tikmə sənəti // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. s. 496-500*
44. *Əliyeva N. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşlarının elmi fəaliyyətinə dair // Muzeylər və mədəni irs. Bakı, Ziya, 2010. s. 81-86*
45. *Əsədova X.X. Xalçalar üzərində naxışlar: Orxon-Yeniseydən günümüzədək. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2010. Bakı, Elm, 2010, səh. 199-208*
46. *Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı, Elm, 1978. 96 səh.*
47. *Hadiyeva K.G. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ənənəvi qadın bəzəkləri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2009. 198 səh.*
48. *Həsənov Ş.V. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) / Tarix elmləri nam. ... diss. avtoref. Bakı, 2005. 24 səh.*
49. *Həsənov Ş.V. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2009. 224 səh.*

- 49^a. Həsənova G. *Azərbaycanda evlərin daxilinin bəzədilməsində qurama tikmələrindən istifadə.* // *Hodja Akhmet Yassawi 4th International Conference on Scientific Research. February 12-13, 2021. Ankara-Turkey, səh.169-184.*
50. Həsənova R. *Xalçaların konservasiyası və ekspozisiyada nümayişinin texnoloji məsələləri* // *Muzeylər və mədəni irs. Bakı. Ziya, 2010. s. 138-140*
51. Həvilov H.A. *Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991. 256 s.*
52. Həvilov H.A. *Azərbaycanda maldarlıq mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1998*
53. *Xalça* // *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987.*
54. Xəlilov C.Ə. *Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, Azərb SSR EA nəşri, 1959, 172 s.*
55. Xəlilov X.D. *Qarabağın elat dünyası. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1992. 119 səh.*
56. Xəlilova M. *XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2009. 200 səh.*
57. İbrahimov F.Ə. *Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı, Elm, 1988. 176 səh.*
58. İshaqova Ş. H. *Muzeyin arxeoloji materialları ilə XIX-XX əsrlər Azərbaycan etnoqrafiyası arasında əlaqə haqqında* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. II cild, Bakı, Azərb SSR EA nəşri, 1957, səh. 124-133*
59. İsmayilzadə P. *Muğanın təsərrüfat həyatı. Bakı, Elm, 2009. 240 səh.*
60. İsmayilova Ə.Ə. *Balıqçılıq* // *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 319-328*
61. Kalankatuklu M. *Albaniya tarixi (müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur). Bakı, Elm, 1993. 270 səh.*
62. *Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Azərnəşr, 1962. 171 səh.*
63. Kərimov L. *Azərbaycan xalçası. I c. Bakı, Elm, 1961*
64. Qaraqaşlı Q.T. *Azərbaycan milli baş geyimləri haqqında* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. VIII c. Bakı, 1973*
65. Qədirzadə Q.İ. *Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. Bakı, Elm, 2003. 368 səh.*
66. Quliyev F.E. *Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı, Elm, 2008. 300 səh.*

67. Quliyev H.A. *Azərbaycanda basma naxış sənəti haqqında* // *Azərb SSR EA Məruzələri. XIII c., № 7, 1957, səh. 819-823*
68. Quliyev H.A. *Tarixi-etnoqrafik materialların ölkəşünaslıq muzeylərinin ekspozisiyasında göstərilməsi haqqında* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. III c., Bakı, Azərb SSR EA nəşri, 1960, səh. 152-161*
69. Quliyev H.A. *Azərbaycanda toxuculuq sənəti haqqında* // *Azərb SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). № 6, 1961.*
70. Quliyev H.A. *Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bəzi etnoqrafik eksponatları haqqında* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. IV c., Bakı, Azərb SSR EA nəşri, 1961, səh. 178-184*
71. Quliyev H.A. *XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Lahıc qəsəbəsində mis qab istehsalı* // *Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), № 1, 1962, səh. 17-30*
72. Quliyev H.A. *Məişətimizdə adət və ənənələr: Bakı, Azərənəşr, 1976. 130 səh.*
73. Quliyev Ş.A. *Qarabağda tapılan daş vəllər* // *Azərb. SSR EA Məruzələri. № 11, 1968*
74. Quliyev Ş.A. *Azərbaycanda çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 1977, 138 s.*
75. Quliyev Ş.A. *Sıvarma* // *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 138-168*
76. Məmmədova S.A. *Azərbaycanın ənənəvi ayaq geyimləri – çarıqlar* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2008. Bakı, Elm, 2008, səh. 423-426*
77. Mustafayev A.N. *Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977. 116 səh.*
78. Mustafayev A.N. *Azərbaycanda sənətkarlıq / Tarix elm. dok. ... diss. avtoref. Bakı, 1993.*
79. Mustafayev A.N. *Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Nurlan, 2001. 327 səh.*
80. Mustafayev A.N. *Sənətkarlıq* // *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 353-354*
81. Mustafayev A.N. *Dəmirçilik* // *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 402-411*
82. Mustafayev A.N. *Misgərlik* // *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 391-401*
83. Mustafayev A.N. *Xalçaçılıq* // *Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 469-478*

84. Mustafayev A.N. *Sərraclıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 442-448*
85. Mustafayev A.N. *Zərgərlik. // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 412-425*
86. Mustafayev A.N. *Həsircilik. // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 449-453*
87. Mustafayev A.N. *Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 232 səh.*
88. Mustafayev C.M. *Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002. 272 səh.*
89. Müseyibli N.Ə. *Gəmiqayada qədim nəqliyyat vasitələrinin rəsmləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. № 2, 2003. səh. 39-45*
90. Müseyibli N.Ə. *Gəmiqaya. Bakı, Çarşıoğlu, 2004. 320 s.*
91. Nərimanov İ.H. *Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar (1956-1957) // Azərb. SSR EA Məruzələri. № 3, 1959. səh. 81-98.*
92. Nərimanov İ.H. *Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. № 1, 2003, səh. 32-33*
93. Nəsirli M.N. *Maraqlı tapıntı // Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri VI c., 1963, səh. 142-145*
- 93^a. Nəsirova S.A. *Toxuculuq məmulatları üzərindəki naxışlar etnoqrafik mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında). // Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2016. 143 səh*
94. Osmanov F.L. *Qəbələdə bağçılığın inkişafına dair // Azərb. SSR EA Məruzələri. XVIII cild, № 2, 1962*
95. Okay Mustafa Nadir. *Doğum kultürümüz “kırklama” // Tarih və düşünce dergisi. Kasım-Aralık, İstanbul, 2001. səh. 66-69.*
96. Paşayev A.Ə. *Ordubadda meyvələrin qurudulmasının xalq üsulları haqqında // AEM, V buraxılış, Bakı, Elm, 1985. səh. 157-163.*
97. Paşayeva V. *Azərbaycan tikmə sənətinin təbliğində muzeylərin rolu // Muzey və mədəni irs – 90. Bakı, Elm, 2010*
98. Rəcəbova B. Ə. *Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). Bakı, Elm, 2000, 136 səh.*
99. Rüstəmbəyova A., Mehdiyeva A. *Azərbaycanın ənənəvi işıqlandırma vasitələri tarixindən // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2005. Bakı, Elm, 2005, səh. 186-194*

100. Rüstəmov C. *Qobustan – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı*. Bakı, Nurlan, 2000
101. Seyidzadə M.A. *Xinayaxdı mərasimi barədə (Etnoqrafiya Fondunun materialları əsasında)* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyi* – 2008. Bakı, Elm, 2008, səh. 427-430
102. Seyidzadə M.A. *Toy adət-ənənələri* // *Azərbaycan Tarixi muzeyi* – 2010. Bakı, Elm, 2010, səh. 219-227
103. Tərlanov S.M., Əfəndiyev R. *Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri*. Bakı, Azərb. SSR siyasi və elmi bilikləri yayıyan cəmiyyət, 1959. 52 s.
104. Vahidov R.M. *Mingəçevir III-VIII əsrlərdə*. Bakı, Azərb SSR EA nəşri, 1961. 160 s.
105. Vəlili (Baharlı) M. *Azərbaycan: Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizə*. Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1993. 206 səh.
106. Vəliyev F.İ. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın baş geyimləri (Qərb zonasının materialları əsasında)* / *ÜİLK-Gİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları*. Bakı, Elm, 1989. səh. 57-59.
107. Vəliyev F.İ. *Nəhrə* // *Elm və həyat jurnalı*. № 11, 1989. səh. 19-20.
108. Vəliyev F.İ. *Məişət qabları maddi mədəniyyət göstəricisi kimi* // *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar və təbiət elmləri seriyası*. № 2, 2005. səh. 323-331.
109. Vəliyev F.İ. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. I kitab. Yeməklər və içkilər*. Bakı, Azərənəşr, 2005. 132 səh.
110. Vəliyev F.İ. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti II kitab. Geyimlər, bəzəklər*. Bakı, Elm, 2006. 172 səh.
111. Vəliyev F.İ. *Azərbaycanın ənənəvi qadın bəzəkləri tarixindən* // *Azərbaycan Tarixi Muzeyi* – 2006. Bakı, Elm, 2006. səh. 309-326
112. Vəliyev F.İ. *Xalq yaşayış məskənləri və evlər* // *Azərbaycan etnoqrafiyası*. Üç cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 15-80
113. Vəliyev F.İ. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı, Şərq-Qərb, 2010. 424 s.
114. Vəliyev F.İ., Kərimov T.M. *Nəqliyyat vasitələri* // *Azərbaycan etnoqrafiyası*. Üç cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh. 245-277
115. Vəliyev F.İ., İzmayılova Ə.Ə. *Geyim və bəzəklər* // *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan (xüsusi cild)*. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, 2007. səh. 132-137

116. *Vəlixanlı N. Redaktordan // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2002. Bakı, Elm, 2002, səh. 3-7*
117. *Vəlixanlı N. Tarixi yaddaşımızın, mədəni irsimizin qoruyucusu Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 90 // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2010. Bakı, Elm, 2010, səh. 9-18*

Rus dilində

118. *Абелов Н.А. Исследование экономического быта государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии // МИЭБГКЗК, т. VI, ч. II, Тифлиς, 1887. с. 1-335.*
119. *Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982. 316 с.*
120. *Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, Элм, 1987. 136 с.*
121. *Азербайджанцы. Историко-этнографический очерк. Баку, Чашыоглы, 1998. 299 с.*
122. *Азербайджанская кулинария. Баку, Азернешр, 1982. 182 с.*
123. *Ализаде А.А. Лагич. Историко-этнографическое исследование. Баку, Чашыоглы, 2010. 524 с.*
124. *Алиева А.С. Ворсовые ковры Азербайджана XIX - нач. XX вв. Баку, Элм, 1973*
125. *Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, Элм, 1991. 256 с.*
126. *Артамонов М.И. К истории средств передвижения // Проблемы истории материальной культуры. № 5-6, Л., 1933*
127. *Асланов Г.А., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, Изд-во АН. Азерб. ССР, 1959, 188 с.*
128. *Ахмедова В.А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане. Баку, Маариф, 1997. 140 с.*
129. *Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. 2-ое издание. часть III, Казань, Университетской типографии, 1850. 128 с.*
130. *Бунятов Т.А. К истории молотьбы в Закавказии // Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973*

131. Вавилов Н.И. Дикие родичи плодовых деревьев Азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев // Труды по прикладной ботанике. т. 26, вып. 3, 1931
132. Ган К. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. часть I. / СМОМПК. вып IX, отд. 1, Тифлиси, Изд-во Управление Кавказского Учебного Округа, 1884. с. 3-248.
133. Гулиев Г.А. Земледельческая культура Азербайджана (историко-этнографическое исследование) / Автореф. дисс. ... док. ист. наук. Баку, 1968
134. Гулиев Г.А. Система народной метрологии и земледельческой культуре Азербайджана в XIX- начале XX в. // АЭС, вып. 3, Баку, Элм, 1977. с. 72-89.
135. Гулиев Г.А. Предметы домашнего и хозяйственного назначения. Баку, Элм, 1985
136. Гулиев Г.А. Этнографические проблемы скотоводческого хозяйства в XIX – начале XX в. Баку, Элм, 1996
137. Джавадов Г.Д. Земледельческая техника Нахичеванской этнографической зоны Азербайджана XIX – нач. XX веков // Известия АН Азерб ССР (серия истории, философии и права). № 4, 1976.
138. Джавадов Г.Д. Об орудиях молотбы «джарджар» в Азербайджане // ДАН Азерб ССР, т. XXXII, № 12, 1976
139. Джавадов Г.Д. Народная земледельческая техника Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, Элм, 1989. 304 с.
140. Джафарова Э. Предметы средневековой материальной культуры Ширвана в Национальном Музее Истории Азербайджана // Музеи и культурное наследие. Баку, Зия, 2010. с. 138-140
141. Джикиев А. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. Аухабад, Изд-во АН Туркм. ССР, 1961. 155 с.
142. Заходер Б.Н. История восточная средневековья (курс лекций). М.: 1944
143. Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский (географическо-статистическое и сельско-хозяйственное описание) // ССК, т. VII, Тифлиси, 1880
144. Зелинский С.П. Маркоз // Газ. «Кавказское сельское хозяйство», № 70, 1895

145. Измайлова А.А. Женские головные уборы Азербайджана // АЭС, вып. IV, Баку, Элм, 1981. с. 93-105.
146. Измайлова А.А. Рыболовство в Азербайджане в XIX – начале XX века // АЭС, вып. V. Баку, Элм, 1985. с. 48-61.
147. Измайлова А.А. Традиционные азербайджанские обувь и джорабы // Музей Истории Азербайджана – 2002. Баку, Элм, 2002, с. 255-269
148. Измайлова А.А. Народная одежда Азербайджана и ее стилизация для танцевальных костюмов // Музей Истории Азербайджана – 2005. Баку, Элм, 2005, с. 174-185
149. Исмизаде О.Ш. О ювелирной ремесле в древней Кавказской Албании // МКА, т. VII, Баку, Элм, 1973. с. 277-317.
150. Ювелирные изделия. Памятники материальной культуры Азербайджана. (под общей редакцией академика П.А.Азизбековой). вып. 5. Баку, Внешторгиздат, 1985.
151. Каракашлы К.Т. Женская одежда населения Малого Кавказа (XIX – начале XX в.) // АЭС, вып. I, Баку, Элм, 1964. с. 39-79
152. Каишай М.А. Основные этапы истории развития геологии и разработки полезных ископаемых на Кавказе // Литопись науки в Азербайджане (техника). Баку, 1969
153. Керимов Т.М. Из истории транспортных средств Азербайджана // АЭС, вып. 5, Баку, Элм, 1985. с. 102-115.
154. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX– начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Баку, Элм, 2004. 144 с.
155. Кильчевская З.А. Азербайджанский женский костюм XIX века из селения Оджек Халданского района // МКА, т. II, Баку, Изд-во АН Азерб ССР, 1952. с. 184-200.
156. Ковалевская В.Б. Конь и всадник: пути и судьбы. М., Наука, 1977. 152 с.
157. Кононов А.Н. О семантике слов «кара» и «ак» в тюркской географической терминологии // Изв. ООН АН Тадж. ССР., вып. 5, 1954
158. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа // Весь Кавказ. СПб.: 1914
159. Курылев В.П. Очерки хозяйства и материальной культуры турецкого крестьянства. Новейшее время. М.: Наука, 1976. 148 с.

160. Легкобытов В. Ширванская провинция // ОРВЗК, часть III, СПб.: Тип. Департамента Внешней торговли, 1836. с. 33-171
161. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула, Типография и литография Е.И.Дружининой, 1895. 449 с.
162. Нариманов И.Г. К истории маслобойки // МСПИАЭИ 1964 года в СССР (тезисы докладов). Баку, 1965
163. Нариманов И.Г. Глиняные штампы из Западного Азербайджана // МКА.т. VII, Баку, Элм, 1973. с. 114-130
164. Нариманов И.Г. К истории древнейшего скотоводства в Азербайджане // ДАН Азерб ССР, т. XXXIII, № 10, 1977
165. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана / Автореф дисс. ... док. ист. наук. Тбилиси, 1982
166. Нариманов И.Г., Селимханов И.Р. К применению первых металлов в быту населения Восточного Закавказья // ДАН Азерб ССР, № 4, 1965
167. Народы Кавказа. т. 2, М.: Изд-во АН СССР, 1962. 684 с.
168. Новрузлу А.И. Позднесредневековое ремесло Азербайджана (XII-XVII вв.). Баку, Элм, 2000. 647 с.
169. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX– начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку, Элм, 1998. 199 с.
170. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л.: 1949
171. Пиотровский Б.Б., Флиттнер Н.Д. История техники древнего Двуречья // Очерки по истории техники Древнего Востока. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 352 с.
172. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказе. // Кустарная промышленность России. т. II, СПб., 1913.
173. Рустамбекова А. Гурама как разновидность декоративного искусство Азербайджана // Музей Истории Азербайджана – 2006. Баку, Элм, 2006, с. 336-345
174. Рустамбекова А. Пропаганда культурного наследия в новом технологичном пространстве // Музеи и культурное наследие. Баку, Зия, 2010. с. 24-28
175. Садыхова Ю.С. Ювелирное искусство Азербайджана. Баку, Элм, 2009. 276 с.
176. Сазонова М.В. Ритуальная чаша чилкалит // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. Л.: Наука, 1978. с. 68-70.

177. *Сборник статистический сведений о Кавказе / под ред. Н.И.Воронова. т. I, отд. 1, гл. IV. Тифлиς, Главного Управления Наместника Кавказского и Меликова и К, 1869. с. 3-97.*
178. *Соболев В.П. Водное хозяйство Азербайджана. Баку, 1925*
179. *Союнова А. Обряды, связанные с рождением детей у городского населения Туркменистана // Очерк этнографии населения южного Туркменистана. Ашхабад: Былым, 1979. с. 63-75.*
180. *Студенецкая Е.Н. Одежда народов Кавказа // СЭ, № 3, 1967. с. 16-27*
181. *Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, Изд-во АН Азербайджана, 1958. 364 с.*
182. *Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, Изд-во АН Азерб ССР, 1964, 501 с.*
183. *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. / Составители Э.Л.Лвова, И.В.Октябрьская, А.М.Сагалаева, М.С.Усманова. Новосибирск, Наука, 1988. 225 с.*
184. *Флоровский А. Елисаветпольский округ // ОРВЗК. часть II, СПб.: 1836. с. 319-401*
185. *Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. т. II. СПб.: Типог. В. Кирибаума, 1894. с. 259-370*
186. *Эфендиев М.Г. Село Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии // СМОМПК. вып. 29, отд. 2, Тифлиς, 1901. с. 45-96*

QƏBUL OLUNMUŞ İXTİSARLAR

AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
AF	Arxeologiya fondu
AEM	Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi
AMM	Azərbaycanın maddi mədəniyyəti
EF	Etnoqrafiya fondu
XF	Xüsusi fond
MATM	Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
NF	Neqativ fondu
AЭС	Азербайджанский этнографический сборник
Изв.ООИА	Известия Общества обследования и изучения Азербайджана
КЭС	Кавказский этнографический сборник
КСХ	Кавказское сельское хозяйство
МИЭБГКЗК	Материалы для изучения экономического быта
МКА	государственных крестьян Закавказского края
МСПИАЭИ	Материальная культура Азербайджана Материалы сессии, посвященной итогам археологическим и этнографическим исследованиям
СА	Советская археология
СМОМПК	Сборник материалов для описания и племен Кавказа
ССК	Сборник сведения о Кавказе
СЭС	Среднеазиатский этнографический сборник
СЭ	Советская этнография
ОРВЗК	Обозрение Российских владений за Кавказом

Mündəricat

ÖN SÖZ.....	6
GİRİŞ	12
I FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT MƏİŞƏTİ.....	22
II FƏSİL. AİLƏ MƏİŞƏTİ	61
III FƏSİL. XALQ MƏİŞƏTİNDƏ SƏNƏTKARLIQ MƏHSULLARI.....	130
NƏTİCƏ	185
PE3IOME	192
SUMMARY.....	197
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	201
QƏBUL OLUNMUŞ İXTİSARLAR.....	212

GÜNAY HƏSƏNOVA

**AZƏRBAYCAN XALQININ ƏNƏNƏVİ
MƏİŞƏT MƏDƏNİYYƏTİ**

(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Çapa imzalanıb: 12.02.2024.
Format: 60x84 ^{1/16}. Qarnitur Times.
Həcmi: 13,5 ç.v. Tiraj 100. Sifariş № 50.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks (99412) **596 21 44**
e-mail: mutarjim@mail.ru

Gunay Chapay qızı Həsənova

gunay.chapay@gmail.com

1983-cü ildə Tovuz rayonunda anadan olmuş, 2000-2004-cü illərdə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində bakalavr, 2006-2008-ci illərdə magistratura təhsili almışdır. 2008-2011-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində "Etnoqrafiya" ixtisası üzrə doktorantura təhsili almış, 2013-cü ildə AMEA Arxeologiya və

Etnoqrafiya İnstitutunda "Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyəti (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)" adlı dissertasiya işini müdafiə etmiş, 2014-cü ildə AR Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsini almışdır.

2008-ci ildə İstiqlal Muzeyində elmi işçi, 2008-2019-cu illərdə Ədliyyə orqanlarında böyük inspektor və şöbə rəisi, 2019-2021-ci illərdə İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin Muzey Mərkəzində baş mütəxəssis, 2021-2022-ci illərdə Qərbi Kaspi Universitetində şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Qərbi Kaspi Universitetində "Azərbaycan tarixi" və "Etnoqrafiya" fənnlərini tədris edir, magistrantlara elmi rəhbərlik edir.

Ailəlidir, 2 övladı var: Parla və Atilla

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

WESTERN UNIVERSITY